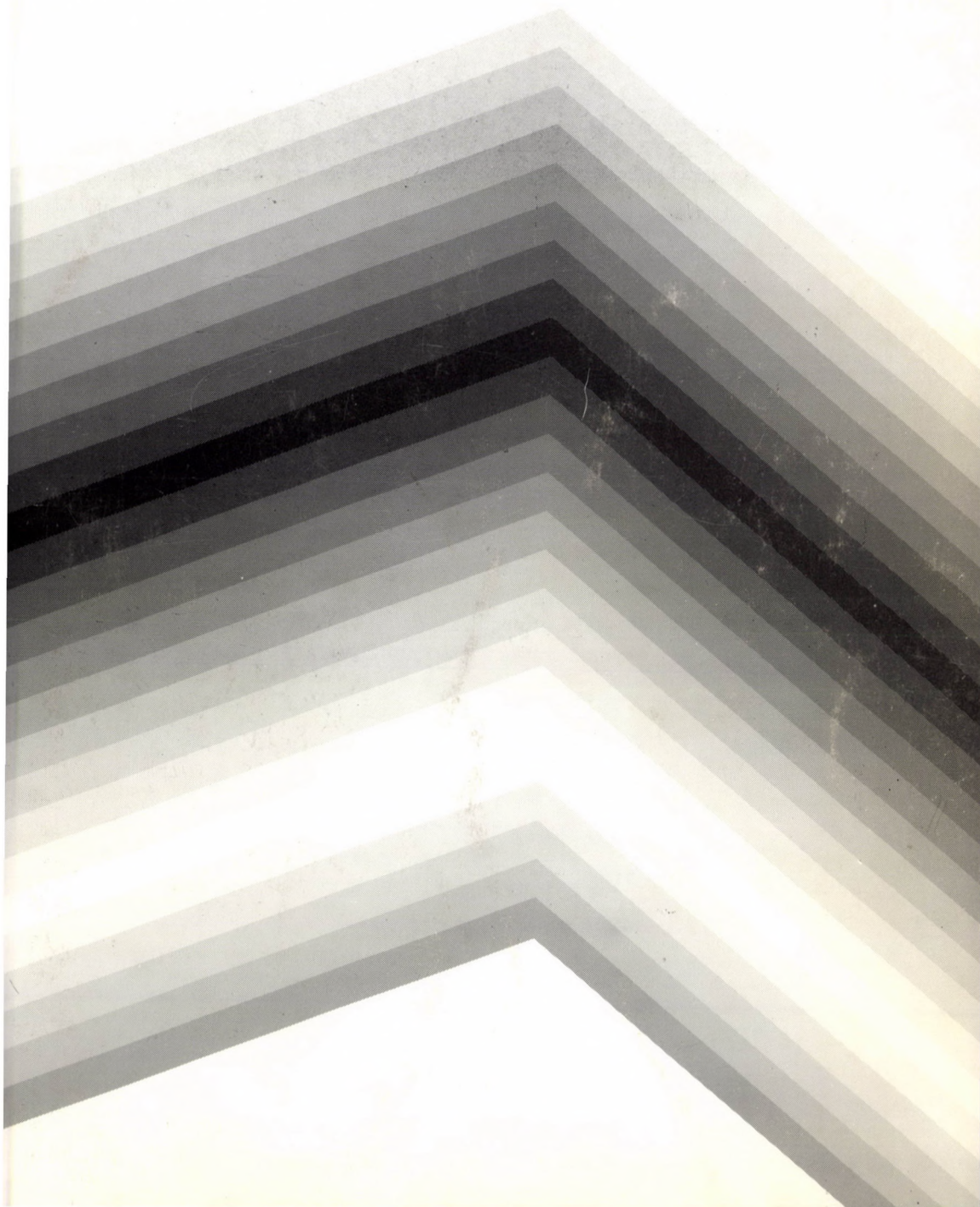

56155

8-76

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

a Magyar Szociológiai Társaság folyóirata
1997/2

Szerkesztőbizottság

Cseh-Szombathy László (*elnök*)

Andorka Rudolf Angelusz Róbert, Bertalan László, Csepeli György, Ferge Zsuzsa, Hegedűs András, Huszár Tibor, Karády Viktor, Kemény István, Kolosi Tamás, Laky Teréz, Losonczy Ágnes, Márkus Mária, Szelényi Iván, Vaskovics László

Szerkesztőség

Némedi Dénes (*főszerkesztő*)

Kovács Imre, Lengyel György, Mészáros József

Csizmady Adrienn, Jánky Béla

Heleszta Éva (*szerkesztőségi titkár*)

Szakértői Testület

Csoba Judit, Feleky Gábor, Füstös László, Kuczi Tibor, Leveleki Magdolna, Moksony Ferenc, Róbert Péter, Róna-Tas Ákos, Rozgonyi Tamás, Rudas Tamás, Sik Endre, Somlai Péter, Szántó Zoltán, Tardos Róbert

Tartalom

In memoriam Andorka Rudolf	3
----------------------------------	---

TANULMÁNYOK

Róbert Péter: Foglalkozási osztályszerkezet: elméleti és módszertani problémák	5
Róna-Tas Ákos– Böröcz József: Folyamatosság és változás az államszocializmus utáni bolgár, cseh, lengyel és magyar üzleti elitben.	49
Szalai Erzsébet: Rendszerváltás és a hatalom konvertálása	75
Vedres Balázs: Bank és hatalom. A bankok helye a magyar nagyvállalatok kapcsolathálójában	101
Bindorffer Györgyi: Nyelvében él az etnikum. Identitás, nyelvi és kulturális reprezentáció egy magyarországi sváb faluban.....	125

MŰHELY

Pál Eszter: Herbert Spencer és a társadalomtudományi evolucionalizmus	143
Utasi Ágnes: Demokratikus részvétel és a hatalom erkölcsé.....	163

KÖNYVEK

Némedi Dénes: Johan Heilbron: The Rise of Social Theory, Cambridge: Political Press, 1995.	185
Csité András: Leo Granberg–Jouko Nikkula (eds): The Peasant State. The State and Rural Questions in 20 th Century Finland. University of Lapland, 1995.	193

ABSTRACTS	
-----------------	--

Olvasószerkesztő: Tomori Lajos

Technikai szerkesztő, számítógépes szövegszerkesztés: Bujdosó Ferencné

A szerkesztőség címe: 1068 Budapest, Benczúr u. 33.

Tel.: 342-9372; 321-4830/167. m.

Fax: 322-1843

e-mail: mszt@mailhost.mtapti.hu

ISSN 1216-2051

In memoriam

Andorka Rudolf 1931–1997

Andorka Rudolf nem kopog le többé cikkeket írógépével a Szociológiai Szemlének, sem más folyóiratnak, nem tart előadást szociológusoknak és érdeklődő hallgatóknak, nem beszélget velünk, és nem ülhetünk többé mellé, hogy hallgassuk fejtegetéseit.

Egy hónappal ezelőtt, egy díj átadása alkalmával magam és minden tanítványa nevében köszönhettem meg a tudást, amit átadott, a szakmai fogásokat, amiket elleshettünk tőle. Most pedig mindezt múlt időben kellene elmondanom. Az egyszerű grammatikai műveletnek azonban szinte lehetetlen eleget tenni, mert elevenen él bennünk. Itt ül velünk szemben a tanítómester, aki türelmesen elmagyarázza, hogy milyen fejlődéssel kell a táblázatokot ellátni, mert különben nem fogja megérteni senki, és mindeközben arról tréfálkodik – mert ezt is megengedhette magának –, hogy a jó szociológus csak a táblázatokot olvassa, a legjobbak pedig csak a lábjegyzeteket. A társadalmi valóságot az utolsó pillanatig folyton-folyvást kutató és megérteni akaró tudós, aki veszi magának a bátorságot és felteszi a legnyilvánvalóbb kérdéseket is, és ezzel mások számára is bevallja tudása határait. A megszállott empirista, aki számára adatok nélkül aligha képzelhető el szociológiai elemzés, és aki szerint az elmélet leginkább a jó kérdésfeltevések megfogalmazását szolgálja. A morfondírozó társadalomtudós, aki állandóan mérlegeli, melyik magyarázat állhat az öngyilkossági arányszámok csökkenése, az anómiás tünetek trendjeinek megváltozása mögött, aki tisztázni akarja, melyik szegénységfogalom közelíti leginkább a valós viszonyokat, és melyik alkalmas szociálpolitikai célokra. Az egyetemi vezető, tudós-bürokrata, aki alig várja a megbeszélések szüneteit, üres perceit, hogy néhány pillantást vethessen a legújabb táblázatokra. A magyar és a nemzetközi tudományos közélet szereplője, aki előadásaival, hozzászólásaival, kérdéseivel, válaszaival, aktív és fáradhatatlan ottlétével részese és előmozdítója az együttgondolkodásnak, a megismerésnek. Az új nemzetközi irányzatokat naprakészen követő, azokat felhasználó és közkinccsé tevő nagy műveltségű gondolkodó. A tudományos ismereteket a mindennapok gondjai között eligazodni vágyó polgár számára is átadni akaró tanító.

Mondják, az idő begyógyítja a sebeket, oldja a hiányérzetet. Úgy érzem, Andorka Rudolf az idő haladtával egyre inkább hiányozni fog nekünk, tanítványoknak, a szociológus társadalomnak és a tudományos közéletnek.

Spéder Zsolt

TANULMÁNYOK

Róbert Péter

FOGLALKOZÁSI OSZTÁLYSZERKEZET: ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI PROBLÉMÁK*

Bevezetés: a kutatás célja

A címbeli témamegjelölés – *foglalkozási osztályszerkezet* – az embereknek a társadalomban elfoglalt helyzetére vonatkozik, e helyzet értelmezésének, illetve empirikus mérésének egyik lehetséges megközelítésére utal. A tanulmányban jelezni fogjuk, hogy a társadalmi helyzet értelmezhető, illetve mérhető más módon is, de érvelni fogunk amellett, hogy miért javasoljuk e kutatás irányaként a foglalkozási osztályszerkezetet.

A társadalmi helyzet, a társadalom tagjai, illetve egyes csoportjai között tapasztalható különbségek, egyenlőtlenségek, újratermelődésük, avagy az előnyök elvesztése, illetve a hátrányoktól való megszabadulás lehetősége olyan kérdések, amelyek a szociológusok érdeklődésének középpontjában állnak. Legyen a vizsgálat tárgya a munkaerőpiaci pozíció, a képzettség szintje, a jövedelmi helyzet, az életmód, a lakáskörülmények alakulása, az anyagi és kulturális fogyasztás színvonala, a lakóhelyi környezet – mindezekben a területeken társadalmi egyenlőtlenségekkel állunk szemben, amelyek feltárása, leírása, értelmezése szociológiai feladat. Emellett pedig mindezen kérdések kapcsán felmerül, hogy az egyes személyek (családok) vagy csoportjaik hogyan, milyen úton, minek következtében kerültek abba a foglalkozási, képzettségi, jövedelmi, életmódbeli, fogyasztási helyzetbe, szintre, ahol a társadalomban találjuk őket. Ez azt jelenti, hogy a kutatások jelentős része visszavezethető a *társadalmi rétegződés és mobilitás* problémájára.

* A tanulmány a Központi Statisztikai Hivatal Társadalomstatistikai Főosztályán folyó kutatás számára készült, s nyilvános vitára került a KSH-ban 1997. január 28-án. A felhasznált szakirodalom áttekintését, illetve a szöveg véglegesítését két külföldi tanulmányút segítette, a berlini Humboldt egyetemen, az ELTE Szociológiai Intézetének SJEP 09189-95 számú Tempus programja keretében és a hollandiai Netherlands Institute for Advanced Studies-ban (NIAS), amelyekért ezúton is köszönetet mondok. Szintén köszönettel tartozom az első változatra vonatkozó szóbeli és írásbeli megjegyzésekért, kritikákért. A tanulmány megmaradt hiányosságai a szerzőt terhelik.

A jelzett kutatási témák kiegyensúlyozott, stabil, megrázkódtatásoktól mentes, egyenletesen mérsékelt fejlődést mutató országokban is folyamatos elemzések tárgyát képezik. Különös súlyt kapnak azonban ezek a kérdések akkor – mint a kilencvenes években Magyarországon –, amikor politikai és gazdasági átalakulás játszódik le. Ugyanakkor ez az az időszak, amikor a társadalomtudományi kutatások hasznossága, érvényessége, megbízhatósága is különösképpen mérlegelés tárgya. Ezzel a kihívással nemcsak tudományos szempontból kell szembenézni. A mai Magyarországon, a lecsökkent gazdasági növekedés, a felhalmozódott államadósság, az állandósult költségvetési hiány körülményei között, a tudományos kutatás anyagi és tárgyi feltételei (is) romló tendenciát mutatnak.

A magyar társadalom struktúrájára vonatkozóan a hazai statisztikai, illetve szociológiai osztályozások esetében a legutolsó lényegi változás a hatvanas évek második felében következett be. Ez volt az az időszak, amikor az 1949 után használatos ún. két osztály, egy réteg modellt felváltotta az a rétegződésmoделl, amelyet azután munkajelleg-csoport néven használtak évtizedeken keresztül. Ez a váltás a statisztikai, illetve szociológiai kutatásokban a társadalmi helyzetre vonatkozó legfontosabb változó terén összefüggésbe hozható azzal a politikai és gazdasági átalakulással, amely Magyarországon a hatvanas években indult meg, s amely azután a hetvenes és nyolcvanas évekre az államszocializmus sajátos, csak erre az országra jellemző változatát eredményezte, olyan vonásokkal, mint a piaci elemek térnyerése a tervgazdaság mellett, a második gazdaság elterjedése, a politikai egypártrendszer életszínvonal-politikával történő legitimációja, a politikai élet demokratizálásának és az egyéni szabadságjogoknak a fokozatos feltámasztása.

Szociológiai és politikatudományi elemzések szerint a gazdasági és társadalmi liberalizálódás bő húsz esztendő – bár visszaeséseket is mutató – folyamata vezetett el a békés rendszerváltozáshoz 1989–1990-ben. A politikai átalakulás (többpártrendszer bevezetése, szabad parlamenti választások) után megkezdődött a gazdaságszerkezet átalakulása (elsősorban a privatizáció folyamatára lehet hivatkozni), amely természetesen a társadalmi struktúrában is felgyorsuló változásokat eredményezett. Ismert jelenségekről lévén szó, elegendő címszavakban utalni az önállóak (magánvállalkozók, önfoglalkoztatók) arányának megnövekedésére az aktív keresők között a gazdaság minden szektorában (ipar, mezőgazdaság, szolgáltató szféra); a gazdálkodó egységek számának növekedése következtében a vezető foglalkozásúak arányának strukturális növekedésére az aktív keresők között; a munkanélküliség kiterjedésére a kereső korúak között; az aktív keresők, nyugdíjasok és eltartottak arányának megváltozására a társadalomban.

Ezek a folyamatok szükségessé teszik, hogy a statisztikai adatközlésekben és elemzésekben, illetve a szociológiai kutatásokban több mint két évtizede használatos rétegződési sémát, a munkajelleg-csoportokat felülvizsgáljuk. A megfogalmazódó kérdések a következők:

1. Mennyiben tekinthetők *érvényesnek* a megváltozott gazdasági és társadalmi feltételek között a munkajelleg-csoportokat alkotó kategóriák?

2. Mennyire *megbízható* a megváltozott gazdasági és társadalmi feltételek között e kategóriák mérése?

3. Mennyire felelnek meg a *nemzetközi összehasonlítás*, az egységes formába rendeződő európai statisztikai rendszerek kívánalmainak ezek a kategóriák?

Tekintettel arra, hogy a statisztikai elemzések és más társadalomtudományi kutatások egyaránt alapvető feladatuknak tekintik a rendszerváltozás következtében végbemenő változások nyomon követését, nem iktathatjuk ki a korábbi foglalkozási kategorizálást a gyakorlatból, hiszen az idősoros elemzések számára a régi csoportosítás nélkülözhetetlen. Emellett viszont az itt javasolt kutatás nagyon könnyen zárulhat majd azzal a végkövetkeztetéssel, hogy szükség van új, alternatív osztályozás párhuzamos alkalmazására, amely a fenti három szempont szerint megfelelőbb a statisztikai nyilvántartás, illetve a társadalomtudományi kutatás számára.

A tanulmány olyan vizsgálat megalapozását szolgálja, amely a jelenleg használatos munkajelleg-csoportokat veti össze egyfelől néhány más osztály- vagy rétegződési sémával – amelyeket más országokban, tőkés piacgazdaságok társadalmi jellemzőinek megfigyelésére és vizsgálatára dolgoztak ki szociológiai kutatócsoportok, statisztikai intézetek – másfelől egy hazai adatbázison kialakított alternatív kategorizálással, amelyet itt foglalkozási osztályszerkezetnek nevezünk. A témára vonatkozó külföldi kutatások pontosan jelzik, hogy a társadalmi helyzet meghatározása egyfelől empirikus kutatási feladat, másfelől viszont elméleti állásfoglalás a szociológia történetén végigvonuló olyan vitakérdésekben, mint a választás a társadalmi helyzet marxista vagy weberianus értelmezése, vagy az ezeken a kereteken túlmutató újabb irányzatok között; illetve e helyzet mérésére vonatkozóan egy nominális, legfeljebb ordinális (kategoriális: osztály, réteg, státuscsoport, munkajelleg-csoport) vagy graduális (pontosítás: presztízs, társadalmi-gazdasági index) megközelítés között.

A tanulmány ennek megfelelően elméleti és metodológiai kérdésekkel foglalkozik több fejezetben. Az első fejezetben röviden áttekintjük a társadalmi szerkezetre, illetve az abban elfoglalt helyzetre vonatkozó neomarxista, neoweberianus és poszt-indusztriális megközelítéseket. Ezután bemutatjuk a társadalmi státus operacionálizálásának és mérésének az osztály-, illetve rétegződési sémákra, valamint a graduális, pontosításos eljárásra vonatkozó megközelítését és a mögöttük húzódó megfontolásokat. A második fejezetben összefoglaljuk a társadalmi helyzetre vonatkozó hazai osztályozások és mérések történeti fejlődésének főbb állomásait. A harmadik fejezetben sorra vesszük az alkalmazandó foglalkozási osztályszerkezettel kapcsolatos kívánalmakat, a fentebb megfogalmazott kutatási kérdések tükrében. A tanulmány végén összefoglaljuk álláspontunkat és javaslatainkat egy új foglalkozási osztályszerkezet kidolgozásával kapcsolatban.

Elméleti és módszertani megközelítések

A társadalmi szerkezeetről, a társadalom strukturális egyenlőtlenségeiről, újratermelésükről, illetve a hátrányos helyzetből való kiemelkedés esélyéről való gondolkodás történetét végigkísérik azok az elméleti viták, illetve empirikus mérési próbálkozások, amelyek a társadalmi helyzet komplex fogalmát kísérlik meg szociológiailag, statisztikailag értelmezni. A szakirodalomban alkalmazott fogalmak között megtaláljuk az osztályszerkezet, a rétegződésmodell, a társadalmi-gazdasági státus-, illetve egyszerűen csak a foglalkozási csoport kifejezéseket. Használatuk mögött némely esetben eltérő elméleti állásfoglalás áll, máskor csak praktikus és empirikus mérési megfontolások. A következőkben röviden bemutatjuk a társadalmi osztályokra, illetve rétegződésre vonatkozó nagy elméleti irányzatok (neo-/post-) modern alternatíváit, illetve az operacionalizálási és mérési módok paradigmátikusán különböző útjait.

Neomarxista, neoweberiánus és posztindusztriális megközelítések

Az osztályelméletek két fő kérdése, hogy hány osztály van a társadalomban, illetve, hogy ezek az osztályok milyen elméleti nézőpont szerint különülnek el egymástól. A két kérdés tulajdonképpen egy: az osztályok számának kérdése az egyik probléma, az osztályokat kijelölő ismérvek jellege és száma pedig a másik probléma, amivel szembe kell néznünk. E két kérdésre adott válasz szorosan összefügg. Amint Runciman (1990) megállapítja: az osztályok száma a társadalomban a választóvonalak számán múlik, amelyek a társadalmi térben meghúzhatók a hasonló pozicionális szerepegyüttesek közti érdemi különbségek kijelölésére. Ezek a választóvonalak kialakíthatók a jövedelem és gazdagság mentén, a hatalomgyakorlás foka szerint, a képzettség szintje szerint, a rendelkezési jogok kiterjedtsége alapján, a munka meghatározóan fizikai vagy nem fizikai jellege alapján. Fő funkciójuk, hogy elkülönítsék a felső osztályt a középosztálytól, a középosztályt a munkásosztálytól, illetve hogy differenciáljanak a közép- és a munkásosztályon belül.

A *klasszikus marxi megközelítés* két egymással (antagonisztikusan) szemben álló osztályt tételez (a tőkésék és a munkásosztály), amelyeket a kizsákmányolás állít egymással szembe, illetve az ezt lehetővé tevő lényeges választóvonal, a termelőeszközökkel való rendelkezés, avagy az ettől való megfosztottság különít el. Ennek megfelelően a fő osztályképző ismérv a társadalomban a tulajdonviszonyok, illetve a rendelkezési viszonyok. A két fő osztály mellett a marxi logikán belül is tételezhető egy harmadik csoport, a kistermelők, a kispolgárság (*petty bourgeoisie*), vagyis azok, akik termelőeszközöket ugyan birtokolnak, mások munkája felett viszont nem rendelkeznek, tehát nem kizsákmányolók. A marxi osztályelmélet megkülönbözteti

a magában való osztályt (*Klasse an sich*) és a magáért való osztályt (*Klasse für sich*). Az előbbi a termelési viszonyokon belül strukturálisan definiált helyzeteket jelent, az utóbbi még néhány további lényeges jellemzőt feltételez, amilyen az osztályérdek, az osztálytudat és az osztálycselekvés.

Marx „egydimenziós” osztályelméletével szemben, amelyben a tulajdonviszonyok jelentik az osztályképződés fő mechanizmusát, a *weberi megközelítés* „többdimenziós”, amennyiben a társadalmi szerkezetben az osztályok (*Klasse*) mellett léteznek a rendek (*Stand*, illetve a Weber-szövegek amerikai fordításában: status), valamint a pártok. Az osztályviszony Webernél is gazdasági jellegű, de az osztályokat nemcsak a tulajdonviszonyok választják el egymástól, hanem más, piaci jellegű gazdasági tényezők is. A termelőeszközökkel rendelkező birtokos (tulajdoni) osztályon (*Besitzklasse*) kívül létezik a kereseti (jövedelemszerzési) osztály (*Erwerbsklasse*), ahol például a különböző iskolai végzettségek, a szaktudás eltérő piacképessége teremt osztálykülönbségeket. E két osztályhoz képest kisebb súllyal, de Weber használja a társadalmi osztály (*soziale Klasse*) fogalmát is: ez esetben az osztályhelyzetet a mobilitással összefüggésben határozza meg. Eszerint azok alkotnak egy társadalmi osztályt, akik között a mobilitás gyakori, míg a ritka mobilitás a különböző osztályhoz tartozás jele. Mind az osztálykülönbségek, mind a rendi viszonyok a piacon realizálódnak, de az osztályok a termelésben, a munkamegosztásban, ezzel szemben a rendek (státus-csoportok) a fogyasztásban figyelhetők meg. A rendi struktúra alapja a társadalmi megbecsültség (presztízs) és a tekintély. Presztízst és tekintélyt természetesen a tulajdonlás, a vagyon feletti rendelkezés is biztosíthat, de nem ez az egyetlen lehetséges választóvonal. Az osztályformálódás alapját gazdasági tényezők adják, mint a tulajdon és a kereset, a rendeket ezzel szemben az egyes csoportok közös életvitele, életstílusa, fogyasztása köti össze, amiben az értékek, normák és preferenciák is fontos szerephez jutnak. A közös érdek, tudat és cselekvés Webernél a pártokban jelenik meg. A pártszerveződés alapja lehet osztály- vagy rendi különbség, de más társadalmi jellemző is, amely egyének között érdekközösséget teremt, közös tudat alapjául szolgál, s együttes cselekvéshez vezet.

A *neomarxista megközelítések* irodalmából kiemelkedik Erik O. Wright munkássága, aki egyfelől elméletileg alkalmazza Marx osztálykoncepcióját a modern tőkés társadalomra, másfelől operacionalizálja az elméletet, s az eredeti kétosztatú modell helyett árnyaltabb, több osztályt is tartalmazó rendszert dolgoz ki (vö. Wright 1979; 1980; 1985). Wright elutasítja a stratifikációs rétegződési modelleket, s a graduális (hierarchikus) szintek szerinti megkülönböztetés helyett a társadalmi viszonyok szerinti meghatározottság alapján kívánja az osztályokat vizsgálni. Ezt a gondolatot tulajdonképpen Ossowskitól kölcsönzi, aki különbséget tesz a graduális és a relációs osztálysemák között. Az előbbi szerinte leíró, az utóbbi pedig magyarázó jellegű. A graduális különbségek a relációs osztályviszonyok következményei (Ossowski 1963: 151–152; Wright 1979: 1. fejezet). A társadalmi viszonyok közül

viszont nem a piaci, hanem a termelési viszonyokra helyezi a hangsúlyt. A termelési viszonyok három fajtáját különbözteti meg: munkamegosztási viszonyok (foglalkozási kategóriák); hatalmi, alárendeltségi viszonyok (a presztízs és kiváltság különbségei); kizsákmányoláson alapuló viszonyok (gazdasági, politikai és szociális dominancia). Ezek közül végül is a kizsákmányolási viszonyokat tekinti az osztályszerkezet lényegének. Eszerint megkülönbözteti a kapitalista termelési módot és a kisárutermelést. Az előbbiben van kizsákmányolás, s a két egymással szemben álló osztály a tőkés és a munkásosztály; az utóbbiban viszont nincs kizsákmányolás, s itt található a kistulajdonosok, akik alkalmazott nélkül dolgoznak. E három osztály mellett szerepel még a modellben további három osztály, amelyeket Wright ellentmondásos osztályhelyzetüként határoz meg. Ezek: a vezetők (részletesebben: felső vezetők, vezetők, irányítók), akik a kapitalista termelési módon belül a tőkés és a munkások között helyezkednek el, mivel nem rendelkeznek termelőeszközökkel, viszont hatalmi pozícióban vannak; a kistőkés, akik a kapitalista termelési mód és a kisáruterelés között, a tőkés és a kistulajdonosok között található; s az ún. félautonóm alkalmazottak, akik a kapitalista termelési mód és a kisáruterelés között, a munkások és a kistulajdonosok között állnak. Ez utóbbi kategóriába tartoznak például az értelmiségiek és szakalkalmazottak, akik nem rendelkeznek termelőeszközökkel, nincsenek hatalmi pozícióban sem, viszont bizonyos szabadsággal és önállósággal rendelkeznek saját munkájukat illetően.

Wright később már a kizsákmányolás három típusát különíti el: a tőkés és munkás közötti viszony a termelőeszközök birtoklásán; a menedzser és beosztott közötti viszony a szervezeti ellenőrzésen; a szakértő és laikus közötti viszony pedig a tudásjavak birtoklásán alapul. Az e felosztás alapján módosított osztályséma már 12 kategóriát tartalmaz. A tulajdonosok csoportján belül – mint a séma első változatában – különválnak a nagytőkés, a kistőkés és a kistulajdonosok. A nem tulajdonosok csoportján belül a szervezeti javak és a tudásjavak birtoklásának kombinációi alkotják a további 9 kategóriát. Az előbbieket esetében a vezető, irányító és nem-vezető, az utóbbiak esetében a szakértő, a félig képzett és a képzetlen szinteket különíti el. Néhány példát tekintve a tipológiából: a szakértő vezetők mind szervezeti, mind tudásjavakat birtokolnak, ők a diplomás menedzserek; a szakértő nem-vezetők csak tudásjavakat birtokolnak, ide kerülnek a beosztott értelmiségiek; a félig képzett nem-vezetők már csak korlátozottan rendelkeznek tudásjaval, köztük szellemi foglalkozású alkalmazottak éppúgy megtalálhatók, mint szakmunkások; a sem szervezeti, sem tudásjaval nem rendelkezők pedig a proletárok.

A *neoweberiánus felfogás* kapcsán Anthony Giddens (1973) megközelítését idézzük. Szerinte az osztály nem olyan egység, amely cselekszik, s félrevezető az is, ha egy osztály tagjairól esik szó, mivel ez a kifejezés egy csoportban való részvételt sugall. Az osztályt meg kell különböztetni a rétegtől, az osztályelméletet a stratifikációtól. Giddens bevezeti az osztályviszonyok struktúralódásának fogalmát.

Itt egyfelől olyan tényezőkre gondol, amelyek a piacképesség és az osztályformálódás közé iktatódnak, összekötik a piacot és az osztályviszonyokat. Ez lényegében a mobilitási esélyekkel azonos, de éppen nem a nyitottság értelmében. Minél inkább bezárulnak ugyanis e mobilitási esélyek, annál inkább elősegítik az osztályformálódást. Az osztályviszonyok struktúrállódása annál könnyebb, minél zártabb a mobilitás a piacképesség bármely formáját tekintve, hiszen a mobilitás tulajdonképpen felbontja, fellazítja a stabil osztályviszonyokat. A piacképességnek három fő tényezője van: a termelési javak tulajdonlása, a képzettség- és szaktudásbeli javak birtoklása, s a rendelkezés mások munkaeje felett. A valóságban viszont a mobilitás nem korlátozott, ami ellene hat az osztályviszonyok struktúrállódásának. Ezért jut lényeges szerep a osztályviszonyok struktúrállódásában más, nem a piacképességhez tartozó tényezőknek, mint a munkamegosztás, a hatalmi viszonyok és a közös fogyasztási módok, amelyek homogenizálják az osztályviszonyokat. Az osztályviszonyok struktúrállódási folyamata tehát egyfelől a különféle piacképesség terén bekövetkező mobilitás mértékében, másfelől az azonosságot, közelséget erősítő tényezők működésében nyilvánul meg.

Míg Giddens munkái döntően elméleti jellegűek, az osztályszerkezet neo-weberianus szemléletű operacionalizálása és mérése elsősorban John Goldthorpe és munkatársai nevéhez fűződik (vö. Goldthorpe 1980; 1987; Erikson–Goldthorpe–Portocarero 1979, Erikson–Goldthorpe 1992). Az általuk kialakított osztálysemát a szerzők nevének kezdőbetűi után EGP osztályozásnak nevezik. A kategorizálás teljes változata 11 osztályt tartalmaz.

Az EGP osztályséma kialakításának fő szempontja, hogy olyan pozíciókat különít el, amelyek különböznek a munkaerőpiaci helyzetet tekintve, a termelési egységekben elfoglalt hely alapján és az alkalmazási viszonyok szempontjából. Ennek a felfogásnak az eredete tulajdonképpen Lockwood (1958) megközelítésében rejlik, aki szerint az osztályhelyzet két összetevője a munkamegosztási helyzet (*work situation*) és a munkaerőpiaci helyzet (*market situation*). Az előbbi lefedi a végzett munkához szükséges szakképzettséget, a munkához kapcsolódó önállóság fokát s a vezetéshez való viszonyt. Az utóbbi viszont tartalmazza a jövedelem mértékét és jellegét, a foglalkozáson belüli felfelé mobilitás lehetőségét és a munka biztonságának fokát. A vezetéshez való viszonyt Lockwood külön kiemeli, mint olyan tényezőt, amely fizikai és szellemi foglalkozásuk között hoz létre jellegzetes különbséget. Ilyen lehet a vezető és beosztott kapcsolat személytelensége, együttműködő vagy irányító jellege.

Az EGP séma alapvetően három nagy osztályhelyzetet jelöl ki: munkaadó (aki másokat alkalmaz), önfoglalkoztató (aki nem alkalmaz másokat, de nem is alkalmazott), és alkalmazott (aki más munkaadó számára dolgozik). A munkaadók lehetnek nagytőkésék, illetve kistőkésék, ami megintcsak nem egyéni, hanem szervezeti szempontból értendő, amennyiben az alkalmazási viszonyok (a munkaadók és

alkalmazottak kapcsolata) az alkalmazottak számának, a szervezetek méretének és bürokratizálódásának függvénye. Mind a munkaadók, mind az önfoglalkoztatók esetében tovább differenciál a szektor, a nem mezőgazdasági, illetve a mezőgazdasági jelleg. Lényeges kérdés ezzel kapcsolatban, hogy az osztályséma pozíciók közötti vagy betöltőiknek jellemzői (vagyis személyek) közötti differenciálásra szolgál. Erikson és Goldthorpe az előbbit hangsúlyozza. Noha az osztálysémában végül is személyeket (megkérdezetteket) helyeznek el, ez sem logikailag, sem szociológiailag nem jelent az egyéni foglalkozás szerinti besorolást.

A három osztályhelyzet közül a keresők legnagyobb csoportját természetesen az alkalmazottak alkotják. Itt kerül előtérbe az alkalmazási viszony, amely lehet szolgáltatói kapcsolat vagy munkaszerződés, illetve a kettő közti viszony. Szolgáltatói kapcsolat, szolgáltató osztály, szolgáltató társadalom jellegzetes fogalmak a modern osztályelméletekben. Goldthorpe (1982) szerint akkor lehet szolgáltatói kapcsolatról beszélni (szemben a munkaszerződéssel), ha a munkaadó nem egyszerűen a munkavállaló munkarejét igényli, hanem inkább speciális tudását, szakértelmét, amelyek a munkavállalók piacképességének egyik formáját jelentik. A szolgáltatói kapcsolat olyan alkalmazási viszony, amelyben nagy szerepet kap az alkalmazott felelősségérzete, illetve lojalitása a munkaadóval szemben. A munkaadó ennek érdekében hajlandó a szolgáltatói viszonyba olyan elemeket beépíteni, mint a nagyobb szabadság és önállóság a munkavégzés terén; rugalmas munkaidő; a nagyobb munkavállalói biztonság (pl. felmondási idő, végkielégítés); fizetésen kívüli járandóságok és juttatások rendszere; a szakmai előrelépés, a karrier lehetősége és ígérete; s más egyéb promóciós előnyök. A munkaszerződés ezzel szemben nem kínál döntési lehetőséget, önállóságot, szabadságot, rugalmas munkavégzési körülményeket az alkalmazottnak. E szerződés pontosan meghatározott mennyiségű és fajtájú munkára vonatkozik, amelynek elvégzése pontosan ellenőrizhető, s amelyért kizárólag a pontosan meghatározott munkabér az ellentételezés. A munkaszerződés a szolgáltatói viszonytól tehát jóval „elidegenedettebb” kapcsolat munkaadó és munkavállaló között. A munka tartalma persze itt sem függetleníthető az alkalmazási viszonytól, amennyiben a szolgáltatói viszony teremt a fizetésből élők osztályát (*salaríat*), ahová vezetőik, értelmiségiek és felsőszintű szakalkalmazottak tartoznak, miközben a munkaszerződés esetében viszont a bérből élők osztályáról van szó, a munkásokról, akik között lehetséges még különbséget tenni szakképzettség szerint, illetve a nem mezőgazdasági vagy mezőgazdasági szektorhoz való tartozás szerint. E kétfajta alkalmazási viszony közti köztes kapcsolatról pedig az egyéb szellemi és irodai dolgozók, valamint a szolgáltatói szektor (nem termelő ágazatok) alkalmazottai esetében lehet beszélni. Erikson és Goldthorpe azonban ismét hangsúlyozza, hogy az osztályba sorolás alapja nem az egyéni foglalkozás, hanem az alkalmazási viszony jellege.

Napjainkban az EGP kategorizálás a struktúra-, rétegződés- és mobilitáskutatók vitáinak középpontjában áll. Pahl (1993) például arra hívja fel a figyelmet, hogy az osztályszerkezet nem lehet azonos pusztán foglalkozási kategóriák és alkalmazási minőségek kombinációjával, az empirikus megfontolások mellett egyszersmind elméleti alapokon kell nyugodnia. Ennek megfelelően az osztályszerkezetet vizsgálva nehéz elkerülni, hogy valaki állást foglaljon az osztályokról szóló elméleti vitákban. Ezt tulajdonképpen Goldthorpe meg is teszi Marshallal közösen írt tanulmányában. Ebben négy vonatkozásban határolják el az általuk javasolt osztályelemzést a marxi verziótól. 1. Nem vizsgálják az osztályellentéteket olyan történeti nézőpontból, amelynek alapján társadalmi változásokhoz vezetnének. Nem beszélnek valamelyik kitüntetett osztály forradalmi „missziójáról”. 2. Vizsgálatuk nem alapul a kizsákmányolás elméletén, ami antagonisztikus osztályellentéteket teremtene. Nem állítják, hogy ami az egyik osztály számára kedvező, az szükségszerűen kedvezőtlen egy másik számára. A funkcionalista megközelítést, miszerint az osztályhoz kötődő egyenlőtlenségek különféle mechanizmusokon keresztül elősegítik a társadalom kedvező működését, nem utasítják el ideológiai alapon, de az empirikus vizsgálat tárgyának tekintik. 3. Nem állítják, hogy az osztályszerkezeten belüli hasonló helyzetek automatikusan vezetnének hasonló osztálytudathoz, illetve osztályhoz kötődő közös cselekvéshez. 4. A – kollektív, illetve egyéni – politikai akciókról nem feltételezik, hogy strukturálisan szerveződő osztályviszonyok, illetve osztályérdekek kifejeződése lennének. Az osztályérdek tudata nem következik közvetlen módon az osztályhelyzetből, az osztályhelyzetek csak lehetséges érdekeket teremtenek, különféle strukturális helyzetekből is következhetnek ugyanolyan érdekek, illetve az érdekek sokkal inkább a társadalmi identitáson alapulnak (Goldthorpe–Marshall 1992).

Az osztály fogalmának definiálásához kínál további támpontot Breen és Rottman (1995a) megközelítése is: az osztály strukturális pozíciók együttese, társadalmi kapcsolatok a piacon belül. Lényeges, hogy az osztálypozíciók „üres helyek”, amelyek léteznek függetlenül az egyénektől, akik azokat elfoglalják. Az osztályhelyzet szociológiai tartalmát e pozíciók következményei adják meg. E következmények három fajtája különíthető el egymástól: 1. A nem tudatos és nem szándékolt következmények közé tartoznak olyan társadalmi jelenségek, mint a mortalitás, de ide sorolhatók bizonyos fokig az izlés és a preferenciák is. 2. Olyan tudatos és szándékolt következmények, amelyek kívül esnek az osztálytudat fogalmán, vagyis olyan jellemzők és viselkedési módok, amelyek ugyan közösek, de nem szükségszerűen alapulnak a közös osztályhelyzet következtében kialakuló közös tudaton. A hasonló magatartás ebben az esetben lehet egyszerűen hasonló helyzetre való hasonló reakció. 3. Tudatos és szándékolt következmények, amelyeknek alapja a közös osztálytudat. Itt jellemző magatartásról van szó, a cselekvők tudatában vannak annak a kapcsolatnak, amely osztályhelyzetük, illetve ennek következményei között fennáll.

(A 2. és 3. típusú következmény elkülönítése maga is alapvető kutatási feladat.) Breen és Rottman éppen abban látják az elmélet szerepét az osztályelemzésben, hogy tisztázni kell, miért az osztályok a „felelősek” elsősorban azokért a következményekért, amelyeket az osztályhelyzet folyamányainak tulajdonítanak. Az egyik kérdés, hogyan vezetnek a különböző osztályhelyzetek a jutalmak (*reward*) különböző fokaihoz; a másik kérdés pedig, hogy a különböző jutalmak hogyan eredményezik az osztályhelyzetek társadalmi következményeit.

Túl a neomarxista, illetve a neoweberianus irányzatokon Esping-Anderson (1993) más szempontokat javasol az osztályviszonyok vizsgálatára a posztindusztriális – vagy ahogy többször nevezi, „Ford utáni” (*post-fordist*) – társadalmi feltételek között. Wright, illetve Goldthorpe osztálysémáit nagyon hasonlónak találja, s az osztályképződés folyamatában az általuk használt tényezők helyett az intézmények szerepét hangsúlyozza. Ezek közül a legfontosabbak a tömeges iskolázás, a jóléti állam, a modern korporativizmus, a kollektív alkuk és megállapodások (*bargaining*) intézményei, amelyek mind a marxi, mind a weberi osztályképződés elmélete számára még ismeretlenek voltak. Az osztályviszonyok alakulását a posztindusztriális viszonyok között már kevésbé az iparosodás, a műszaki fejlődés, a gazdasági növekedés határozzák meg, hanem az, ahogy ezek intézményileg átszűrődnek. Ez azért lényeges, mert a korábbi elméletek erőteljes konvergens hatásokat tételeztek fel azon az alapon, hogy az iparosodás, a technológiai átalakulás azonos struktúrákat (munkamegosztási helyzeteket és munkaerőpiaci viszonyokat) hoz létre a különböző társadalmakban, Esping-Anderson viszont inkább divergens hatásokra számít, mivel az említett szabályozó intézmények a különböző társadalmakban erősen különböznek. További új elem szerinte az, hogy a korábbi, a tulajdonra, a hatalomra, a piacképességre építő osztályelméletek a férfi munkaerő eloszlásának leírására születtek, a posztindusztriális társadalomban viszont, ahol a szolgáltató ágazatok egyre dominánsabbak, a női munkaerő szerepe felértékelődik, a posztindusztriális munkaerőpiac jelentős mértékben női munkaerőpiaccá válik. A nők munkába állása és szakmai karrierje alapvetően kapcsolódik a társadalom szolgáltató jellegéhez, és a hagyományos, férfiak által dominált munkamegosztás annak mértékében módosul, ahogy a jóléti állam intézményei szolgáltatósszerűen működnek.

Esping-Anderson végül is két fő szempontot javasol az osztályséma kidolgozásához: 1. Hogyan illeszkedik egy adott foglalkozás a munkamegosztási rendszer egészébe? 2. Mi a valószínűsége az osztályok bezáródásának az életesélyek, illetve a karrierminták tükrében? Az első kérdést illetően a menedzseri és értelmiségi foglalkozások, az irodai és szolgáltatói foglalkozások, valamint a szakképzett és szakképzetlen fizikai foglalkozások esetében adódó kategórián belüli különbségeket, illetve kategóriák közötti hasonlóságokat említi. A második kérdés kapcsán az életesélyek és karrierminták osztályon belüli és osztályok közötti hasonlóságait és különbségeit kívánja vizsgálni. A fő kérdés itt az, hogy a korábbi mobilitási vizsgálá-

tokhoz képest mutatkoznak-e különbségek a posztindusztriális viszonyok közepette. Főleg a hagyományos ipari („fordi”) foglalkozások és a szolgáltatói foglalkozások közötti különbségekre számít.

Esping-Anderson megközelítése rokonítható a (neo)marxi vagy (neo)weberi fel-fogással, amennyiben elfogadja, hogy a társadalom szerkezete osztály- és rétegjel-lemzőkön alapul. Elutasítja viszont az általuk lényegesnek tartott tényezők többsé-gét. Érvei között szerepel az is, hogy a posztindusztriális társadalomban a munka és a kereset közti hagyományosan stabil kapcsolat megbomlik, a befektetések megtérü-lésében megnő a szektor (magán vagy közszolgálati szféra) szerepe. A jóléti állam léte megváltoztatja a munkaerőpiac hagyományos működését, a közszolgálati szfé-rában az alkalmazási viszonyok kevésbé a termelékenységén, illetve nyereségessé-gen múlnak, inkább a kormányok pénzügyi lehetőségein és kollektív politikai dön-téseken. A munkaerőpiaci helyzettel foglalkozva nem hagyható figyelmen kívül, hogy a posztindusztriális szolgáltató társadalomban a munkaerő tetemes hányadá-nak a jóléti állam a munkaadója, és ezek a munkavállalók olyan tevékenységet vé-geznek, amelyet nem a termelékenység határoz meg. A posztindusztriális szolgálta-tó társadalomban megtalálható a „fordi” tömegtermelés és -fogyasztás (bányászat, ipar, kereskedelem, szállítás), de a gazdasági tevékenységek jelentős része a társa-dalmi újratermeléssel és szabadidős aktivitásokkal kapcsolatos. Ezek egyik típusa az üzleti (anyagi, termelő) szolgáltatások (pl. tanácsadó tevékenységek, számítógé-pes szolgáltatások, pénzügyi szolgáltatások); másik típusa a társadalmi szolgálta-tások (pl. egészségügy, oktatás); harmadik típusa a fogyasztói szolgáltatások, amelyek a szabadidős aktivitásokhoz kapcsolódnak. A gazdaság ilyen szerkezete nagymér-tékben módosítja a társadalmi rétegződés és osztályformálódás körülményeit (vö. Breen-Rottman 1995b: 89–91).

A „Ford utáni” társadalom foglalkozási (pontosabban: alkalmazási) viszonyainak vizsgálatában a hagyományos rétegződési szempontok mellett nagy hangsúlyt kap-nak a munkaerőpiaci és munkaadói szervezeti elemek. Az egyik legfrissebb kötet-ben Crompton, Gallie és Purcell (1996) az ellenőrzés, az osztályba sorolódás és a szabályozás új problémáiról írnak. Lényeges szerepet tulajdonítanak a műszaki fej-lődésnek, különösen a számítógépek elterjedésének, ami „szakképzetlenítette” az egyszerű szellemi (irodai) munkát, és „felértékeltte” a fizikai munkát, elhomályosít-va a korábban annyira jellemző különbséget a „fehérgalléros” és a „kékgalléros” foglalkozások között. E folyamatok a munkaerőpiaci szabályozottság csökkenése (*deregulation*) közepette mennek végbe. A munkavállaló munkaerőpiaci pozícióját és ebben az értelemben társadalmi helyzetét befolyásolja, hogy nemzeti vagy multina-cionális munkaadó alkalmazásában áll. Napjainkban a gazdasági, munkaerőpiaci, társadalmi rétegződési folyamatok nemzeti jellemzőit szerintük jelentősen befolyá-solja a globalizáció és a munkamegosztási rendszer nemzetközivé válása.

Az osztályszerkezetben végbemenő változások szempontjából a munkás–nem munkás, fizikai–szellemi különbségtétel kiemelt kérdés Gallie (1996) egyik újabb tanulmányában is. Empirikus vizsgálata szerint, a modern technológia következtében a két kategória (szellemi dolgozókon alsó szellemi, irodai foglalkozásúakat értve) közeledett egymáshoz. A fizikai munkások ellenőrzési lehetősége saját munkájuk felett több és szabadabb, miközben ugyanez a lehetőség a szellemi dolgozók esetében kötöttebbé vált. A vállalatvezetés a korábinál nagyobb mértékben bevonja a döntésekbe a fizikai dolgozókat, akik ebből a szempontból már kevésbé különböznek az alsó szellemi dolgozóktól. Az alkalmazás biztonsága csökkenő tendenciát mutat a szellemi dolgozók esetében, ezen a téren elvesztették korábbi előnyüket a munkásokhoz képest. A szakmunkások és az alsó szellemi dolgozók között a jövedelmi különbségek is csekélyek. Bizonyos különbségek azonban változatlanul fennállnak a két kategória között. Egyrészt a szellemi dolgozók esetében magasabbak a képzettségre vonatkozó kívánalmak, mint a fizikai munkások esetében. Fontos megjegyezni, hogy Gallie amikor képzettségről beszél, ennek három tényezőjét különíti el: formális iskolai végzettség (*qualification*), a munka ellátáshoz szükséges speciális tudás (*training*), a jó munkavégzéshez szükséges tapasztalat (*experience*). A szellemi dolgozók előnye elsősorban a formális végzettségben mutatkozik meg. Másrészt a szellemi munka hosszú távon változatlanul több előrejutási lehetőséget kínál, mint a fizikai munka.

A fenti gondolatmenetek előzményei persze sok szempontból fellelhetők az ún. új osztály elméletek és viták terén is, ahol a különböző szerzők szintén megkérdőjelezik az osztályhelyzet hagyományos ismérveit, például Bell (1976) a tudományos ismeretek és az információs eszközök, Gouldner (1979) a kulturális források feletti ellenőrzést hangsúlyozza. Ezekre az elméletekre azonban itt nem térünk ki részletesen, Szelényi (1990) kötetének több tanulmánya is eligazít ebben a kérdésben.

Ennél lényegesebb azonban, hogy az angol nyelvű szakirodalom mellett a téma német nyelvű irodalmával is foglalkozunk. Mintegy másfél évtizede Pappi (1979) az általunk vizsgálthoz kifejezetten hasonló problémát vetett fel, amikor a népszámlálásban, az állami statisztikákban, illetve a közvélemény-kutatásokban használatos kategorizálások különbségeiről beszélt. E különbségek egyik okát a mintanagyságból látta, a statisztikai adatfelvételek 50 ezres, a közvéleménykutatások kétezres mintái közötti különbségben, ami eltérésekhez vezetett az operacionalizálásban. A hetvenes évek német struktúrákutatóinak központi fogalma a társadalomszerkezet és nem az osztályszerkezet. Ebben az időszakban kapnak nagy hangsúlyt a mobilitásvizsgálatok (Kleining, Mayer, Müller), és ezek az elemzések, legalábbis részben, az ún. második generációs módszertant követik, útmodellekkel dolgoznak, sztratifikációs szemléletet képviselnek. A cél, amelyet Pappi mindennek tükrében megfogalmaz, nagyon hasonló az ittenihez: „nem a társadalmi szerkezet elméletéről, hanem egy kutatási eszköz előállításáról van szó” (Pappi 1979: 11). A kiindu-

lópontot a ZUMA (Zentrum für Umfragen, Methoden und Analysen = Kérdezési, Elemzési és Módszertani Központ) által alkalmazott „sztenderd demográfia” (*Standarddemographie*) jelenti. Ez a kutatóintézet nagy súlyt fektetett arra, hogy az alkalmazott háttérváltozók összhangban legyenek az állami statisztika által használt mérésekkel. A foglalkozást például részletesen kérdezték, és a statisztikai hivatal többjegyű kódja alapján kódolták. Ebből aztán többféle kategorizáláshoz is el lehetett jutni.

A hagyományos német foglalkozási osztályozások sajátossága, hogy a szellemi foglalkozásúak esetében figyelembe veszik az alkalmazási viszonyt, megkülönböztetik a *Beamte*, valamint az *Angestellte* kategóriákat. Az előbbi állami alkalmazott, hivatalnok, köztisztviselő pozíciót jelent, az utóbbi lehet állami és magánalkalmazott is. A másik fontos különbségtétel az önállóak és a nem önállóak szerinti metaszet. Az osztályozás három nem önálló kategóriáját a munkás, a tisztviselő és az alkalmazott, a három önálló kategóriáját a (szellemi) szabadfoglalkozású, az önálló foglalkozású és a mezőgazdasági önálló alkotják. A munkás kategórián belül különbséget tesznek segéd-, betanított és szakmunkás, valamint előmunkás (*Vorarbeiter*) és művezető (*Meister*) között. Ezek a foglalkozások többnyire órabéres, fizikai jellegű alkalmazást jelentenek. Ehhez közelálló kategória az irányító (*Werkmeister*), ami viszont havi fizetéssel járó alkalmazotti státus. A nem-termelő ágazatok olyan dolgozói, mint a postás vagy a bolti eladó, szintén a köztisztviselői, alkalmazotti körbe tartoznak. A szellemi szférában a köztisztviselő (*Beamte*) mellett a két további alkalmazotti kategória az állami, illetve költségvetési közalkalmazott (*Angestellte in öffentlichen Dienst*), és a magánszektor alkalmazottja (*Angestellte in Privatwirtschaft*). Mind a köztisztviselői, mind az alkalmazotti körben létezik alsó (*einfache*), közép (*mittlere*), magas (*gehobene*) és felső (*höhere*) szint. A köztisztviselők esetében ezek a szintek jobbra az iskolai végzettség szerint különülnek el, a többi alkalmazott esetében az iskolai végzettségen kívül a tevékenység is számít. Összességében a vezetők, értelmiségiek, közép- és alsószintű szellemiek szerinti differenciálódásról van szó. Az önálló foglalkozásúakat az alkalmazottak száma, illetve a művelt földterület nagysága szerint bontják tovább. Mindez igen részletes, több mint 30 kategóriát tartalmazó foglalkozási helyzethez (*berufliche Stellung*) vezet (vö. pl. Handl–Mayer–Müller 1977: 111, 207; Mayer 1979: 106–107). A sémának természetesen léteznek összevontabb változatai is, de a lényeg talán az, hogy a mögötte meghúzódó, a társadalmi helyzetre vonatkozó szemlélet, a költségvetési és magán (*public vs. private*) szektor határozott megkülönböztetése, a szolgáltató ágazatok „munkásainak” a szellemi dolgozók közé sorolása rokonítható Goldthorpe vagy Esping-Anderson felfogásával.

A bemutatott foglalkozási csoportosításhoz képest makrojellegűbb osztályszempontú megközelítést képvisel Berger (1987). Az osztályképződés általa kidolgozott heurisztikus modellje meghatározott keretfeltételekből indul ki, az uralom

(intézményi hatalmi viszonyok); a gazdaság (modernizáció, technikai fejlődés, népesedési változások) és a kultúra (értékek, normák) szféráiban. Ezek keretében zajlik a gazdasági és a társadalmi osztályképződés. Az előbbit a hatalom terén a jóléti állami szabályozás, a gazdaság terén a munkaerőpiaci folyamatok, a kultúra terén a szocio-kulturális szerepek befolyásolják; az utóbbit a hatalom terén a szervezeti uralmi viszonyok, a gazdaság terén a munkamegosztás, a kultúra terén a közösségképződés alakítja (Berger 1987: 65).

A német szakirodalomban a társadalmi rétegződésre, illetve az osztályszerkezetre vonatkozó megközelítések rendre túllépnek a pusztá foglalkozási helyzet figyelembevételén. A társadalmi egyenlőtlenségek egyre inkább mint az élet különféle területein megnyilvánuló különbségek jelennek meg (*Disparität der Lebensbereiche*), amelyek a „későkapitalista társadalom” jellemzői. A „túl a renden és osztályon” gondolata egyfelől a társadalmi egyenlőtlenségek individualizálódására vonatkozó elméletben érhető tetten. Eszerint a modern ipari társadalmakban az individualizmust fokozzák az olyan jellemzők, mint az erős társadalmi és földrajzi mobilitás; a jóléti társadalom nyújtotta egészségbiztosítás, nyugdíj, munkanélküli segély; az iskolai képzés meghosszabbodása; a munkaerőpiac dinamizmusa; a csökkenő munkaidő; az ismeretségi és szomszédsági kapcsolatok átalakulása az urbanizáltabb városokban stb. (Beck 1983). Egy másik központi gondolat, hogy a társadalmi rétegződés hierarchikus–vertikális szerkezetét horizontális differenciálódás váltja fel. Bolte és Hradil monográfiájukban arra a következtetésre jutnak, hogy a német társadalomban nincsenek már osztályok, rendek, anyagilag meghatározott élethelyzetek, életesélyek, hanem ezek helyét átveszik a miliő-specifikus életstílusok, individualizált karrierutak (Bolte–Hradil 1984: 359). Ez a szemlélet a legerőteljesebben Hradil további munkásságában figyelhető meg, a társadalmi egyenlőtlenségek új formáiról, újfajta differenciáló tényezők figyelembevételéről kifejtett nézeteiben (Hradil 1983; 1987; 1995).

Hradil gondolatmenetének középpontjában a társadalmi helyzet és a miliők (*soziale Lagen und Milieus*) állnak, amelyek felváltják az osztály- és rétegviszonyokat a társadalmi egyenlőtlenségek vizsgálatában. Kezdetben többdimenziós rétegződésmodellben gondolkodik, ahol hagyományos státusismérvek (presztízs, képzettség, jövedelem, hatalom) mellett jelennek meg a miliőben megnyilvánuló különbségek. A társadalmi helyzet három szintjét tárgyalja: 1. strukturális életfeltételek: az előnyök és hátrányok csoportszintű kapcsolódása; 2. miliőfüggő életvilág: strukturális egyenlőtlenségektől való konkrét egyéni érintettség; 3. egyéni élethelyzetek: a társadalmi egyenlőtlenségektől való konkrét érintettség (Hradil 1983: 112–116). Később kiindulópontja markánsabbá válik, még inkább elfordul a hagyományos modellektől, azt állítja, hogy „sem az osztálymodell a magyarázó funkcióját, sem a rétegmodell a leíró feladatát nem tudja ma kielégítően teljesíteni” (Hradil 1987: 7). A társadalmi egyenlőtlenségeknek gazdasági, jóléti állami és szociális dimenzióit

különbözteti meg. Az elsőben a kívánalmak a jólét, a siker, a hatalom; a másodikban a biztonság, az egészség, a részvétel; a harmadikban az integráció, az önmegvalósítás, az emancipáció. Az egyenlőtlen életfeltételek a gazdasági dimenzióban a pénz, a képzettség, a presztízs, a hatalom; a jóléti állami dimenzióban a munkanélküliség, a szegénnyé válás, a munkafeltételek, a szabadidő, a lakás- és környezeti feltételek; a szociális dimenzióban a társadalmi kapcsolatok és szerepek terén nyilvánulnak meg (Hradil 1987: 147). Hradil modellje végül hét miliőt különböztet meg: a konzervatív, a kispolgári, a hagyományos, a felemelkedés-orientált, a technokrata-liberális, a hedonisztikus, az alternatív-baloldali miliót – ezek az uralkodó célok és az egyenlőtlen életfeltételek mentén válnak el (Hradil 1987: 169). Látható, hogy Hradil modellje lényegesen eltér bármelyik korábban tárgyalt felfogástól. Mivel azt is vitatja, hogy a foglalkozás, illetve a munka alapvető jelentőségű-e a társadalmi helyzet szempontjából, megközelítése a foglalkozási osztályszerkezet vizsgálatakor, olyan program keretében tehát, amelyet fentebb Pappi megfogalmazásában határoztunk meg, nem követhető.

A nyolcvanas évek német irodalma a társadalmi rétegződés kapcsán egyfelől az osztály- és rétegelméletek „elfoglalkozásodásáról” (*Verberuflichung*) beszél, ahol döntően foglalkozási csoportok elkülönítéséről van szó, másrészt ezzel szembeállítja az „új” társadalmi egyenlőtlenségeket, amelyek a három „élet-fogalom”: az élet-helyzet, az életút és az életstílus szerinti különbségekre épülnek (Berger–Hradil 1990: 4–18). Az itt idézett tanulmánykötet írásai, amelyek a három jelzett kérdéskört tárgyalják, nem minden esetben tudnak azonban megszabadulni a foglalkozás figyelembevételétől – különösen akkor nem, ha makrostatisztikai jellegű empirikus adatokkal dolgoznak. Noll és Habich az EGP osztályozás egyik fajtája mentén vizsgálják az egyéni jólét különféle dimenzióit (lakás, környezet, jövedelem, vagyon, szabadidő, egészség, elégedettség). Igaz, többváltozós elemzések segítségével arra a megállapításra jutnak, hogy az osztályhelyzettől függetlenül kimutatható más tényezők (nem, életkor, nemzetiség) hatása is (Noll–Habich 1990: 185–186). Mayer és Blossfeld pedig nemcsak foglalkozási státusmegszerzési modelleket mutatnak be, hanem explicit módon is bírálják Beck és Hradil tételeit az individualizációról és a társadalmi miliókról, amelyeket nem tartanak sem elméletileg kellően kidolgozottnak, sem történetileg megalapozottnak, sem empirikusan statisztikailag bizonyítottoknak (Mayer–Blossfeld 1990: 312–314).

Míg az angol nyelvű irodalom áttekintésekor nagyon is élő diskurzusra tudunk hivatkozni a kilencvenes évekből, a német nyelvű szakirodalomban az osztály-, illetve rétegződés szoros értelemben vett kérdései, a különböző osztályozási sémák témája, úgy tűnik, kevésbé állnak az érdeklődés középpontjában. Schäfer (1995) frissnek számít, a társadalmi szerkezet és a társadalomtörténet tanulmányozásához ajánlott, a német társadalmi változásokról – immár 6., átdolgozott kiadásban – megjelent munkája szintén döntően Beck és Hradil munkásságát tárgyalja neomar-

xista osztályelemzés címszó alatt (Schäfer 1995: 240–243). A társadalmi egyenlőtlenségek aktuális kérdéseiként pedig a nemek szerinti különbségek, jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek, illetve a szegénység problémája jelennek meg (Schäfer 1995: 243–252). Külön fejezetet kapnak az elitek és a marginális csoportok is.

A német társadalomszerkezetéről készült másik újabb keletű monográfia, ha áttételesen is, nagyobb hangsúllyal veszi figyelembe a foglalkozáshoz köthető társadalmi viszonyokat (Geißler 1992). Hagyományos módon az osztályok és rétegek kérdéseivel, különböző rétegződésmodellekkel ugyancsak egy rövidebb fejezet foglalkozik, de a legterjedelmesebb rész – az anyagi életkörülmények, az egyéni, illetve a háztartási jövedelmek alapján képezhető osztályok, az iskolarendszer és az iskolai expanzió, a társadalmi mobilitás, a családi és a férfiak és nők közötti egyenlőtlenségek bemutatása mellett – az átrétegződés (*Umschichtung*) címet viseli, és a foglalkozási osztályok mentén írja le a német társadalmat. Szó esik itt külön alfejezetekben az elitéről – politikai és társadalmi értelemben –, rekrutációjáról, képzettségéről, társadalmi helyzetéről és politikai beállítottságáról, külön a volt NSZK-ban és NDK-ban; az önálló foglalkozásúakról mint a „régí középosztály” tagjairól, társadalmi helyzetükről, mentalitásukról, a réteg kialakulásáról a volt NDK-ban; a szolgáltató osztályról, szektorális tagozódásáról, külön az állami és közalkalmazottakról, valamint a magánszféra alkalmazottairól, felső, közép és alsó szinten; valamint a munkásságról szakképzettség szerinti differenciálódása szerint. E foglalkozási rétegződés áttekintése mellett helyet kapott a kötetben még két – a foglalkozási szemponton túlmutató – alfejezet a külföldiek társadalmi helyzetéről, életkörülményeiről, belső tagozódásáról, valamint az olyan szociális „rizikócsoportokról”, mint a szegények, hajléktalanok, tartós munkanélküliek, idősek (Geißler 1992: 79–196). Ennek a monográfiának a tükrében a foglalkozási osztályozás nagyon hangsúlyosnak tűnik, de kiegészül olyan csoportokkal, amelyek nem a foglalkozásuk alapján különülnek el a társadalomban. Az egyik közölt sémában a foglalkozási csoport mellett külön kategóriát képeznek a nem foglalkoztatottak, valamint a nyugdíjasok is, utóbbiak aszerint, hogy mi volt az utolsó foglalkozásuk (Geißler 1992: 70).

A társadalmi szerkezetéről szóló német nyelvű irodalom jellemzésére azt mondhatnánk, hogy ha azelőtt az osztály- és rétegméletek „elfoglalkozásodása” volt tapasztalható, ezt újabban a struktúrakutatás „kulturalizálása” (*Kulturalisierung*) váltotta fel. A kulturális struktúraelemzések a társadalmi miliók jellemző konfigurációit eredményezték, stílus-típusokat, amelyek életkor és képzettség alapján különböznek. A kulturális alapú, a horizontális differenciálódásokat hangsúlyozó rétegződésmodell megközelítés mellett, az empirikus gyakorlat mind a szociológia, mind a statisztika terén újra meg újra a foglalkozási csoportosításokhoz tér vissza. Berger újabb könyvében a foglalkozási helyzeteket tárgyalva a fentebb bemutatott ZUMA sémát veszi alapul, s annak egy 15, illetve 8 kategóriás összevont változatát

közli (Berger 1996: 173). Ugyanakkor ennek tükrében bírálja Wright osztálymodelljét, vagy az EGP sémát (ami itt Goldthorpe–Müller-osztályok címen jelenik meg), mivel ezek magyarázó ereje sem az osztálytudat, sem a jövedelem tekintetében nem nagyobb, mint a német foglalkozási csoportosításé.

A kulturális megközelítés kritikája egyébként is felerősödött a kilencvenes évekre, amikor a – már korábban is „kétharmadosnak” nevezett – német társadalomban ismét „új” egyenlőtlenségek jelentek meg. Jellemző, hogy míg a nyolcvanas években Beck és Hradil rétegződés-elméletei posztindusztriális, jóléti, posztmodern címkékkel ellátott társadalmi környezetben születtek, a tíz évvel későbbi német irodalomban a szegénység és a szociálpolitikai stratégiák kapnak nagy hangsúlyt. Ebből a szémszögből nézve a társadalom szerkezete persze megint másként fest, a kutatók olyan (nem foglalkozási) kategóriákat alkalmaznak, mint munkanélküliek, csonka családosok, hajléktalanok, fogyatékosok és krónikus betegségben szenvedők, idősek. Jóllehet az ilyen rétegek vizsgálata sajnálatos módon aktuális napjaink jóléti társadalmában, az irodalom áttekintését ebbe az irányba itt mégsem terjesztjük ki, sem német (*Armut in Wohlfahrtstaat*), sem angol (*underclass*) vonatkozásban.

Ugyanígy nincs itt mód arra, hogy részleteiben foglalkozzunk a társadalmi struktúra-kutatásoknak azzal a széles vonulatával, ami hálózatelemzés (*network analysis* vagy *Netzwerkanalyse*) címen ismert (pl. Breiger, Nan Lin vagy Pappi munkáiival; ezekről magyar nyelven lásd Angelusz–Tardos 1991). Hasonlóképpen csak utalunk arra, hogy az osztályhelyzet különböző objektív – hagyományos, illetve újabb – tényezőinek vizsgálatán túl, meg kellene említeni azt a megközelítést is, amely szerint az osztály szoros kapcsolatban van az értékekkel és orientációkkal is. Ezek az értékek és beállítódások befolyásolják a magatartást, s így visszahatnak az osztályképződés folyamatára. Kohn (1977) empirikus kutatásai főleg a szülői értékek, az önálló vagy konform beállítódások és az osztályhelyzet között mutattak ki kapcsolatot, amelyeket a szerző erősnek ítél, annak ellenére, hogy mérési problémák következtében a kapott eredményeit alulbecsültnek tartja. Még erőteljesebbek a (szociál)pszichológiai tényezők Argyle (1994) könyvében, aki az osztály pszichológiai modelljét állítja fel. Kiindul a szervezeti hierarchiából, ahol hasonlóságok figyelhetők meg az azonos szinten lévők között különböző szervezetekben is. Ezek a hasonlóságok megnyilvánulnak az emberek külső megjelenésében, viselkedésében, beszédjében stb., ami együvé tartozásukat láthatóvá teszi más személyek számára. Az osztályhoz tartozás így önmagunk „tálalásából” (*self-presentation*), illetve önképünk, és a másokról alkotott kép alapján realizálódik. Ez a gondolat közel áll a különböző osztályokkal való azonosság tudat kérdéséhez. Az empirikus kutatások azt jelzik, hogy a szubjektív osztálybesorolás szintén lehetséges útja annak, hogy a társadalom osztályviszonyait megközelítsük, és a kapott eredmények szoros kapcsolatot mutatnak olyan ismérvekkel, mint a foglalkozás presztízse, a képzettség, a jövedelem, a hatalmi helyzet. A társadalmi-gazdasági ismérvek

mellett azonban olyan tényezők is számítanak, mint a kulturális azonosság, az életstílus, az értékek és a normák. A szubjektív osztályok így egyfelől közel állhatnak a weberi státuscsoportokhoz, másfelől tudati és érzelmi azonosságot is jelentenek (Jackman–Jackman 1983).

*A társadalmi helyzet operacionalizálása és mérése:
kategorialis és graduális megközelítés*

A társadalmi helyzetet befolyásoló tényezők felosztása nominális, illetve graduális jellegűekre, különbségekre, illetve egyenlőtlenségekre Peter M. Blau nevéhez fűződik. Eszerint a társadalmi szerkezet paraméterei lehetnek nominálisak (pl. nem, vallás, etnikum, foglalkozás), illetve graduálisak (pl. képzettség, jövedelem, presztízs). A nominális tényezők a népeiséget olyan csoportokra osztják, amelyek egyértelműen elhatárolódnak egymástól, a graduális tényezők viszont rangsort hoznak létre az emberek között, ahol nincsenek egyértelműen elhatárolt rétegek. A társadalmi szerkezet kétféle paraméterei a társadalmi differenciálódás két formáját jelentik: a nominális paraméterek horizontálisan, a graduálisak pedig vertikálisan differenciálódnak. Az előbbi különbségeket teremt az emberek között, az utóbbi viszont egyenlőtlenséget (Blau 1976). Blau felosztása normatívnak tekinthető. A szociológiai kutatások nem kis részben azzal foglalkoznak, hogy nominális paramétereket vizsgálnak abból a szempontból, hogy miként teremtenek egyenlőtlenségeket például a nemi, faji, vallási vagy foglalkozási hovatartozás szerint. Az egyenlőtlenségek viszont ekkor is graduális paraméterek tükrében jelennek meg, a nominális paraméterekre vetítve: például milyen iskolai esélyegyenlőtlenségek mutatkoznak férfiak és nők között? milyen egyenlőtlenség tapasztalható a presztízs vagy a jövedelmek szempontjából a különböző foglalkozási csoportok között? stb. A nominális paraméterek szerepe a társadalmi egyenlőtlenségi rendszerben társadalmanként és periódusonként változó. A nominális paraméterek ennek megfelelően különböző módon és mértékben ölthetnek ordinális jelleget, de a nominális paraméterek ordinalitása, hierarchiába rendeződése általában kevésbé egyértelmű, mint a graduális paramétereké.

Témánk szempontjából a Blau által említett paraméterek közül a foglalkozás különösen lényeges, amire vonatkozóan számos szakirodalmi hivatkozást hozhatunk. A társadalmi rétegződés, illetve mobilitás kutatói általában Glasst idézik, aki szerint „a foglalkozás a társadalmi státushoz kapcsolódó számos tényező kombinált hatását tükrözi” (Glass 1954: 6). Lényeges persze megjegyezni, hogy e számos tényező közül némelyek „előzmények” (pl. képzettség), mások „következmények” (pl. jövedelem, életmód, fogyasztás). Runciman szerint is „az osztályok szerepegyüttesek, amelyeknek helyzete a társadalmi térben közös... a legfontosabb ilyen

szerepek foglalkozásiak, mivel a fizetett munka, amit az emberek végeznek, a legnyilvánvalóbb meghatározója életésélyeiknek” (Runciman 1990: 377).

A foglalkozási helyzet mint társadalmi helyzet nominális megközelítése (osztályok, rétegek, munkajelleg-csoportok) olyan sémák alkalmazását jelenti, ahol az egyes kategóriák általában feltételeznek valamilyen rangsort, de ez rendszerint nem teljesen egyértelmű (pl. a foglalkozási csoportok rangsora két olyan graduális paraméter tükrében, mint a képzettség, illetve a jövedelem, általában nem esik teljesen egybe). A foglalkozási helyzet graduális megközelítése, a foglalkozási presztízs vagy a társadalmi-gazdasági státus-index (SEI) viszont egyértelmű hierarchiát jelent. Bár talán első pillantásra itt méréselméleti vagy operacionalizálási kérdéssről van csupán szó, valójában a kétféle megközelítés mögött – amint arra Andorka Rudolf (1982: 29) is felhívja a figyelmet – élesen eltérő társadalomkép húzódik meg. A következőkben kiindulunk a társadalmi helyzet graduális méréséből, majd azt próbáljuk meg bizonyítani, hogy miért felel meg a jelen célkitűzésnek mégis jobban a társadalmi helyzet nominális megközelítése.

Amikor a foglalkozást mint a társadalmi egyenlőtlenségi rendszerben elfoglalt helyzet empirikusan is jól közelíthető, összegzett megnyilvánulását tekintjük, funkcionális szelekciós mechanizmus működését feltételezzük, ami elsősorban Davis és Moore (1945) nevéhez fűződik. Elméletük szerint a különféle foglalkozási pozíciókhoz kapcsolódnak különféle jutalmak, mert e foglalkozási pozíciók a társadalomban különböznek egyrészt fontosságukat tekintve, másrészt abban, hogy a társadalom tagjai közül kik képesek betölteni ezeket, a társadalomnak pedig érdeke, hogy a minél fontosabb pozíciókat a minél alkalmasabb személyek töltsék be. A mechanizmus lényege, hogy a különböző társadalmi pozíciók különböző kiváltságokat biztosítanak, amelyek döntően három forráson alapulnak: tulajdonlás, hatalom (rendelkezés) és piacképesség. A tulajdonlás a termelőeszközök vagy pénztőke közvetlen vagy közvetett birtoklását jelenti a termelésben vagy az elosztásban; a hatalom más személyek, munkájuk, tevékenységük feletti rendelkezést jelent a termelésben vagy az elosztásban; a piacképesség pedig intézményes (vagy kevésbé intézményes), formális (vagy kevésbé formális) „hitelképességet” jelent a termelésben vagy az elosztásban. Napjaink meritokratikus társadalmában ez a hitelképesség általában tudáson, képzettségen alapul. Lenski (1966) szerint az elosztási rendszerek dinamikája a szükséglet és a hatalom kettősségére épít. A javak elosztása a szükségletek szerint történik, de ez azt jelenti, hogy a javakból azok részesülnek, akikre szükség van. Az elosztást ezen túlmenően a hatalom határozza meg: a hatalom alapulhat pozíción vagy tulajdonon, és lehet nyers kényszerítő avagy manipulatív. Lenski oksági kapcsolatot tételez, amely szerint a hatalom meghatározza a kiváltságot, a kiváltság pedig presztízst biztosít.

A társadalmi rétegződésre vonatkozó amerikai szociológiai irodalomban a presztízs az egyik központi kategória, a foglalkozások presztízsére vonatkozó vizsgálatok

pedig az empirikus rétegződéskutatás megalapozását szolgálták. Elsősorban a National Opinion Research Center (NORC) vizsgálataira lehet hivatkozni, de kiterjedt irodalma van a foglalkozási presztízs nemzetközi összehasonlításának is (vö. Léderer 1977). A foglalkozási presztízs vizsgálatok arra a koncepcióra épülnek, hogy a foglalkozási helyzet a hozzá kapcsolódó tudás, hatalom, jövedelem és társadalmi hasznosság miatt megbecsültséget kölcsönöz a foglalkozás betöltőjének. A vizsgálatok itt sem személyeket, hanem foglalkozási pozíciókat minősítenek. Az amerikai kutatási eredmények szerint a foglalkozások presztízse időben állandónak tűnt (Hodge–Siegel–Rossi 1964) és térben (nemzetközi összehasonlításban) is nagyon hasonlóknak. Treiman (1977) szerint a modern ipari társadalmakban a funkcionális szükségletek azonosak, az országok foglalkozásszerkezete közel áll egymáshoz, a funkciók specializálódása mögött ugyanazok a források (tulajdon, hatalom, tudás) vannak, a kiváltságok felhalmozódása azonos módon történik, a különböző foglalkozások a különböző társadalmakban hasonló módon eredményeznek különböző kiváltságokat, a hatalomnak és kiváltságnak minden társadalomban magas az értéke, így ezek megléte egyformán magas, hiánya egyformán alacsony presztízshoz vezet.

A foglalkozási presztízs a foglalkozási helyzet legfontosabb graduális mérése, ami elsősorban a társadalmi rétegződésre, illetve a mobilitásra vonatkozó többváltozós elemzésekben játszik lényeges szerepet. Már a témában klasszikusnak számító művükben Blau és Duncan (1967) sem egyszerűen a presztízzsel mérték azonban a foglalkozást, s napjainkra a társadalmi-gazdasági státusz-index vált a foglalkozási helyzet általános graduális mérésévé. A társadalmi-gazdasági státuszra (SES) vonatkozó graduális mérés kidolgozása Duncan (1961) nevéhez fűződik. Ő abból indult ki, hogy a presztízs mint mérési eredmény nem tökéletes, ezért korrekcióra szorul. A korrekció eszközei a képzettség és a jövedelem lehetnek, hiszen – elméletileg – a presztízs jutalom, ami kulturális (képzettség) és anyagi (jövedelem) forrásokon alapul. Ez lehetővé teszi, hogy olyan oksági modellt szerkesszünk, amelyben a presztízs a függő változó (okozat), a képzettség és a jövedelem a magyarázó változók (okok). Az empirikus mérést foglalkozásokra aggregált adatbázison végezte, ahol a megfigyelési egység nem a személy, hanem a foglalkozás volt, a változók pedig a foglalkozáshoz kapcsolódó presztízs, képzettség és jövedelem. A lineáris regresszió módszerével végezte el a becsléseket, és a kapott becsült értékeket tekintette a foglalkozásokhoz kapcsolódó (korrigált) társadalmi-gazdasági státusznak. Duncan eljárását némileg módosítva dolgozták ki nemzetközi adatbázison a nemzetközi társadalmi-gazdasági indexet (ISEI), amelyet jelenleg a foglalkozási helyzet nemzetközi graduális méréseként egyre gyakrabban alkalmaznak (Ganzeboom–Graaf–Treiman 1992).

A társadalmi helyzet graduális mérése az európai szociológiai irodalomban is elterjedt. Különböző szerzők különféleképpen próbálták meg korrigálni a foglalko-

zási presztízst. Az egyik legkorábbi komplex graduális mérés, a Scheuch-index a foglalkozási presztízsz mellett figyelembe vette az anyagi viszonyokat (személyes jövedelem, egy főre jutó háztartási jövedelem, anyagi javak index, egy főre jutó lakóterület), valamint a kulturális szintet (képzettség, olvasási index, koncert- és színházlátogatás) (Scheuch 1961). Az angol foglalkozási presztízsz mérés viszont abból indult ki, hogy a foglalkozás széles társadalmi helyet (*social standing*) jelöl ki különböző dimenziókban, amelyek magukban foglalják a foglalkozás kínálta életkörülményeket, az ahhoz szükséges tudást, az azzal megkereshető jövedelemet, a foglalkozás társadalmi hasznosságát, s a foglalkozások megítélésében mindezek együttesen szerepet játszanak. Ahhoz tehát, hogy a foglalkozási presztízsről érvényes méréssel rendelkezünk, a válaszolóknak mind a négy szempont szerint rangsorolni kell a foglalkozásokat, amelyek így a foglalkozások „kívánatosságát” mérik (Goldthorpe–Hope 1974). Az empirikus kutatások azt jelzik, hogy a különböző presztízsmérések egymással erősen korreláló mutatókat eredményeznek, a korrelációs együtthatók .8 és .9 körül mozognak (Wegener 1992). A szocialista országokban végzett presztízsvizsgálatok (pl. Magyarországon Kulcsár 1985), ellentétben azzal a várakozással, miszerint ideológiai okokból a fizikai foglalkozások megbecsültsége magasabb lesz, a foglalkozásoknak szintén hasonló rangsorához vezettek, mint a nyugati vizsgálatok.

Jóllehet hosszú évtizedek kutató és elemző munkája áll a foglalkozási helyzet graduális megközelítése és mérése mögött, számos szociológus mégis inkább a társadalmi osztályok szerinti nominális (bizonyos mértékben ordinális) kategorizálás mellett érvel. Ebben a vonatkozásban a stratifikációs szemlélet elutasításában, sok azonosság fedezhető fel a társadalmi struktúráról neomarxista, illetve neoweberiánus módon gondolkodók felfogásában. Wright bírálja azt az általános nézetet, hogy „az osztályok lényegileg a foglalkozási kategóriák aggregátumai”. Szerinte az osztály és a foglalkozás két különböző koncepció, amelyek a munka társadalmi szerveződésének eltérő dimenzióit jelentik. „A foglalkozás a munka technikai tartalmát jelöli ki, míg az osztály a hatalom és eltulajdonítás társadalmi viszonyait jelöli ki, amelyeken belül a technikai tevékenységek megtörténnek” (Wright et al. 1982: 718–719). Ugyanannak a foglalkozásnak a képviselője (a foglalkozáshoz kapcsolódó azonos presztízsz- vagy társadalmi-gazdasági státusz pontszámmal) a Wright-féle osztályismában elhelyezkedhet mint munkás (proletár), mint félig képzett (félautonóm) alkalmazott vagy mint kistulajdonos (önfoglalkoztató). De Wright a foglalkozási kategorizálásokat is bírálja, mondván, hogy ezek mögül hiányzik a koherens elmélet; esetleges, hogy milyen foglalkozások kerülnek közös kategóriába; vitatható az az érv, hogy a foglalkozások valóban kijelölik a munkamegosztásban elfoglalt helyet.

Erikson és Goldthorpe (1992) a foglalkozási helyzet graduális megközelítését jól használhatónak tartja a státuszmegszerzési modellek vizsgálatánál, az olyan kérdés-

feltevéseknél, hogy az előrejutás mennyiben a származás vagy a teljesítmény függvénye. Egyidejűleg felhívják a figyelmet arra, hogy nagyon hasonló presztízs- vagy státusz-pontszámmal rendelkező foglalkozások helye a társadalmi munkamegosztásban erősen különbözhet, például szakmunkásoknak, kistulajdonosoknak vagy hivatalnokoknak könnyen azonos lehet a helye a társadalmi hierarchiában. Ennél is nagyobb probléma azonban szerintük, hogy a társadalmi hierarchia nem egydimenziós jelenség, s ha a foglalkozási helyzetet nominális megközelítést választják és osztályhelyzeteket különítenek el egymástól, akkor ez a tény jobban kifejezésre juthat. Végül is Erikson és Goldthorpe szerint a hierarchikus, illetve az osztályszerkezeti megközelítés két alternatív paradigmát képvisel, amelyek között a kutatás céljának megfelelően kell választani.

Osztályok, rétegek, státuscsoportok: a hazai kutatások és alkalmazások fejlődése

E fejezet célja, hogy a társadalomtudományi kutatásokban, statisztikai nyilvántartásokban jelenleg használatos osztályozási rendszert, az ún. munkajelleg-csoportokat és a rendszer átalakítására irányuló kutatást történeti összefüggésbe helyezze.

A háború után, az ötvenes években Magyarországon, csakúgy, mint a többi akkori szocialista társadalomban, ideológiailag kialakított struktúrákép uralkodott, ami meghatározta a statisztikai nyilvántartás rendszerét. Ebben az időben a mai értelemben vett szociológiai kutatásokról nem lehetett beszélni, ezért az ún. két osztály, egy réteg modell elsősorban a korabeli statisztikákban szerepelt. Szociológiai értelemben ez a modell ortodox marxista megközelítést követett, a tulajdonviszonyok (az állami és a szövetkezeti tulajdon) közti különbségre épített. Az állami tulajdon a munkásosztályt jelentette, a szövetkezeti tulajdon pedig a parasztságot, még akkor is, ha az állami gazdaságokban paraszti munkát végzett valaki, vagy ha léteztek ipari szövetkezetek. A statisztikai nyilvántartások is ennek megfelelően mutatták be az osztály-, illetve réteggülönbségeket.

Ennek a struktúráképnek és osztályozási rendszernek az átalakítása a hatvanas években indult meg Hegedűs András és Ferge Zsuzsa munkássága nyomán, és több évtizedes folyamat volt. A hatvanas években Hegedűs (1971) elméleti oldalról bizonyította, hogy a munkamegosztásban elfoglalt hely a marxi elméletben hasonlóan meghatározó szerepet játszik, mint a tulajdonviszonyok. Ferge (1969) empirikus rétegződés kutatása pedig megalapozta a napjainkban is használatos munkajelleg szerinti csoportosítást. Ez a kutatás tulajdonképpen azt mutatta, hogy a munkamegosztásban elfoglalt hely a jövedelmek, a lakásszínvonal és a kulturális szint szórásából többet magyaráz, mint a tulajdonviszonyok szerinti osztályhelyzet. A munkajelleg-csoportok magyarázó ereje több vonatkozásban nagyobb volt továbbá az isko-

lai végzettségénél, a lakóhely jellegénél, a jövedelmi szintnél. Mai szemmel nézve ez a kutatási eredmény, és a megközelítés, amelyből ered, lényegében összhangban van azzal a programmal, melyről Goldthorpe és Marshall (1992) az osztályelemzés kapcsán beszél, s amelynek egyik eleme, hogy olyan kategorizálást keresünk, ahol a függő változók szórásából minél többet tudunk megmagyarázni.

A hatvanas években, illetve a hetvenes évek elején a két osztály, egy réteg modell alternatívája ideológiai viták keresztüzebe került (vö. pl. Búza 1966; Wirth 1966; a korabeli vitákról ismertetést ad Kolosi 1974 is). A hetvenes évektől kezdődően azonban a ma is használatos munkajelleg szerinti csoportosítás fokozatosan általánossá vált a szociológiai kutatásokban és statisztikai adatközlésekben. Ebben igen nagy szerepe volt a KSH mobilitáskutatásainak és Andorka Rudolf mobilitási elemzéseinek, a munkajelleg-csoportok közti mobilitás vizsgálatának (elsősorban Andorka 1982). Megjegyzendő, hogy Ferge eredeti csoportosítása nem különítette el az önállóakat, ezzel szemben a társadalmi mobilitás vizsgálatára használt séma – amelyet Andorka és Kemény alakított ki – igen. Másrészt Ferge munkajelleg-csoportjai sok tekintetben részletesebbek voltak: az alcsoportoknál különváltak például a középszintű szellemiek és az irodai dolgozók, a szak- és betanított munkásoknál az anyagi termelésben és az egyéb ágazatokban dolgozók stb. (Ferge 1969: 124–125).

Jellegzetes módon a munkajelleg-csoportokkal párhuzamosan még egy-másfél évtizedig fennmaradt és a statisztikai kimutatásokban megtalálható volt a két osztály, egy réteg szerinti modell is. A statisztikusok megteremtették a két kategorizálás közti átjárhatóságot, ami ugyan azzal a sajnálatos következménnyel járt, hogy a mezőgazdasági fizikai munkajelleg-csoportban a hetvenes években ott szerepeltek a termelészövetkezetek nem mezőgazdasági munkát végző tagjai, alkalmazottai is. A nyolcvanas évek közepére ez módosult, a KSH elnökének 9003/1986./SK 2./KSH számú közleménye szerint „a társadalom osztály- és rétegtagozódásának vizsgálata során az alábbi öt kategóriát kell alkalmazni: I. munkásosztály, II. nagyüzemi parasztság, III. értelmiség, IV. szellemi foglalkozású alkalmazott, V. kistermelő”. (KSH 1987: 7). Lényeges, hogy ez a szöveg már nem szövetkezeti, hanem nagyüzemi parasztságról beszélt, ami lehetővé tette, hogy kevésbé a tulajdonviszony, inkább a végzett munka jellege határozza meg a besorolást. A kategóriák részletes leírása szerint a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak nem tartoznak a munkásosztályhoz, illetve a népgazdaság bármely ágában dolgozó mezőgazdasági jellegű fizikai foglalkozásúak a nagyüzemi parasztsághoz tartoznak. Ez a kiadvány egyébként útmutatást adott a személyek és családok besorolására a „hivatalos” öt osztályos modellnél sokkal részletesebb sémák szerint is, amit a KSH gyakorlatában alkalmazott 2 és 4 számjegyű jelzőszámok lehetővé is tettek. Mindez alátámasztja a hazai struktúra- és rétegződés-kutatásban, illetve a társadalomtudományi elemzések gyakorlatában a munkajelleg-csoportok bevezetésének meghatározó jelentőségét.

A nyolcvanas években a Kolosi Tamás által vezetett rétegződés-modell vizsgálat a következő, témánk szempontjából lényeges fejezet. Ez a kutatás nem a tulajdonviszonyokat, nem is a munkamegosztásban elfoglalt helyet tekintette a réteghelyzet alapjának, hanem a társadalmi státust egy többdimenziós egyenlőtlenségi rendszerben elfoglalt helyzetként értelmezte, amelynek emellett másik jellemzője, hogy inkonzisztens. A rétegződés-modell vizsgálat során hét egyenlőtlenségi dimenzió mentén kialakított státuscsoportok, a rájuk épülő munkamegosztási, illetve társadalmi rétegek kialakítása és elemzése (Kolosi 1987) fontos eredményeket hoztak a társadalmi rétegződés vizsgálatok terén, de ezek a csoportosítások mégsem válhattak a munkajelleg-csoportok alternatívájává abban az értelemben, ahogy a munkajelleg-csoportok tíz évvel korábban a két osztály, egy réteg modell helyére léptek. Ugyanez vonatkozik a nyolcvanas években kidolgozott, a szocialista társadalom kettős szerkezetére vonatkozó modellekre is, az L modellre (Kolosi 1986), a két háromszög modellre (Szelényi 1990). Ezek a modellek az akkori magyar társadalom lényegi jellemzőjét ragadták meg, de szintén nem jutottak el (s nem is juthattak el, hiszen nem ez volt a tudományos céljuk, funkciójuk) az operacionalizáltság olyan szintjére, hogy a munkajelleg-csoportok helyett (mellett) ugyanolyan célra alkalmazhatók legyenek. Kolosi L modelljét alapul véve Böröcz (1989) olyan osztályszerkezeti modellt dolgozott ki, ahol a mások munkája feletti ellenőrzésnek, mint osztályképző ismérvnek, politikai és gazdasági módját különbözteti meg. További dimenziók: az anyagi jutalmazás módja (fizetés, bér, termény, profit); a jövedelmek költségvetési korlátja (Kornai nyomán); illetve a különbségek a jövedelmek és juttatások terén. E dimenziók eltérő szerepet játszanak az osztályképződésben a szocializmus kezdeti szakaszában, a parancsuralmi tervezés időszakában, illetve később, a második gazdaság elterjedése és a tervalkuk általánossá válása idején.

A jelenleg használatos munkajelleg-csoportok, ahogyan Ferge kidolgozta, majd Andorka alkalmazta őket, és ahogyan a KSH társadalomtudományi adatközléseiben általánossá váltak, mintegy húsz esztendősek. A leggyakrabban használt 9 csoportos séma mellett azonban a nyolcvanas évektől megjelent egy 18 csoportos séma is. Itt a vezetők kategóriája felső/középszintű és alsószintű vezetőre bomlik, az egyéb szellemi kategóriában megjelenik a középfokú szakalkalmazott és az ügyviteli foglalkozású – hasonlóan az eredeti Ferge-féle csoportosításhoz. A legjelentősebb differenciálás azonban a szakmunkások kategóriájában figyelhető meg, ahol különválnak az ún. divatos ipari foglalkozásúak, a kereskedelmi–szolgáltatási foglalkozásúak, a hagyományos vasas szakmák képviselői, a járművezetők, az építőipari foglalkozásúak, az egyéb nehéz fizikai foglalkozásúak, a könnyűipari foglalkozásúak és az egyéb szakképzett munkások (KSH 1986: 101–117; KSH 1994: 133–135). Ez a részletezés több olyan munkaerőpiaci, illetve ágazati szempont figyelembevételére utal, amelyek összhangban állnak a fentebbi szakirodalmi áttekintés szempontjaival. Valójában a divatos szakmunkás-foglalkozások elkülönítésére vagy az ipari és

a tercier munkás csoportok különválasztására már a hetvenes években is találunk példát (Surányi–Vita 1973). Az ehhez hasonló bontások mindenképpen lehetőséget adnak jellegzetes belső különbségek kimutatására akár a foglalkozási mobilitás szempontjából (pl. már korábban Kemény–Kozák 1971: 21–28), akár az életmód bizonyos vonatkozásai, mint a táplálkozási szokások tekintetében (Losonczy 1977: 380, skk).

Nemrégiben Andorka (1995) egyik tanulmányában a rétegződésmélet, illetve a munkajelleg-csoportok használhatóságát vizsgálja a magyar társadalom kutatásában. Ez az írás eredetileg németül jelent meg hat évvel ezelőtt (Andorka 1990). A tanulmány középpontjában álló kérdések: hogyan függnek össze a strukturális változások a politikai hatalommal? mennyiben hasonló „altípusai” az ipari társadalomnak a tőkés és szocialista társadalmak? mik a társadalmi helyzet meghatározói (a termelőeszközökhöz való viszony, a foglalkozás, a képzettség, a hatalom, az első, illetve a második gazdaságban betöltött pozíció, az életstílus)? használhatók-e az osztály, a réteg, a státus fogalmak a társadalmi szerkezet elemzésére? növekszenek vagy csökkennek a magyar társadalomban az egyenlőtlenségek? A tanulmány idősorokat mutat be a társadalmi rétegek jövedelmi helyzetére vonatkozóan a hatvanas évek elejétől a nyolcvanas évek végéig, jellemzi a – munkajelleg-csoportoknál részletesebb bontású – foglalkozási rétegeket a nyolcvanas évek közepéről származó időmérlegadatokkal, illetve különböző társadalmi indikátorokkal a nyolcvanas évek elejéről. Andorka megvizsgálja a státuscsoport-elméletet, az osztályelméletet, s a rétegelméletet. Megállapítja, hogy a foglalkozás és a munkahely a társadalmi helyzetet és az életlehetőségeket nagymértében befolyásolja, még a növekvő társadalmi differenciálódás körülményei között is. Ezért az a végkövetkeztetése, hogy a rétegelmélet alkalmas a magyar társadalom szerkezetének leírására és elemzésére.

Ez a tanulmány lényeges kiindulópont a jelen kutatás számára, az ott szereplő külső változók jól alkalmazhatók további elemzésekre. Ezekben az elvégzendő elemzésekben először is újabb, a kilencvenes évekből való adatokat kell használni. Másodsor, szükség van arra, hogy az adatokat ne csak leíró jelleggel mutassuk be, hanem statisztikailag is teszteljük. Harmadsor, szükség van arra, hogy ne csak egy, hanem több osztályozást is vizsgáljunk összehasonlító módon. Andorka a tanulmányban egymás mellé állítja az EGP sémát és a hazai munkajelleg-csoportokat, s az egyes kategóriákat megfelelteti egymásnak. Véleményünk szerint ez a megközelítés elnagyolt, a két osztályozás névlegesen azonos címkéi mögött eltérők az elméleti megfontolások, és a kategóriák empirikus tartalma is különbözik. A munkajelleg-csoportok vezető kategóriája nem azonos a felső szolgáltató osztállyal, és ugyanígy az értelmiség kategória sem az alsó szolgáltató osztállyal; az EGP osztályozás szolgáltató osztályának mindkét szintjén szerepelnek vezetők is, értelmiségiek is. A kereskedelem, hírközlés, szállításban, tehát a nem termelő ágazatokban, számos foglalkozás kerül a munkajelleg-csoportok szak-, illetve betanított

munkás kategóriájába, amelyeket az EGP a III. rutin szellemi dolgozók alsó szintjén helyez el.

A tervezett kutatás – szem előtt tartva az Andorka (1995) által megfogalmazott kérdéseket – statisztikailag kívánja tesztelni a jelenleg használatos munkajelleg-csoportok, illetve alternatív osztályozások használhatóságát. Ez összhangban van a Goldthorpe és Marshall (1992) által kialakított osztályelemzési programmal, s annak az empirikus munkának is folytatása, amit Ferge (1969) végzett el, amikor a munkajelleg-csoportokról kimutatta, hogy a társadalmi helyzetet és az életlehetőségeket jobban meghatározzák, mint a termelőeszközökhöz való viszonyon alapuló osztályszerkezet. Azt feltételezzük, hogy a kilencvenes évek folyamán a magyar társadalomban olyan struktúrálódási folyamatok indultak meg, illetve már korábban megindult folyamatok gyorsultak fel, amelyek megváltoztatják a munkamegosztásban elfoglalt hely lényeges jellemzőit. Egyetértünk Andorkával abban, hogy a magyar társadalom még nem tekinthető posztmodernnek, a társadalmi helyzetet kevésbé a fogyasztás és az életstílus szerinti rétegződés, inkább a munkamegosztási helyzet, az alkalmazás minősége, a munkaerőpiaci pozíció, ágazati és szektoriális sajátosságok határozzák meg. Ebben a vonatkozásban viszont a posztindusztriális jegyek fellelhetők, abban az értelemben, ahogy Esping-Anderson tárgyalja. Mindez szükségessé teheti a munkajelleg-csoportok módosítását és egy új foglalkozási osztályszerkezet kidolgozását. Ennek irányelveit vizsgálja meg a következő fejezet.

A foglalkozási osztályszerkezettel szembeni elvárások: kérdések és problémák

A bevezetésben három kérdést fogalmaztunk meg, amelyek megválaszolása után (s az ezekre vonatkozó kutatást kívánja megalapozni ez az írás) dönthetünk afelől, hogy mennyiben alkalmazható a társadalmi helyzet mérésére a jelenleg használatos munkajelleg szerinti csoportosítás, avagy milyen módosításokra, alternatív sémák alkalmazására lesz szükség. Az alábbiakban részletesebben is foglalkozunk ezekkel a kérdésekkel, illetve az ezek kapcsán felmerülő problémákkal.

Az osztályelemzés és az érvényesség problémája

A témával foglalkozó szakirodalomban több szerzőnél is felvetődik a kérdés, hogy mi a szociológiai relevanciája az osztályelemzésnek. Goldthorpe és Marshall (1992) válasza erre az, hogy az osztályelemzés magába foglalja az osztályszerkezet, az osztályok közti mobilitás, az osztályhoz kötődő (*class-based*) egyenlőtlenségek és az osztályhoz kötődő cselekvés vizsgálatát. Az osztályelemzés módszerével kell kutatni a foglalkoztatási viszonyok által létrehozott munkaerőpiaci és termelési helyzetek

kapcsolatát; azt a folyamatot, ahogyan egyének és családok újraelosztása megvalósul e helyzetek között időben; mindezek következményeit az életesélyekre, a társadalmi identitásra, valamint a társadalmi értékekre és érdekekre. Ennek értelmében nem egyszerűen osztályelméletről, hanem inkább kutatási programról lehet beszélni. E program keretében Goldthorpe és Marshall az osztályelemzés három követelményét fogalmazza meg. 1. Az osztályelméletnek pontos meghatározáson és operacionalizáláson kell alapulnia. Olyan kategorizálásra van szükség, amely a leghatékonyabban tárja fel a vizsgált függő változók szórását. 2. Az osztályelemzésnek többváltozós vizsgálatnak kell lennie, mivel ez teszi lehetővé, hogy az osztályhelyzet magyarázó erejét pontosan felismerjük. 3. Az osztályelemzésnek magába kell foglalnia az idő dimenziót, mivel a kutatási kérdések között kiemelt szerephez jut, hogy veszít-e az osztályhelyzet magyarázó erejéből, avagy megőrzi azt.

Egy másik szerzőpáros, Breen és Rottman (1995a) szerint az osztályelemzés kettős feladat elé állítja a kutatót. Egyfelől bizonyítania kell, hogy statisztikai kapcsolat áll fenn az osztálykategóriák és a különböző más társadalmi jellemzők között; másfelől meg kell határozni azokat a mechanizmusokat, amelyek a fenti kapcsolatokat létrehozzák. Vonatkozik ez mind az osztálykülönbségek, mind az osztálycselekvés, mind pedig az osztálytudat vizsgálatára. Az osztályelemzéshez kapcsolódó alapvető fogalmak tekintetében Payne (1996) ugyanazt a négy tényezőt emeli ki – osztályszerkezet, osztálymobilitás, osztályhoz kötődő egyenlőtlenségek, osztályhoz kötődő cselekvés –, mint Goldthorpe és Marshall.

Az osztálymodellek, illetve kategorizálások érvényességének egy következő fontos kérdése a „nők problémája” (pl. Crompton 1993: 93–97; Breen–Rottman 1995b: 162–170). Amint már szó esett róla, a foglalkozási osztályok hagyományos „férfi modellje” egyszerűen ahhoz a tényhez igazodott, hogy a foglalkozási szerkezetben a férfiak meghatározó szerepet játszottak. Ez a helyzet már a nyugati piacgazdaságokban is alaposan megváltozott, de a foglalkozási szegregáció, a férfiak, illetve a nők koncentrációja bizonyos foglalkozásokban fennáll. Egy angol kutatás a kereső nők 39 százalékát az EGP III. osztályában találta (Marshall et al. 1988: 74). A nők Magyarországon is nagymértékben felülreprezentáltak a szellemi irodai foglalkozási kategóriában. Ugyanakkor Magyarországra nem jellemző a nők részmunkaidős foglalkoztatása, ami Nyugat-Európában széleskörűen elterjedt (Blossfeld–Hakim 1997). A kérdés itt az, hogy az osztályhelyzet mennyiben válik foglalkozási, alkalmazási, illetve nemi pozíciók „interakciójának” következményévé.

Goldthorpe egyik újabb tanulmányában (1996) az osztályelemzés érvényességét a racionális cselekvés eleméletével kapcsolja össze. Az emberek céljai osztályhelyzetük alapján érthetőek meg. A célok olyan eszközök révén valósulnak meg, amelyek az osztályhelyzetből következő források és lehetőségek révén adódnak. Az empirikus példa erre az iskolai végzettség megszerzése, e tekintetben az osztálykülönbségek állandónak mutatkoznak (vö. Shavit–Blossfeld 1993). Goldthorpe szerint az

iskolai egyenlőtlenségek fennmaradása osztályhoz kötődő racionális cselekvés következménye: a különböző osztályok tagjai kalkulálják a befektetéseket és megtérüléseket. Minél kedvezőtlenebb az osztályhelyzet, annál valószínűbb, hogy e kalkuláció során – a növekvő képzési lehetőségek ellenére is – a képzés becsült költségei az alsóbb osztályok tagjai számára meghaladják a várható megtérülést.

Az elmúlt évek egyik fontos vitája az osztályelemzés témájában, amely az *International Sociology* hasábjain folyt, szintén az érvényesség kérdését vizsgálta. Clark és Lipset (1991) provokatív felvetése szerint „a társadalmi osztály kulcstéma volt az utóbbi idők rétegződés-tanulmányaiban. Pedig az osztály egyre inkább divatjamúlt koncepció, bár néha alkalmazható korábbi történeti időszakokra” (Clark–Lipset 1991: 397). Eszerint az osztályelemzés legfeljebb történeti szempontból érvényes, régebbi korokra, amikor a társadalmak hierarchikus jellege még erősebb volt, ami napjainkra szintén hanyatlásnak indult: „a gazdasági és családi hierarchiák sokkal kevésbé meghatározóak, mint akár csak egy-két generációval ezelőtt” (Clark–Lipset 1991: 401). A szerzők ezt az állítást több példával próbálják bizonyítani. Először, a politikai magatartás ma sokkal kevésbé osztályhoz kötődő, mint korábban, ami különösen a fiatalabb, az iskolázottabb és a jobb anyagi helyzetű választók esetében áll fenn. Az anyagi életkörülmények javulása csökkenti a hierarchiát, a kollektívizmust és növeli az individualizmust. (Ez a gondolat megjelent a német szociológiában is Becknél.) Másodszor, a gazdálkodó egységek átalakulnak, a korábbi nagyvállalatok és a hozzájuk kapcsolódó hagyományos ágazatok szerepe csökken, a kisebb cégek válnak meghatározóvá a növekvő és összetettebbé váló piacon, a gazdasági növekedés felpuhítja az osztályviszonyokat. Magasabb műszaki fejlettség mellett kisebb az előzetes tervezés és az adminisztratív ellenőrzés szerepe, a növekvő piac pedig csökkenti a helyi hierarchiákra épülő szűkkörű döntések előfordulását. Harmadszor, a családi és a személyközi viszonyok egyenlőbbé válnak, rugalmasabbak lesznek a nemi szerepek, a másfajta viselkedéssel szemben nő a tolerancia. A család veszít a fontosságából az iskolai és foglalkozási rétegződés terén, nagyobb a társadalmi mobilitás.

Clark és Lipset cikkére Hout, Brooks és Manza (1993) válaszoltak, s mellett érveltek, hogy az osztályok lényegesen maradnak a posztindusztriális társadalomban is. Szerintük a társadalmi hierarchia és az osztályhelyzet két különböző szociológiai koncepció, amelyeket Clark és Lipset egybemosnak. Az osztályhelyzet változatlanul meghatározza a gazdasági szerepeket a munkaerőpiacon, az anyagi érdekeket és az életesélyeket. Véleményük alátámasztására empirikus jövedelmi adatokat közöltek, amelyek jelentős különbséget mutatnak, mind a Wright-, mind az Erikson–Goldthorpe-féle osztályséma mentén. A gazdasági folyamatok kapcsán is ellenkező következtetésre jutnak: ha a piacon kisebb vállalkozások váltják fel a nagyobb cégeket, ez éppen ronthatja a munkavállalók helyzetét a jövedelmek, a juttatások, a munka biztonsága szempontjából, amelyek mind befolyásolják az osztályhelyzetet.

Végül Hout és munkatársai vitatják azt is, hogy az osztályhoz kötődő iskolázási és mobilitási esélyek különbségei csökkennének.

Nem idézzük tovább ezt a vitát (az első cikk szerzőinek viszontválaszát és más hozzászólásokat), inkább megfogalmazzuk saját álláspontunkat a kérdésben. Eszerint, ha veszítene is érvényéből az osztályelemzés és az osztályhelyzet a gazdasági növekedéssel, az anyagi életkörülmények javulásával, a hagyományos családi hierarchikus viszonyok csökkenésével – a poszt szocialista társadalmakban, köztük Magyarországon *ez a helyzet nem áll fenn*. Nemrégiben egy tanulmányban indirekt módon éppen azzal érveltünk Treiman iparosodási hipotézisének érvényessége mellett, hogy az Magyarországon az elmúlt években azért mutatható ki kevésbé, mert a tétel az iparosodás, a gazdasági növekedés körülményei között igazolható (Luijck–Róbert–Graaf–Ganzeboom 1995). Az ISSP keretében végzett nemzetközi összehasonlító kutatások a nőkről és a családi szerepekről pedig azt mutatják, hogy a hagyományos nemi szerepekre és családi munkamegosztásra vonatkozó attitűdök a poszt szocialista országokban erőteljesebbek (Harding 1989), sőt 1988 és 1994 között nálunk még erősödtek is (Tóth 1995). Eszerint nem állíthatjuk, hogy az osztályelemzésen alapuló megközelítés Magyarországon érvénytelen lenne.

Az érvényesség problémája az elméleti megfontolásokon túl természetesen konkrét empirikus szinten merül fel, olyan kérdések esetében, mint az, hogy az ugyanabba az osztályba tartozó személyek társadalmi presztízse azonos szintű-e, avagy közös-e a politikai beállítottságuk, esetleg azonos képességük van-e arra, hogy kollektív módon cselekedjenek helyzetük megőrzése, illetve javítása érdekében. Ez utóbbi két tényező, az osztálytudat, az osztálycselekvés kritériumai neomarxistának is tekinthetők, más kritériumok viszont neoweberianus jellegűek, mint amilyen például az azonos értékválasztáson és preferenciákon alapuló fogyasztás.

Az empirikus kutatás számára az érvényesség kérdése a belső homogenitás–külső heterogenitás fogalompárjával közelíthető meg. Ez azt jelenti, hogy egy társadalmi csoport (jelen esetben osztály) elkülönülése más osztályoktól akkor mondható relevánsnak, ha az oda tartozó személyek egymáshoz közelebb vannak (belső homogenitás), mint más osztályokhoz tartozó személyekhez (külső heterogenitás). Ez statisztikailag tesztelhető feladat, kérdés viszont, hogy mely függő változókra végezzük el az elemzést. Ha a foglalkozási osztályszerkezetre vonatkozóan keresünk érvényes mérést, akkor a foglalkozáshoz kötődő függő változókat kell számításba vennünk. A fenti elméleti megközelítések tükrében ezek lehetnek a tudásjavak (képzettség) és a szervezeti javak (irányító pozíció) feletti rendelkezés (Wright); az önálló, az önfoglalkoztató vagy az alkalmazott státusz (Wright, Goldthorpe); a szervezeti egység mérete, a vezetési szint (beosztottak száma) (Wright, Goldthorpe); az alkalmazási viszony szolgáltatói vagy bér munkás jellege (Goldthorpe); a termelő vagy szolgáltató szférához tartozás, a munkahely ágazata (Esping-Anderson); az iskolázottság és a jövedelem (Duncan).

Lényegében hasonlóan közelített a kérdéshez Holtmann (1990), amikor különböző osztálymodellek magyarázó erejét hasonlította össze német adatokon. Az osztálymodellek között némelyik a német társadalomstatisztika által alkalmazott foglalkozási helyzet mérésen, illetve annak különféle variációin alapult, és volt olyan, amely az ISCO részletes foglalkozási kategorizálásából készült, s Wright mindkét osztálymodelljét is vizsgálták. Két fő külső változó szerepelt az elemzésben: az anyagi helyzet (jövedelem) és az osztálytudat (Wright attitűd-kérdéseken alapuló mérésével – Wright 1985: 146). Ehhez kiegészítésként felhasználták még a foglalkozási presztízst, egy rétegződési önbesorolást, illetve a politikai szociológiai elemzésekben alkalmazott bal–jobb skálát. Első lépésben megkeresték azt a német osztályozást, amely a homogenitás statisztikai követelményeinek a legjobban megfelelt, s második lépésben ezt hasonlították össze a nemzetközi modellekkel. A jövedelem szempontjából az egyik német modell, az osztálytudat szempontjából pedig Wright második, részletesebb modellje működött a legjobban.

A foglalkozás felfogható többdimenziós jelenségként is, amelynek elkülöníthető egy materiális és egy kulturális metszete. Ez a különbségtétel Bourdieu (1984) elméletére vezethető vissza, amely megkülönbözteti a kulturális és anyagi tőkét, illetve a kulturális és anyagi életstílust. Az alacsony státusú (szakképzetlen fizikai, mezőgazdasági) foglalkozások nem mutatnak ebből a szempontból különbséget. A társadalom közepén azonban már elkülönülnek egymástól a hagyományos középosztályi foglalkozások (önálló kisiparosok, kiskereskedők), s az új középosztályi (fehérgalléros) foglalkozások; az előbbieket az anyagi, az utóbbiakat a kulturális metszetet képviselik. A foglalkozási hierarchia tetején pedig a materiális beállítottságú gazdasági elit (tőkések, nagyvállalkozók, menedzserek) különválnak a humán beállítottságú kulturális (tudományos és művészeti) elitől. Eszerint a foglalkozási rangsor alapján a foglalkozások nem képviselnek sem anyagi, sem kulturális erőforrásokat, a hierarchiában felfelé haladva azonban a foglalkozások vagy főleg anyagi, vagy főleg kulturális tőkék hordozóivá válnak. A feltételezés érvényessége külső, elsősorban anyagi és kulturális fogyasztásra vonatkozó változók segítségével vizsgálható. Az empirikus kérdés egyfelől az, hogy a foglalkozási státus ilyenfajta megkettőzése növeli-e a foglalkozás magyarázó erejét, másfelől, hogy az ily módon mért foglalkozási státus jobban magyarázza-e az anyagi és kulturális fogyasztást, mint az iskolázottság vagy a jövedelem (Graaf–Ganzeboom–Kalmijn 1989).

Az érvényesség vizsgálata során tehát a különböző kategorizálások és sémák összehasonlítását kell elvégezni, hogy az egyes szempontok szerinti homogenitás, illetve heterogenitás alapján minősíteni lehessen őket. A következő elvek felülvizsgálatára van leginkább szükség:

1. A fizikai–szellemi különbségtétel, ami a jelenleg használatos munkajellegcsoportok esetében lényeges ismérv, noha a nemzetközi osztályosémák (Wright,

EGP) nem elsősorban ezen az alapon differenciálnak, a fizikai és a szellemi foglalkozások nem szerepelnek feltétlen külön kategóriákban.

2. A vezetők és az értelmiségiek közötti választóvonal kérdése, vagyis hogy ez a két csoport együtt vagy külön szerepeljen, illetve, ha külön szerepelnek, akkor mi a különbségtétel alapja. A két kategória elválasztható egymástól a hatalom dimenziója mentén, s ekkor a vezető és irányító foglalkozások és a beosztott értelmiségi foglalkozások külön kategóriába kerülnek. Ez történik a jelenleg használatos munkajelleg-csoportok esetében. Az EGP sémában viszont felső vezetők és magasan kvalifikált értelmiségiek szerepelnek egy kategóriában, és alsóbb szintű vezetők, valamint kvázi-/fél-értelmiségiek (*semi-professionals*) tartoznak egy másik kategóriába. Egy további lehetséges metszet az, hogy az üzleti, piaci, magánszférához kötődő vezető és értelmiségi foglalkozásokat tekintjük együvé tartozónak, ezen belül esetleg elkülönítve a termelő és szolgáltató ágazatot, és különválasztjuk tőlük a költségvetési, közalkalmazotti szférához tartozó vezető és értelmiségi foglalkozásokat.

3. A szakmunkások, a betanított munkások és a segédmunkások közötti különbségtétel, ami a jelenlegi munkajelleg-csoportok jellemzője. Itt főleg a termelő és szolgáltató szféra, illetve az ágazati különbségek metszhetik keresztül az eddig használatos csoportosítást, amint az EGP osztályozásban is történik, illetve Esping-Anderson megközelítése szerint is lényeges szempont.

4. Az ágazati, illetve a szektorális különbségek, illetve az alkalmazási minőség figyelembevétele általában, amennyiben azonos foglalkozású személyek ilyen tekintetben különböző kategóriákba tartoznak. Érdekes lehet ebből a szempontból az a metszet, amely legplasztikusabban a német foglalkozási csoportosításban jelenik meg az alkalmazottak esetében, a köztisztviselői, a közalkalmazotti és a magánszektor alkalmazottainak különválasztásával.

E gondolatmenet lezárásaként utalnunk kell még három alapvető kérdésre, amelyek kapcsán mind a szociológiai elemzés, mind a statisztikai nyilvántartás számára felvetődik az érvényesség problémája.

1. Mi a társadalmi helyzet, illetve az életesélyek vizsgálata esetében a releváns megfigyelési egység: a személy vagy a háztartás (család)? Ezzel a problémával korábban praktikusán inkább a statisztikai nyilvántartás foglalkozott, amikor háztartásra vetítve közölt adatokat, a háztartások osztálybontása (munkás, paraszti, szellemi, nyugdíjas) mellett létezett egy „kettős jövedelmű” kategória azokra a háztartásokra, ahol a két kereső osztályhelyzete nem volt homogén. A szociológiai adatfelvételek inkább személy-alapú mintákkal dolgoztak, a társadalmi helyzet adott mérése (osztály, réteg, státus, munkajelleg-csoport) csak a mintába került személyre vonatkozott. Sok esetben, ha a mintavétel háztartás-alapú volt, a háztartásfő státusa, réteghelyzete „képviselte” az egész családot a kutatásban. Több háztartás-alapú KSH adatfelvételen (pl. a mobilitás-kutatásokban) a mintába került háztartások valamennyi 14 éven felüli tagjáról kitöltöttek kérdőívet, de az elemzés során a sze-

mélyek jelentették a megfigyelési egységet, függetlenül attól, hogy köztük például házaspárok vagy szülők és velük együtt élő nagykorú gyerekek szerepeltek. A kérdés formai kezelése tehát megoldható, bár a tartalmi probléma továbbra is fennáll: egy személy társadalmi helyzete, életesélyei mennyiben függenek egyéni és mennyiben családi ismérvektől?

2. Minden korábbi szociológiai vagy statisztikai adatfelvétel a társadalmi helyzet mérésekor a mintába került személy főállású foglalkozásából indult ki. Jóllehet a magyar társadalomban a másodállások, mellékfoglalkozások korábban is eléggé elterjedtek voltak, ez a réteghelyzet, a munkajelleg-csoportba sorolás szempontjából sokaknál azért nem jelentett problémát, mert mindkét foglalkozásuk, állásuk alapján ugyanoda kerültek volna. Ez persze a második gazdaságban való részvétel nem minden formája esetében igaz, gondoljunk elsősorban a mezőgazdasági kisárutermelésre, vagy más olyan adózás alá eső, részfoglalkozásként üzhető tevékenységre, aminek jellegében nem kell megegyeznie a főfoglalkozás szerinti réteg- vagy osztályhelyzettel. Nem tudjuk, hogy az ilyenfajta inkonzisztenciák a rendszerváltás után megnöttek-e a magyar társadalomban. Figyelembe véve éppen az ágazati és szektorális tényezők fontosságáról, osztályképző szerepéről fentebb leírtakat, kérdéses lehet azoknak a személyeknek a besorolása, akik főállásban a termelő, másodállásban viszont esetleg a szolgáltató szférában dolgoznak; vagy akik főállásban alkalmazottak, de másodállásban vállalkoznak, tehát önállóként is jelen vannak a munkaerőpiacon, részt vesznek a társadalmi munkamegosztásban. Ennek a problémának a kezelése már az adatfelvétel szintjén felmerül (fel kell tenni a megfelelő kérdéseket, biztosítani kell, hogy a többféle válaszok a kérdőívben kódolhatók legyenek). Ez a probléma már nemcsak a mérés érvényességét, hanem a megbízhatóságát is érinti.

3. Mennyiben lehet az osztályhelyzet alapja a foglalkozás, illetve az alkalmazási viszony a magyar társadalomban akkor, amikor az aktív keresők aránya 35 százalékos (KSH Mikrocenzus 1996)? Mi a valós osztályhelyzete (vagy társadalmi státusa) a nyugdíjasoknak: az utolsó foglalkozás, alkalmazás szerinti helyzet, avagy a nyugdíjas státus? Ugyanez a kérdés felmerül a munkanélküliek vagy a gyes/gyed-en lévők esetében is. Valószínű, hogy az adatbázisnak olyannak kell lennie, amely mindkét megoldást lehetővé teszi, tehát tartalmaz információt a pillanatnyi gazdasági aktivitásról, de mindenkiről, aki valaha aktív volt a munkaerőpiacon, ismertek az utolsó foglalkozására, alkalmazására vonatkozó adatok is. Mivel a foglalkozási osztályozás független változó, amely más szociológiai, illetve statisztikai adatok bontására szolgál, e függő változók fogják meghatározni, hogy a nyugdíjasok, illetve más inaktívak milyen módon szerepeljenek a kategóriarendszerben.

Az osztályhelyzet mérése és a megbízhatóság problémája

Az empirikus szociológiai kutatás számára a mérés megbízhatósága jól ismert módszertani probléma. Nem kívánunk itt a témával általánosságban foglalkozni (erre vonatkozóan lásd Kolosi et al. 1993; Léderer 1994; Róbert 1994). A következőkben csak azokra a megbízhatósági problémákra utalunk, amelyek az osztályhelyzet méréséhez kapcsolódnak.

A kiindulópont természetesen a foglalkozás mérése. Az erre vonatkozó kérdés azonban nem a foglalkozási kategóriákat tartalmazza, hanem a végzett tevékenység minél részletesebb leírását kéri. A kapott válasz alapján kerül sor a foglalkozás részletes kódolására, általában 4 számjegyű nominális kódok formájában. A hazai statisztikai gyakorlat a nyolcvanas évektől alkalmazza a FEOR-t (Foglalkozások Egységes Országos Rendszere), amely a részletes foglalkozási mérés követelményeinek megfelelt, de olyan különbségtételen (1-sel kezdődő fizikai, 2-sel kezdődő szellemi foglalkozások) alapult, aminek érvényessége inkább ideológiai, semmint szociológiai megfontolást sejtet. A kilencvenes években a hazai statisztikai gyakorlat fokozatosan áttért a nemzetközi foglalkozási mérési gyakorlatra, az ISCO (*International Standard Classification of Occupations*) alkalmazására. Ez konkrétan az ISCO88-at jelenti, amely a korábban használatos ISCO68-at váltotta fel. A két ISCO közötti különbségekre itt nem térünk ki, az ezek megbízhatóságára vonatkozóan készült elemzésre utalunk csak (Ganzeboom–Treiman 1996).

A részletes foglalkozási kódolásból minden esetben átkódoló program segítségével jutunk el a foglalkozási csoportokhoz vagy osztálysémához. Ez a program a foglalkozásokat sorolja be, s nem azok betöltőit (összhangban az elméleti megfontolásokkal). Az empirikus kísérletek azt mutatják, hogy ha a részletes foglalkozási kódolásból származó osztályozást és az ugyanazokat a kategóriákat tartalmazó közvetlen rákérdézésből adódó osztályozást összehasonlítjuk, az eredmény nem lesz azonos, magyarán a két változó keresztátlójában az esetek bizonyos hányada nem a főátlón helyezkedik el. Úgy gondoljuk, hogy ha a foglalkozás kérdezése és kódolása megfelelően történt, akkor az előbbi eljárással megbízhatóbb méréshez jutunk. Ha a foglalkozás tartalmának, jellegének leírása valóban részletesen megtörtént, mindig van lehetőségünk arra, hogy visszatérjünk az eredeti kérdőívhez és pontosítsuk, javítsuk a kódolást. Ideális esetben, ha elegendő pénz és idő állna rendelkezésre, még arra is lehetne gondolni, hogy a foglalkozások kódolását két személy végezze egymástól függetlenül, s az eltéréseket a kutató külön felülvizsgálná. Erre a kérdésre még visszatérünk a nemzetközi összehasonlíthatóság kapcsán. Itt csak azt hangsúlyozzuk, hogy a foglalkozás pontos és részletes kérdezése, a kérdezők erre való külön felkészítése, illetve a foglalkozásra vonatkozó kérdés erre külön kiképzett kódolókkal való kódoltatása alapvető a foglalkozás mérésének megbízhatósága szempontjából.

Mint erről már szó esett, az osztályhelyzet nem vezethető le kizárólag a foglalkozásból. Az átkódoló programok, amelyek a részletes foglalkozási kódolás alapján létrehozzák az osztály változót, felhasználnak még néhány további információt, amelyek kapcsán a mérés megbízhatósága szintén felmerül. Ilyen például az önállóságra vonatkozó változó, ahol bizonyos esetekben valóban nehéz eldönteni, hogy mi a státusa egy vállalat menedzserként alkalmazott vezetőjének, aki egyben résztulajdonosa is a cégnek. A szociológiai mérés megbízhatósága kérdéses a vezetési szint, a beosztottak száma, a vállalatnagyság (alkalmazottak száma) tekintetében is. Ugyanígy gondot okozhat annak eldöntése, hogy egy vállalat vagy munkaadó a magán- vagy nem a magánszférában működik, hiszen a vegyes tulajdoni formák különféle változatai alakultak ki társadalmunkban. Mivel ugyanaz a cég igyekszik több lábon állni, működhet egyszerre a termelő és a szolgáltató szférában, vagy érdekelt lehet egynél több gazdasági ágazatban. Azok a tényezők tehát, amelyek a foglalkozási osztályhelyzet meghatározásánál az elméleti szempontok szerint felmerülnek, a mai magyar társadalomban sokszor nem egyértelműen, csak kétes megbízhatósággal mérhetőek. Ezért nagyon fontos, hogy a kutató pontosan definiálja ezeket a fogalmakat, illetve hogy a kérdezők megfelelően fel legyenek készítve. Egy résztulajdonos esetében például elégséges lehet az, hogy az illető nem kizárólag alkalmazott. De köthető ez a kérdés a tulajdoni hányad nagyságához is (ez viszont újabb kérdést jelent, aminek ebben az esetben szerepelnie kell a kérdőívben). (A TÁRKI menedzser-vizsgálatában a megkérdezett 1000 főből 271 fő rendelkezett az általa menedzselt vállalatban tulajdoni hányaddal, közülük 43 fő 50 százalékos vagy nagyobb hányaddal.) Szükséges lehet a munkáltatóval kapcsolatban a tulajdoni formára, illetve a gazdasági szférára vonatkozóan is kiegészítő kérdéseket feltenni a kérdőívben a megfelelő besorolás érdekében. Ezzel kapcsolatban persze egy másfajta megbízhatósági probléma merül fel, nevezetesen, hogy a megkérdezett képes-e hiteles választ adni az ilyen kérdésekre. Ugyanez a probléma a vállalatnagyság változóval is, ami a beosztottak száma mellett használatos. A megbízhatóság szempontjából talán az a legjobb megoldás, ha a kutatás rögzíti a munkáltató céget, intézményt név szerint, a pontos foglalkozáshoz hasonlóan egy többszámjegyű részletes kóddal, s aztán a kutató más statisztikai forrásokból rendeli hozzá ehhez a kódhoz a számára szükséges makro-információkat. (Ez a megoldás persze egyfelől sértheti az adatfelvétel anonimitását, másfelől újabb költség- és időigényes kódolási eljárást tesz szükségessé.) Végül a beosztottak száma a közvetlen, illetve a közvetett beosztottak kapcsán jelent gondot, amikor nem lehet tudni, hogy egy igazgató néhány közvetlen alárendeltjét irányítja avagy az egész gazdasági egységet.

Ez a tanulmány nem vállalhatja, hogy e megbízhatósági problémákkal kapcsolatban végérvényesen állást foglaljon, pusztán jelezni kívánta a felmerülő gondokat.

A nemzetközi összehasonlíthatóság követelménye

A nemzetközi összehasonlíthatóság követelményének az a legnagyobb csapdája, hogy a hazai sajátosságok szempontjából érvényes megoldások nem feltétlenül azonosak azokkal a meghatározásokkal, amelyeket más országokban alkalmaznak ugyanazokra a kérdésekre. Így az érvényesség és a nemzetközi összehasonlíthatóság követelményei egymással szembe kerülhetnek. Jellegzetes példa erre az, ahogyan az ISCO nemzetközi kódrendszerét a KSH a hazai foglalkozási sajátosságokhoz igazította (FEOR93, FEOR94), amikor is szinte minden ISCO kód valamilyen más tartalmat kapott a FEOR-ban.

Egy másik eset a foglalkozások, illetve az egyének besorolásának különbsége. Itt igen lényeges mérési kérdéstről van szó, amit néhány példával lehet megvilágítani. Egy tanító például a részletes foglalkozási kódja alapján kerül az értelmiségi (esetleg alsó értelmiségi) kategóriába – függetlenül attól, hogy megvan-e a felsőfokú végzettsége. Hasonlóképpen a fizikai foglalkozások esetében is a részletes foglalkozási kód adja meg, hogy valaki a szakképzett vagy nem szakképzett kategóriába kerül, nem pedig az, hogy van-e szakmunkás képesítése. A foglalkozási osztályozás nemzetközi gyakorlatában az iskolázottság a foglalkozáshoz kapcsolódó jellemző, nem pedig a mintába került egyes kérdezettek jellemzője. A jelenleg nálunk használatos munkajelleg-csoportosítás kialakítása nem eszerint az elv szerint történt. Például a képesítés nélküli pedagógus nem kerül az értelmiségi kategóriába, illetve ugyanolyan foglalkozási kóddal kerülhet egy személy szakmunkás vagy betanított munkás kategóriába az iskolázottsága alapján. Ez az eljárás nem felel meg a nemzetközi összehasonlíthatóság követelményének, jóllehet a szociológiai érvényesség szempontjából nyilván lehet érvelni e gyakorlat mellett. A teljes igazság kedvéért azt is meg kell jegyezni, hogy az egyéni iskolázottság figyelembevétele az osztályséma kialakításakor nem ismeretlen a nemzetközi gyakorlatban sem. Az EGP kategorizálás valóban nem veszi figyelembe az iskolázottságot, a Wright-féle neomarxista osztályozás azonban igen, hiszen Wright szerint a tudásjavak feletti egyenlőtlen rendelkezés az egyik lényeges osztályképző ismérv. E kérdésekben itt ismét nem kívánunk állást foglalni, csak jelezzük a problémát.

A nemzetközi összehasonlíthatóság kapcsán végül két egymással vitatkozó álláspontra szeretnénk utalni. Egyfelől – éppen a hivatkozott Esping-Anderson gondolatmenet kapcsán –, amennyiben a társadalom strukturális viszonyait kevésbé a („fordi”) iparosodási folyamatok, s inkább a („Ford utáni”) intézményi jellemzők befolyásolják, akkor ez utóbbiak növekvő különbözőségei miatt a nemzetközileg összehasonlítható foglalkozási osztályozások kialakítása egyre nehezebb feladattá válik. Másfelől viszont ma Nyugat-Európában, az Európai Közösség keretei között komoly erőfeszítések történnek az intézményi korlátok elmozdítására, a nemzetál-

lamok intézményi viszonyainak nemzetközivé tételére. Ez viszont a nemzetközileg összehasonlítható osztályozások könnyebb kialakításának irányába hat.

Befejezés: egy empirikus kutatás vázlata

A nemzetközi szakirodalom az osztályelemzés reneszánszáról beszél. Úgy tűnik, részben valóban új szempontok és megközelítések figyelhetők meg, s a szerteágazó empirikus kutatások után, mellett érezhető legalábbis egyfajta igény és próbálkozás arra, hogy a társadalmi szerkezetéről való osztályszempontú gondolkodás fonalát egyes, ebben a tanulmányban is hivatkozott szerzők újból felvegyék. Másrészt viszont emlékezhetünk Dahrendorf gondolatára (idézi Kolosi 1987: 9), miszerint a társadalomtudósok hol az egyenlőtlenségek eredetéről, hol osztályképződésről, hol rétegződésseléletről beszélnek – miközben a probléma ugyanaz.

Szándékunk – a munkajelleg-csoportokra építő kategorizálás átalakításával – egy *foglalkozási osztályszerkezet* kidolgozására irányul. Azért használjuk ezt a „címkét”, mert egyfelől a foglalkozás kifejezi a munkamegosztásban elfoglalt hely fontosságát. Ezzel nem kívánjuk ennek az ismérvnek az elsőbbségét tétélezni más réteggépző (vagy osztályformáló) tényezőkkel szemben. Fenn kívánunk tartani viszont bizonyos folytonosságot a korábbi kategorizálással kapcsolatban, továbbá az az egyszerű és gyakorlatias megfontolás is szerepet játszik, hogy a kutatási cél nem egy komplex tipológia megalkotása, hanem csupán olyan séma kidolgozása, amely könnyen operacionalizálható, szociológiai adatfelvételekben, statisztikai kimutatásokban jól használható. Másfelől viszont az osztály kifejezés arra utal, hogy mégsem csupán a foglalkozásról van szó, a munka jellegéről, hanem néhány ehhez szorosan kapcsolódó tényezőről, mint a szervezeti ellenőrzési viszony (Wright), az alkalmazási viszony (Goldthorpe), a közszolgálati vagy magánszféra, a „fordi”, illetve „Ford utáni” szektorális különbségek (Esping-Anderson), amelyek viszont a bemutatott nemzetközi szakirodalom tükrében inkább osztályjellegű különbségeket hoznak létre a társadalom tagjai között.

Mіндеz érthetővé teszi azt is, hogy miért tesszük teljes mértékben zárójelbe ennek a kutatásnak az esetében a társadalmi helyzet meghatározásának másik módját, azt a megközelítést, amely a foglalkozási presztízshoz vagy a társadalmi-gazdasági státusz-index típusú mérésekhez kapcsolódik. A legfontosabb kizáró ok nem elméleti jellegű, hanem a fenti gyakorlati megfontolásból ered. A két alternatív paradigma közül azért választjuk a nominális foglalkozási osztályszerkezetre vonatkozó megközelítést, s nem a graduális hierarchikus mérési módot, mert nem többváltozós elemzéshez, hanem szociológiai, statisztikai adatközléshez kívánjuk a megfelelő eszközt kialakítani.

A tervezett empirikus kutatást olyan adatbázison kell elvégezni, amelyben a társadalmi helyzet különböző, a tanulmány során körüljárt ismérveire, illetve a lehet-

séges külső változókra vonatkozóan megfelelő információk állnak rendelkezésre. Alapvető igény a részletesen kódolt foglalkozási változó, s a megfelelő adatok az ágazatra, a szektorra, az alkalmazottak, beosztottak számára stb. vonatkozóan. A foglalkozás részletes kérdezése, illetve kódolása lehetővé teszi, hogy ugyanaz az empirikus információ többféle osztályozás, csoportosítás alapjául szolgáljon, előállíthatók legyenek az ismert munkajelleg-csoportok, az EGP osztályozás, Wright osztályosémája, illetve egy új foglalkozási osztályszerkezet változó is. A részletes foglalkozási kódolás időigényessége és költségessége miatt nem általános a hazai szociológiai adatfelvételekben. Többnyire a KSH-ban és a TÁRKI-ban használják ezt a módszert. Tekintettel arra, hogy a KSH adatbázisai elemszámukat tekintve is kiemelkednek a hazai társadalomtudományi elemzések céljára elérhető források közül, célszerű a foglalkozási osztályszerkezet kidolgozására vonatkozó empirikus kísérleteket ottani adatokon elvégezni.

A kutatás a következőképpen épül fel:

1. A megfelelő adatbázis összeállítása. Erre a célra a KSH 1992-93-as mobilitás, illetve életmód adatállományai szolgálnak.

2. Az elérhető információk alapján különféle dimenziók kidolgozása a faktor-elemzés módszerével. Ezek a dimenziók felölelik a képzettséget (formális iskolázottság, szakképzettség); az anyagi helyzetet (pl. tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság, megtakarítások); a kulturális fogyasztást (szabadidős aktivitások, kulturális javak megléte) stb. Ezek a dimenziók szolgálnak majd a foglalkozási osztályszerkezet érvényességének vizsgálatára.

3. Az adatbázis átalakítása olyan *aggregálás*, aminek során a megfigyelési egység a személyekről áttevődik a részletes foglalkozásokra. Ennek eredményeképpen minden foglalkozási kód egy külön eset lesz.

4. A foglalkozásokhoz hozzárendelt meghatározott információk alapján a klaszterelemzés módszerével a foglalkozási osztályszerkezet kialakítása. Ezek az információk a foglalkozáshoz, alkalmazáshoz, munkaerőpiaci helyzethez kapcsolódó adatok, mint például ágazat (Esping-Anderson alapján), szektor (állami vagy magán), állománycsoport (pl. szakmunka, betanított munka, segédmunka), alkalmazottak száma stb.

5. Visszatérés a személyi szintű adatbázisra, a foglalkozási osztályszerkezet előállítására a kérdezettek szintjén.

6. A hagyományos munkajelleg-csoportok, illetve más nemzetközi osztályozások előállítására a személyek szintjén, majd pedig mindezen kategorizálások (beleértve az új foglalkozási osztályszerkezet változót is) összehasonlítása a külső dimenziók (képzettség, anyagi helyzet, kulturális fogyasztás stb.) mentén a varianciaelemzés módszerével. Az egyes kategorizálások érvényességének vizsgálata annak alapján, hogy melyik-melyik mennyit magyaráz a külső változók szórásából.

Végezetül még egy megjegyzést kell tennünk arra vonatkozóan, hogy a mobilitás folyamata hogyan függ össze az osztályhelyzettel. Korábban általános volt az a vélemény, hogy a társadalmi szerkezetre vonatkozó kutatásnak meg kell előznie a mobilitás vizsgálatát. Előbb szükségünk van egy osztály- vagy rétegmodellre, s aztán tudjuk majd a különböző helyzetek közti mobilitást vizsgálni. Az itt áttekintett elméleti irodalom (különösen Goldthorpe–Marshall 1992, vagy Esping-Anderson 1993, de éppenséggel Weber eredeti, a társadalmi osztályra vonatkozó meghatározása) alapján azonban mintha a mobilitás elemzése hozzájárulhatna az osztályhelyzet érvényességének vizsgálatához. Eszerint a származási háttér, a szülők foglalkozásának, iskolázottságának belső homogenitása, illetve külső heterogenitása a különböző osztálysémák tükrében szintén vizsgálandó lenne, csakúgy, mint az egyes osztályok stabilitása a karrier-mobilitás szempontjából. Mindezek a szempontok szintén hozzájárulnának a kategorizálások érvényességét illető állásfoglaláshoz.

Hivatkozások

- Andorka Rudolf 1982. *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest: Gondolat
- 1990. Die Nutzbarkeit des Schichtskonzepts für die Untersuchung der heutigen ungarischen Gesellschaft. In: Peter A. Berger–Stefan Hradil (hrsg.) *Lebenslagen, Lebensläufe, Lebensstile*. Soziale Welt. Sonderband 7. Göttingen: Verlag Otto Schwartz & Co.
- 1995. A rétegződéselmélet haszna a mai magyar társadalom kutatásában. In: Andorka R.–S. Hradil–J. Peschar (szerk.) *Társadalmi rétegződés*. Budapest: Aula, 33–65.
- Angelusz Róbert–Tardos Róbert 1991. *Társadalmak rejtett hálózata*. Budapest: Magyar Közvéleménykutató Intézet
- Argyle, Michael 1994. *The Psychology of Social Class*. London: Routledge
- Beck, Ulrich 1983. *Jenseits von Stand und Klasse? Soziale Ungleichheit, gesellschaftliche Individualisierungsprozesse und die Entstehung neuer sozialer Formationen und Identitäten*. In: Kreckel, Reinhard (hrsg.) *Soziale Ungleichheiten*. Soziale Welt. Sonderband 2. Göttingen: Verlag Otto Schwarz und Co., 35–74.
- Bell, Daniel 1976. *The Coming of Post-industrial Society*. New York: Basic Books
- Berger, Peter A. 1987. Klassen und Klassifikationen. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 39, 59–85.
- 1996. *Individualisierung. Statusunsicherheit und Erfahrungsvielfalt*. Opladen: Westdeutscher Verlag

- Berger, Peter A.–Stefan Hradil (hrsg.) 1990. *Lebeslagen, Lebensläufe, Lebensstile. Soziale Welt. Sonderband 7.* Göttingen: Verlag Otto Schwartz & Co.
- Blau, Peter M. 1976. Parameters of Social Structure. In: P. M. Blau (ed.): *Approaches to the Study of Social Structure.* London: Open Books Publ. Ltd.
- Blau, Peter M.–Otis D. Duncan 1967. *The American Occupational Structure.* New York: Wiley
- Blossfeld, Hans-Peter–Catherine Hakim (eds.) 1997. *Between Equalisation and Marginalisation. Women Working Part-time in Europe and the United States of America.* Oxford: Oxford University Press
- Bolte, Karl Martin–Stefan Hradil 1984. *Soziale Ungleichheit in der Bundesrepublik Deutschland.* Opladen: Leske + Budrich
- Bourdieu, Pierre 1984. *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste.* London–New York: Routledge and Kegan Paul
- Böröcz József 1989. Mapping The Class Structures of State Socialism in East-Central Europe. *Research in Social Stratification and Mobility*, 8, 279–309.
- Breen, Richard–David B. Rottman 1995a. Class Analysis and Class Theory. *Sociology*, 29, 453–473.
- – 1995b. *Class Stratification.* London: Harvester Wheatsheaf
- Búza Márton 1976. A társadalmi struktúra és a munkásosztály vezető szerepe. *Válóság*, 10.
- Clark, Terry Nichols–Seymour M. Lipset 1991. Are Social Class Dying? *International Sociology*, (6) 4, 397–410.
- Crompton, Rosemary 1993. *Class and Stratification. An Introduction to Current Debates.* Cambridge: Polity Press
- Crompton, Rosemary–Duncan Gallie–Kate Purcell 1996. Work, Economic Restructuring and Social Regulation. In: Rosemary, Crompton–Duncan Gallie–Kate Purcell (eds.) *Changing Forms of Employment. Organisations, Skills and Gender.* London: Routledge
- Davis, Kingsley–Wilbert Moore 1945. Principles of Stratification. *American Sociological Review*, 10, 242–249. [Magyarul részlet: Léderer Pál (szerk.) 1977. *A foglalkozások presztízse.* Budapest: Gondolat]
- Duncan, Otis D. 1961. A Socioeconomic Index for All Occupations. In: Albert E. Reiss, Jr. (ed.) *Occupations and Social Status.* New York: Free Press of Glencoe
- Erikson, Robert–John Goldthorpe 1992. *The Constant Flux.* Oxford: Clarendon Press [A mű második, „A kutatás elméleti alapja, adatai és stratégiája” című fejezete magyarul: Andorka R.–S. Hradil–J. Peschar (szerk.) 1995. *Társadalmi rétegződés.* Budapest: AULA]

- Erikson, Robert–John Goldthorpe–Lucienne Portocarero 1979. Intergenerational Class Mobility in Three Western European Societies. *British Journal of Sociology*, 30, 303–343. [Magyarul: Intergenerációs osztálymobilitás és a konvergenciatézis Anglia, Franciaország és Svédország példáján. *Szociológiai Figyelő*, 1986, 2–3, 5–39.]
- Esping-Anderson, Gösta 1993. Post-industrial Class Structures: An Analytical Framework. In: G. Esping-Anderson (ed.) *Changing Classes. Stratification and Mobility in Post-industrial Societies*. London: Sage
- Ferge Zsuzsa 1969. *Társadalmunk rétegződése*. Budapest: KJK
- Gallie, Duncan 1996. New Technology and the Class Structure: the Blue-collar/White-collar Divide Revisited. *British Journal of Sociology*, (47) 3, 447–473.
- Ganzeboom, Harry B. G.–Paul M. de Graaf–Donald Treiman 1992. A Standardized International Socio-economic Index of Occupational Status. *Social Science Research*, 21, 1–56.
- Ganzeboom, Harry B. G.–Donald Treiman 1996. Internationally Comparable Measures of Occupational Status for the 1988 International Standard Classification of Occupations. *Social Science Research*, 25, 201–239.
- Geißler, Rainer 1992. *Die Sozialstruktur Deutschlands*. Opladen: Westdeutscher Verlag
- Giddens, Anthony 1973. *The Class Structure of the Advanced Societies*. London: Hutchinson and Co.
- Glass, David V. (ed.) 1954. *Social Mobility in Britain*. London: Routledge and Kegan Paul
- Goldthorpe, John (Catriona Llewellyn és Clive Payne közreműködésével) 1980. *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. Oxford: Clarendon Press (Második, bővített, javított kiadás: 1987.)
- Goldthorpe, John 1982. On the Service Class, Its Formation and the Future. In: Anthony Giddens–Gavin Mackenzie (eds.) *Social Class and the Division of Labour. Essays in Honour of Ilya Neustadt*. Cambridge: Cambridge University Press
- 1996. Class Analysis and the Reorientation of Class Theory: the Case of Persisting Differentials in Educational Attainment. *British Journal of Sociology*, (47) 3, 481–505.
- Goldthorpe, John–Keith Hope 1974. *The Social Grading of Occupations. A New Scale and Approach*. Oxford: Clarendon Press

- Goldthorpe, John–Gordon Marshall 1992. The Promising Future of Class Analysis: A Response to Recent Critiques. *Sociology*, 26, 381–400.
- Gouldner, Alvin 1979. *The Future of Intellectuals and the Rise of New Class*. London: Macmillan
- Graaf, Paul M. de–Harry B. G. Ganzeboom–Matthijs Kalmijn 1989. Cultural and Economic Dimensions of Occupational Status. In: Wim Jansen–Jaap Dronkers–Kitty Verrips (eds.) *Similar or Different?* Amsterdam: SISWO
- Handl, Johann–Karl Ulrich Mayer–Walter Müller 1977. *Klassenlagen und Sozialstruktur*. Frankfurt: Campus Verlag
- Harding, Stephen 1989. Interim Report: The Changing Family. In: Roger Jowell–Lindsay Brook (eds.) *British Social Attitudes: The 6th Report*. London: SCPR, 143–155.
- Hegedűs András 1971. *A szocialista társadalom struktúrájáról*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Hodge, R. W.–P. M. Siegel–P. H. Rossi 1964. Occupational Prestige in the United States, 1925–1963. *American Journal of Sociology*, 70, 286–302. [Magyarul: Léderer Pál (szerk.) 1977. *A foglalkozások presztízse*. Budapest: Gondolat]
- Holtmann, Dieter 1990. Die Erklärungskraft verschiedener Berufsstruktur- und Klassenmodelle für die Bundesrepublik Deutschland. Ein Vergleich der Ansätze von IMSF, PKA, Walter Müller, Erik O. Wright und des Berufsstrukturmodells auf der Basis der bundesdeutschen Sozialstatistik. *Zeitschrift für Soziologie*, (19) 1, 26–45.
- Hout, Mike–Clem Brooks–Jeff Manza 1993. The Persistence of Classes in Post-Industrial Societies. *International Sociology*, (8) 3, 259–277.
- Hradil, Stefan 1983. Die Ungleichheit der „Sozialen Lage“. In: Kreckel, Reinhard (hrsg.) *Soziale Ungleichheiten*. Soziale Welt. Sonderband 2. Göttingen: Otto Schwarz und Co. Verlag, 101–118.
- 1987. *Sozialstrukturanalyse in einer fortgeschrittenen Gesellschaft. Von Klassen und Schichten zu Lagen und Milieus*. Opladen: Leske + Budrich
- 1995. Társadalmi rétegződés és társadalmi változás. In: Andorka R.–S. Hradil–J. Peschar (szerk.) *Társadalmi rétegződés*. Budapest: Aula
- Jackman, Mary R.–Robert W. Jackman 1983. *Class Awareness in the United States*: Berkeley: University of California Press
- Kemény István–Kozák Gyula 1971. *A Csepel Vas- és Fémművek munkásai*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet
- Kohn, Melvin 1977. *Class and Conformity. A Study in Values*. Chicago: Chicago University Press (2. kiadás)

- Kolosi Tamás 1974. *Társadalmi struktúra és szocializmus*. Budapest: Kossuth
- 1986. Strukturális csoportok és a reform. *Valóság*, 7, 19–32.
- 1987. *Tagolt társadalom*. Gondolat
- Kolosi Tamás et al. 1993. *A mérés problémája a társadalomtudományokban*. Budapest: TÁRKI
- KSH 1986. *Társadalmi mobilitás és presztízs*. Társadalomstatistikai Közlemények. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal
- 1987. *A társadalom osztály- és rétegtagozódásának vizsgálatát segítő statisztikai rendszer. Statisztikai nomenklatúrák*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal
- 1994. *Társadalmi tagozódás, mobilitás. Az 1992. évi mobilitásvizsgálat alapján*. Társadalomstatistikai Közlemények. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal
- 1996. *Mikrocenzus 1996. Főbb eredmények*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal
- Kulcsár Rózsa 1985. Az első magyar országos presztízsvizsgálat eredményei. *Statisztikai Szemle*, 11, 1115–1126.
- Léderer Pál 1977. *A foglalkozások presztízse. Tanulmányok*. Budapest: Gondolat
- 1994. Az a kétes megbízhatóság. *Replika*, 13–14, 201–213.
- Lenski, Gerhard 1966. *Power and Privilege: A Theory of Social Stratification*. New York: McGraw-Hill
- Lockwood, David 1958. *The Blackcoated Worker*. London: Unwin University Books
- Losonczi Ágnes 1977. *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben*. Budapest: Gondolat
- Luijckx, Ruud–Róbert Péter–Paul M. de Graaf–Harry B. G. Ganzeboom 1995. A származástól a teljesítményig: a státusmegszerzés folyamata Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 4, 3–27.
- Marshall, Gordon–Howard Newby–David Rose–Carolyn Vogler 1988. *Social Class in Modern Britain*. London: Hutchinson
- Mayer, Karl Ulrich 1979. Berufliche Tätigkeit, berufliche Stellung und beruflicher Status – empirische Vergleiche zum Klassifikationsproblem. In: Franz Urban, Pappi (hrsg.) *Sozialstrukturanalysen mit Umfragedaten*. Königstein: Athenäum
- Mayer, Karl Ulrich–Hans-Peter Blossfeld 1990. Die gesellschaftliche Konstruktion sozialer Ungleichheit im Lebensverlauf. In: Peter A. Berger–Stefan Hradil (hrsg.) *Lebenslagen, Lebensläufe, Lebensstile*. Soziale Welt. Sonderband 7. Göttingen: Verlag Otto Schwartz & Co., 297–318.

- Müller, Hans-Peter–Bernd Wegener (hrsg.) 1984. *Soziale Ungleichheit und soziale Gerechtigkeit*. Opladen: Leske + Budrich
- Noll, Henz-Herbert–Roland Habich 1990. Individuelle Wohlfahrt: Vertikale Ungleichheit oder horizontale Disparitäten? In: Peter A. Berger–Stefan Hradil (eds.) *Lebenslagen, Lebensläufe, Lebensstile*. Soziale Welt. Sonderband 7. Göttingen: Verlag Otto Schwartz & Co., 153–188.
- Ossowski, Stanislaw 1963. *Class Structure in the Social Consciousness*. London: Routledge and Kegan Paul
- Pahl, Raymond Edward 1993. Does Class Analysis Without Class Theory Have a Promising Future: A Reply to Goldthorpe and Marshall. *Sociology*, 27, 253–258.
- Pappi, Franz Urban (hrsg.) 1979. *Sozialstrukturanalysen mit Umfragedaten*. Königstein: Athenäum
- Payne, Geoffrey 1996. Investing in Class Analysis Futures. *Sociology*, 30, 339–354.
- Róbert Péter 1994. Kétes megbízhatóság adatokban és egymásban. *Replika*, 13–14, 220–231.
- Rose, David–Gordon Marshall 1989. Constructing the (W)right classes. In: Erik O. Wright (ed.) *The Debate on Classes*. London: Verso
- Runciman, W. G. 1990. How Many Classes Are there in Contemporary British Society? *Sociology*, 24, 377–396.
- Schäfer, Bernhard 1995. *Gesellschaftlicher Wandel in Deutschland. Ein Studienbuch zur Sozialstruktur und Sozialgeschichte*. Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag
- Scheuch, Erwin K. 1961. Sozialprestige und Soziale Schichtung. In: David W. Glass–René König (hrsg.) *Soziale Schichtung und Soziale Mobilität. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Sonderheft 5, 65–103.
- Shavit, Yossi–Hans-Peter Blossfeld (eds.) 1993. *Persistent Inequality: Changing Educational Attainment in Thirteen Countries*. Boulder: Westview Press
- Surányi Bálint–Vita László 1973. A pályakezdők vertikális mobilitására ható tényezők vizsgálata az útelemzés módszerével. *Szociológia*, 1, 68–82; 2, 244–263.
- Szelényi Iván 1990. A kelet-európai újosztály-stratégia távlatai és korlátai: Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz önkritikus felülvizsgálata. In: *Új osztály, átlam, politika*. Budapest: Európa
- Tóth Olga 1995. Attitűdváltozások a női munkavállalás megítélésében. *Szociológiai Szemle*, 1, 71–86.
- Treiman, Donald 1977. *Occupational Prestige in Comparative Perspective*. New York: Academic Press

-
- Wegener, Bernd 1992. Concepts and Measurements of Prestige. *Annual Review of Sociology*, 18, 253–280.
- Wirth Ádám 1966. A szocializmus szociális struktúrája és a marxista szociológia. *Valóság*, 8.
- Wright, Erik O. 1979. *Class Structure and Income Determination*. New York: Academic Press
- 1980. Class and Occupation. *Theory and Society*, 9, 177–214.
  - 1985. *Classes*. London: Verso
- Wright, Erik O.–Cynthia Costello–David Hachen–Joey Sprague 1982. American Class Structure. *American Sociological Review*, 47, 709–726.

FOLYAMATOSSÁG ÉS VÁLTOZÁS AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS UTÁNI BOLGÁR, CSEH, LENGYEL ÉS MAGYAR ÜZLETI ELITBEN*

Örökségek: az államszocializmus és előzményei

Az emberek maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon, nem maguk választotta, hanem közvetlenül készen talált, adott és örökölt körülmények között csinálják. Valamennyi holt nemzedék hagyománya lidércnyomásként nehezedik az élők agyára.

Karl Marx: Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája.
(MEM 8, 1962: 105.)

Tanulmányunkban azt igyekszünk kifejteni, hogy a poszt-államszocialista átalakulás mozgáspálya-korlátai bizonyos mértékben az egyéni élettörténetek kötöttségeiben és mozgáspálya-korlátaiban gyökereznek. E kapcsolat bizonyítása céljából megvizsgáljuk, kiből verbuválódott az államszocializmus utáni üzleti elit Bulgáriában, Csehországban, Lengyelországban és Magyarországon.

A „posztkommunista átmenetről” folytatott viták központi témája a folyamatosság és a változás. A kelet-közép-európai államszocialista politikai berendezkedés bukásának mámoros napjaiban sokan hitték, hogy lehetséges a múlttal való szakítás. Forradalmi elképzelések születtek, miképpen lehetne életerős kapitalista rendszerre átalakítani az érintett országok betegeskedő szocialista rendszerét. Hét évvel a Szolidaritás választási győzelme után, amely az első nem párt által vezérelt kormányzatot juttatta hatalomra az akkor még létező szovjet blokkon belül, nagyon kevesen osztják azoknak a régi szép napoknak az optimizmusát. A megmaradt külföldi eladósodottságtól az iparszerkezeten át az utódpartoknak a hatalomba való visszatéréséig igen sok minden emlékeztet még ma is a közelmúltra.

Ugyanakkor, aki csak egy kicsit is ismeri e régió múltját, könnyen fölfedezheti a történelmi kontinuitás másféle szálait. Közép-Európa országai sok tekintetben arra a pályára tértek vissza, amelyről 1948-ban letérítette őket a kommunista hatalomátvétel (Janos 1994; Good 1994). Ha visszalapozunk a régió gazdaságföldrajzában,

*Köszönettel tartozunk Fodor Évának az adatelőkészítésben nyújtott szíves segítségéért és Alya Guszevának a táblázatok összeállításáért.

rögtön szembeötlenek a fejlettség–lemaradás mintái. Gazdaságilag ma is azok az országok a legsikeresebbek, amelyek már 1948 előtt is sikeresebbek voltak. A két háború közötti időszakban ezek az országok gazdaságilag Németországhoz kötődtek, és most ismét szoros gazdasági és kulturális kapcsolatokat építenek ki erős nyugati szomszédjukkal és az Európai Közösséggel. A régió keleti és déli szélén fekvő, már az államszocializmus előtt is szegény országoknak most ismét súlyos elmaradottsággal kell szembenézniük.

Az 1948 előtti és utáni kontinuitások egyaránt élénk politikai viták tárgyát képezték ezekben az országokban. Az 1989-es politikai változások során az egyik legfőbb téma a múlthoz való visszatérés volt. Előtérbe kerültek a maguk országában olyan „történelmi” figurák, mint Masaryk, Piłsudski, Horthy és Sztambolijfszki. Ismét színre léptek egyes 1948 előtti politikai pártok, és új életre kelt sok régi intézmény is. Az államszocialista örökség körül is szenvedélyes viták dúltak. Volt, ahol a kommunista rezsimek által elkövetett törvénytelenések felelőseinek a megbüntetését követelték, másutt az keltett riadalmat, hogy a függebb pártfunkcionáriusok hirtelen magánvállalkozóvá váltak, de az államszocialista örökség körül mindenütt nagy huzavona és végtelen viták alakultak ki.

Maga az a tény, hogy meg tudjuk különböztetni az államszocializmus és az azt megelőző korok örökségét, arra utal, hogy a változások nagyon is valóságosak. Senki sem állíthatja komolyan, hogy Kelet-Közép-Európa országai ma ugyanolyanok, mint nyolc vagy pláne negyvennyolc évvel ezelőtt voltak. Nem azt akarjuk mondani, hogy mélyreható és gyors társadalmi változások *ab ovo* lehetetlenek volnának. Az az álláspontunk, hogy a poszt-államszocialista átalakulásban lezajlott változás *nem egységes folyamat*, hanem „különféle indulók hangjaira masírozó folyamatok” összessége (Dahrendorf 1990). Az idő *belső* jellemzője ezeknek a folyamatoknak. A társadalmi élet egyes aspektusai gyorsan változnak, mások viszont kényelmesebb tempóban. A törvények, a rendelkezések, a kormányok – vagyis a formális intézmények – egyik napról a másikra is átalakulhatnak. A szokások, a baráti kapcsolatok, a lakóhelyi minták, a műveltségi viszonyok viszont sokkal lassabban változnak. Még egy látszólag egységes folyamat is különböző időskálákat foglalhat magában. Például az üzletek, a kocsmák és az éttermek privatizációja gyorsan lezajlik, de a nagyvállalatok privatizációja már lassabban megy. Az események eltérő ütemben bontakoznak ki. Ez aligha okoz meglepetést a történészeknek, akik jól tudják, hogy léteznek hosszan tartó folyamatok, míg mások mozgalmassabban, gyorsan zajlanak le (Braudel 1980; Isaac–Griffin 1989). A különféle időskálákat az teszi érdekessé, hogy az eltérő tempójú folyamatok összekapcsolódnak. Az egyikben végbemenő változás sebessége és iránya a többiben végbemenő változástól függ.

Egyéni élettörténetek és kontinuitás

A neoklasszikus institucionalizmust, amely az államszocializmus utáni átalakulásra vonatkozó elképzelések egyik fontos intellektuális modellje, nem érdekli a történelem, nem foglalkoztatják a kontinuitások. E a nézőpontból a poszt-államszocialista átalakulás nem más, mint két egyensúlyi pont, két gazdasági struktúra vagy rendszer közötti átmenet. A kulcsintézmények kiépíthetők, a többi pedig beáll a sorba, ahogy az egész társadalom követi a modern kapitalizmus funkcionális imperatívuszait.¹ Az egyének a jövőt illető elvárásaik, nem pedig múltbeli tapasztalataik alapján cselekszenek (Krugman 1991). Ha a megfelelő intézmények és ösztönzések a helyükön vannak, akkor az emberek a megfelelő irányú elfoglaltságot választják maguknak. E megközelítés szerint az embereket azok az eszköz jellegű vagyongformák, azok a (humán, társadalmi vagy pénzügyi) „tőkék” és azok az eszközök jellemzik, amelyeket képesek *használni*, megszerezni, megosztani és áruba bocsátani az általuk választott célok elérése érdekében, feltéve, hogy ezt meg is teszik, így reagálva a változó lehetőségekre.

Ez a megközelítés azonban figyelmen kívül hagyja, hogy a mentalitás, a szaktudás és a társadalmi kapcsolatok hálózata nem ennyire rugalmas. Az emberek ritkán változtatják meg a korai szocializáció során kialakult, mélyen gyökerező értékrendjüket. Csak nagyon kivételes esetekben fordul elő, hogy nagyhirtelen háttá fordítanak megszokott gondolataiknak, vagy hogy egyik napról a másikra új készségekre tesznek szert, különösen, ha e készségek szóban nem könnyen kifejezhetők, és ha erősen kötődnek az egyén személyiségéhez. Ugyanígy nem valószínű, hogy tömegesen cserélnék le barátaikat és ismerőseiket. A poszt-államszocialista társadalmakban jelentkező kontinuitás nagy része visszavezethető az egyéni élet ezen korlátaira.

Az első kommunista vezetők egyébként nagyon is tudatában voltak e megkötöttségeknek. Ugyanolyan forradalmi hevület által vezetettve, mint amilyen a mai társadalomformálókban is buzog, kísérletet tettek ezeknek a kontinuitásoknak a felszámolására. A helytelen osztálytudatú emberek elszigetelése és semlegesítése, az átnevelés és az ideológiai megdolgozás, a ki- és áttelepitések, a szakszervezetektől a bélyeggyűjtőig az összes formális szervezet felszámolása vagy szigorú irányítás alá vonása – mind-mind azt célozta, hogy „a múltat végképp eltöröljük”. Tanulmányunk egyik célja annak megmutatása, hogy még ezek a legkíméletlenebb erőfeszítések sem vezettek teljes sikerre.

De vajon az a következtetés vonható-e le ebből, hogy az államszocializmus öröksége oly mélyen gyökerezik és oly mélyen bele van ágyazódva több száz év történelmébe, hogy bármilyen változás csupán kis hullámfodor egy hatalmas óceán felszínén? Hogy hiábavaló minden igyekezet a hirtelen változtatásra? Az úgynevezett kultúrhistorikus megközelítés képviselői épp így látják a dolgot (Jowitt 1992;

McDaniel 1996). Előszeretettel hivatkoznak a kultúrára, amely csak csigatempóban változik, ha ugyan egyáltalán megváltozik. A neoklasszikus institucionalizmus a jövőbe tekintő racionális döntéshozóknak tekinti az embereket, ezzel szemben a kultúrhistorizmus szélsőséges változata úgy látja, hogy az emberek csakis a múlt felé fordulnak. Saját kultúrájuk foglyai, és kizárólag azt teszik, amit a „hagyomány” diktál nekik. A gyakran nagy erudícióval kifejtett kultúrhistorikus álláspont azonban ritkán meggyőző. A kultúrhistorikusok gyakran elkövetik azt a hibát, hogy szelektálnak a múlt hagyományából, és így szőnek a jelenig elvezető hézagmentes interpretációt. Ezek általában holisztikus magyarázatok, melyek szerint a történelem és a kultúra, közelebről nem részletezett mechanizmusok révén, egységes és osztatlan erőként hat.²

Az evolucionista teoretikusok e két álláspont között igyekeznek egyensúlyozni (Poznanski 1996; Murrell 1993). Egyfelől szembenállnak a kultúrhistorikusok holizmusával, másfelől egyetértenek ugyan a neoliberais institutionalistákkal abban, hogy az egyének az elemzés megfelelő egységei, de szkeptikusan fogadják az irányzat hiperracionalizmusát. Meggyőződésük, hogy a jövő inherens módon előrejelezhetetlen, s így a stratégiai cselekvés nem támaszkodhat valamiféle, a jövővel kapcsolatos valószínűségszámításra, amelyet a neoklasszikus közgazdászoknak oly kedves racionális cselekvők állítólag szem előtt tartanak (Hayek 1978; Schumpeter 1934; O'Driscoll–Rizzo 1985). Az emberek azonban nem így, hanem sokkal inkább a próba–szerencse, az utánzás és alkalmazkodás, a felfedezés és újítás módszereivel „dolgoznak”, tanulás révén lassan tökéletesítve viselkedésüket (Alchian 1950; Nelson–Winter 1982; Nelson 1995). Múltbéli tapasztalataik, nem pedig jövőbeni elvárásaik alapján cselekszenek, így a múlt válik elsődleges jelentőségűvé. Ismereitek gyakran kimondatlanok, implicitek, személyesek (Polanyi 1962), és gyakran csak a megszokásra, a „puha intézményekre”, sőt a kulturális keretekre támaszkodnak (Poznanski 1992; Pelikan 1992; North 1992; Denzau–North 1994). Az evolucionisták a decentralizált spontán folyamatokat részesítik előnyben és konzervatív politikai álláspontra helyezkednek.

Az evolucionisták helyesen mutatnak rá a neoliberais modell hiányosságaira és a társadalmi változás realiztikusabb leírását kínálják. Szintén helyesen hangsúlyozzák a gazdasági élet dinamizmusát, szemben annak kiegyensúlyozó tendenciáival. A mi megközelítésünk sok gondolatot átvesz az evolucionistáktól, de nem fogadjuk el a spontán folyamatokkal kapcsolatos vélekedésüket. Talán túlságosan optimisták a tanulást illetően is. A tapasztalatokból való tanulás nem mindig vezet az optimális megoldás irányába (lásd pl. Dawes 1988; March 1991). Ráadásul az evolucionisták ritkán tartják magukat a hangoztatott módszertani individualizmus-hoz. Gyakran foglalkoznak szervezetekkel vagy egész gazdaságokkal, s csak ritkán az egyénnel. Ez is közrejátszik abban, hogy mi most az egyéni élettörténetek felé fordulunk.

Az elitek élettörténetei

Az élettörténetekről szólva nem foglalkozunk az egyéni életek általános koherenciájával, értelmével, illetve narratíváival (Bourdieu 1987). E tanulmányban inkább azt a néhány mechanizmust igyekszünk azonosítani és boncolgatni, amely fontos szerepet játszik a gazdasági elitek kiválogatódásában.

Az elit tagjainak élettörténete mindig figyelemre méltó. Az elit hatalommal rendelkezik, ezért társadalmi jelenléte különös súllyal bír. Hogy az elit tagjainak élettörténete mennyire fontos, azt világosan bizonyítja az a felfokozott figyelem, amely a politikai elit tagjainak karrierjére irányul a választási kampányok idején. A gazdasági elit tagjainak élettörténete viszont már sokkal kevésbé áll a nyilvánosság reflektorfényében, jóllehet ezeknek az embereknek a kezében legalább akkora hatalom van, mint a politikusokéban. Ha megértjük, miféle élettörténetek vezetnek egy gazdasági elitbeli pozícióhoz, akkor az kétféle módon is betekintést nyújt a történelmi kontinuitásokba. Először is – a felső rétegek kiválasztódási mechanizmusainak feltárása rávilágít a gazdaságban működő allokációs mechanizmusra. Ez érinteni fogja a régióban az átalakulás elosztási mechanizmusával kapcsolatos, elmérgesedett politikai vitákat is. Másodsor pedig – mivel a gazdasági elitek meghatározó szerepet játszanak ezekben a most kialakuló, új gazdaságokban, összetételükből következtetni lehet arra, hogy miképpen irányítják most és a jövőben a vállalkozásokat, s így arra is, hogy milyen befolyással lesznek a gazdasági intézmények további fejlődésére.

Gondolatmenetünk összefoglalása

Négy ország, Bulgária, Csehország, Lengyelország és Magyarország adatainak bemutatásával azt fogjuk kifejteni, hogy a felszíni különbségek ellenére meglepően azonos mind a négy országban a gazdasági elit verbuválódásának folyamata. Ezek az erős és majdnem azonos mechanizmusok kapcsolják össze az egyén múltját és jelenét, valamint az államszocializmus előtti és alatti közös múltat a kollektív jellel.

A történelemnek az élettörténetekre redukálásával figyelmen kívül hagyunk egy sor olyan tényezőt, amelyet nem lehet az egyénekhez kapcsolni. Az ország földrajzi elhelyezkedése, mérete vagy iparszerkezete például mind olyan elem, amelyet nem lehet ebben a fogalmi keretben vizsgálni. Következtetésünk erejét csökkenti, hogy nem tudjuk, az egyéni élettörténetekben megfigyelhető kontinuitás mekkora szerepet játszik az egyéb tényezőkhez viszonyítva.

Elmélet és hipotézisek

„Tapadósság” és útfüggés

Legfontosabb elméleti állításunk az, hogy a gazdasági elitek verbuválódását mind az államszocialista időszakban, mind pedig az azt megelőző korban gyökerező gondolkodásmód, szaktudás és kapcsolatrendszer befolyásolja. Ezek a társadalmi jellemzők tipikusan az egyes egyénhez *tapadó*, nagy tehetetlenségű erőforrások. A mentalitás, a szaktudás és a kapcsolatrendszer azért *tapadósak*, mert nem könnyű megszabadulni tőlük vagy másoknak átadni őket. Még nehezebb erőszakkal elvenni őket az emberektől. Ezek a nem anyagi jellegű erőforrások az őket birtokló egyéntől függetlenül nem változtathatók meg. Felvetik az individuum oszthatatlanságának problémáját. De ahogy ezek az erőforrások az emberekhez tapadnak, éppúgy az emberek hozzá vannak láncolva a saját erőforrásaikhoz. Mindenkinek megvan a maga mentalitása, szaktudása és kapcsolatrendszere, és nagyon nehéz megváltoztatni ezeket a jellemzőket, mert kialakulásukat az életpálya határozza meg, *útfüggők* (path-dependent). Útfüggőségen azt értjük, hogy ezek az adottságok úgy fejlődnek ki, hogy ki vannak téve a mércéhez való ismétlődő visszatérésnek és igazodásnak, a nagysággal növekvő hozadék elvét követik, vagyis fejlődésük egyfajta önmegerősítő mechanizmusnak van alávetve, és ezért legalább olyan érzékenyek a kezdeti feltételek, mint az aktuális ösztönzők iránt (David 1985; Arthur 1994). Mindennek következtében ezeknek az adottságoknak az ereje az idő függvénye, s így hosszú idő kell a kialakulásukhoz, és nehezen változnak meg. Az intézményi változásnak önmagához kell igazítania őket és hordozóikat. A társadalmi változásban játszott szerepük megértéséhez nem elég azt rekonstruálni, hogy a különböző személyes adottságok hogyan értékesülnek, hanem arra is magyarázattal kell szolgálniuk, hogy miképpen alakulnak ki és változnak meg ezek az adottságok.

A mentalitás az egyén és a társadalmi környezet közötti interakció során, önmegerősítő ciklusban alakul ki. Minél inkább magáévá tesz valaki egy értékrendet, viselkedéskészletet, habitust (Bourdieu 1977), egy számára magától értetődő feltevéssorozatot a világról, annál inkább e jellemzők alapján fogják őt mások felismerni. A többi ember elvárásai aztán ezekhez a tapasztalatokhoz igazodnak, az elvárások pedig a megszokott viselkedésre készítetik az egyént. Minthogy a kezdeti körülmények meghatározó jelentőségűek, az egyén korai családi élményei sorsdöntőek lehetnek. E családi tapasztalatok a fő érték közvetítők az államszocializmus előtti múltból.

A személyes kapcsolatok hálózatát szintén önmegerősítő mechanizmus tartósítja.³ Mind extenzív, mind pedig intenzív vonatkozásban érvényes rá a nagysággal növekvő hozadék elve. Minthogy minden egyes kapcsolat egy vagy több potenciális további kapcsolatot is magában rejt, az ember kapcsolatrendszere kezdetben csak

lassan bővül, de bizonyos számú kapcsolat létrejötte után a bővülés felgyorsul. A potenciálisan elérhető emberek száma a már elért emberek számával együtt növekszik. Egy konkrét kapcsolatban nehéz megteremteni a bizalmat, de ha hosszabb időn keresztül a partnerek egyike sem ad okot bizalmatlanságra, akkor ez a bizalom már könnyen fenntartható. Továbbá, ha egyes emberekkel már kiépítettük a bizalmat, akkor könnyebb lesz ugyanezt megtenni harmadik személyekkel is, ha ezek a személyek megbíznak a barátainkban. Itt megint mindennél fontosabbak a kezdeti feltételek. Ha valaki kétes hírű ismeretségeken keresztül lép be egy kapcsolatrendszerbe, akkor egy bizonyos körben élete végéig megbélyegzettnek fog számítani. S ha valaki már a kapcsolat elején vét a megbízhatóság szabályai ellen, akkor nem barátának, hanem ellenségnek fogják tekinteni.

Az államszocialista periódus alatt megszerzett ismeretanyagot és készségeket szintén befolyásolják az önmegerősítő mechanizmusok (Arthur 1994). Az új készségek megtanulása során az ember azt is megtanulja, hogy miképpen lehet értékelni a sikert és a kudarcot. A siker és a kudarc nem teljesen külsődleges jellegű, nem kizárólag a gazdasági világ diktuma egy objektív teljesítmény felett. Azok a vállalati menedzserek, akik azt tanulták, hogy miképpen termelhetik mennyiségi tekintetben a legtöbbet vagy minőségi tekintetben a legjobbat, ezeknek a céloknak az elérésére fognak koncentrálni, és e célok elérését fogják sikernek tekinteni. Ha a szóban forgó árucikkeket nem lehet eladni, akkor ezek a menedzserek a rendszert fogják hibáztatni, és fenntartják azt a meggyőződésüket, hogy a termék igenis értékes, és az ő kudarcuk csupán átmeneti. Akik azt tanulták, hogy a mennyiségi növekedés a siker legjobb mutatója, azok az expanzió fognak buzgólkodni, és vonakodni fognak minden csökkentéstől. Ha megteszik is azt – akár merő vesződségnek tarva –, ami a fennmaradáshoz feltétlenül szükséges, akkor is abban a tudatban csinálják, hogy eljön még az ő idejük. Az emberek végzetes körforgás rabjaivá is válhatnak, ahogy az gyakran megesik a sikeres vállalatokkal, amikor fölfedeznek egy piacot, amelyen nagyon sikeresek tudnak lenni. Majd pedig a körülmények változása után is kitaranak a megszokott eljárás módok mellett.

Sem a tapadosság, sem a függés nem abszolút. Az adottságok szoros egyénhez tapadása általában a formális intézményesítés révén szüntethető meg. A formalizálás könnyebben mozgathatóvá teszi ezeket az adottságokat. A mentalitást törvényi vagy vallási előírásokként lehet formalizálni. A szaktudás az oktatási rendszerben bizonyítványként formalizálható és adható át. A kapcsolatok hálózata intézményként formalizálható és tagságként adható tovább. Nem abszolút ezeknek az adottságoknak az önmegerősítő dinamikája sem. A mentalitás válságba kerülhet, ha az embernek újra kell értékelnie, hogy ki is ő. A kapcsolatok hálózata is elérheti a bővülési határt, amikor már szinte lehetetlenné válik új ismeretségek vagy barátságok teremtése. Elérkezhetünk egy olyan pontig, amikor az új tapasztalatok már nem sokat tesznek hozzá a korábban megszerzett ismeretekhez. Az emberek újra

„feltalálhatják” magukat, új életet kezdhetnek, új kapcsolatokat kiépítve és új ismereteket elsajátítva. Az emberek *valóban* hajlandók megváltozni a megváltozott lehetőségekhez igazodva, de nem olyan nagy mértékben, ahogyan azt a neoklasszikus institutionalisták gondolják.

Hipotézisek

Az elméleti megfontolások fenti sorozatából két típusú hipotézist fogalmaztunk meg.

1. A államszocializmus előtti időszak kontinuitásának hipotézisei

Az államszocializmus előtti polgári értékek szerepe

Azoknál a személyeknél, akik a családjuk révén megismerkedhettek az üzlethez is kötődő polgári értékekkel, olyan mentalitás alakul ki, amely előnyt jelent az új üzleti elitbe jutás szempontjából. Ezért azt várjuk, hogy felülreprezentáltak lesznek az üzleti elitben azok, akiknek családja valamilyen üzlettel rendelkezett az államszocialista időszak előtt. Ezeknek az értékeknek a tartalma országonként változik, sőt egy-egy országon belül is eltérő az üzletek jellege és mérete. Ami mindenütt közös, az a személyi autonómia fontossága, amely értéket nem sokra becsülték az államszocializmus idején, amikor az emberek többsége állami alkalmazott volt. A generációk során áthagyományozódott értékek között sok olyat találunk, amelyeket a neoliberaisztikus institutionalizmus a *homo oeconomicus* jellemzőjének tart – ilyen például a racionális számítás, a tárgyyszerű gondolkodás és az individualizmus.

Hasonló dolgokról beszél Szelényi Iván a magyar mezőgazdaság kapcsán. Azt találta ugyanis, hogy inkább vállalkoztak magángazdaság beindítására a szocializmusban azok, akik már az államszocializmus előtt is rendelkeztek földtulajdonnal (Szelényi 1988). Mi itt most különválasztjuk az államszocializmus előtti üzleti és a földtulajdont, és külön vizsgáljuk meg a következményeit.

Némelyek talán azt gondolhatják, hogy az 1948 előtti üzlettulajdon nem az értékek és a mentalitás átörökítése révén jelent előnyt, hanem egész egyszerűen a kárpótlás révén. A nagyszülők vagy a szülők tulajdonának visszaszerzése belépő az új üzleti elitbe, különösen akkor, ha nagy értékű tulajdon visszaadásáról van szó. Ez ugyan nem magyarázza meg az 1948 előtti üzletek feltűnő gyakoriságát azon topmenedzserek körében, akik nem tulajdonosai cégüknek, de a tulajdonos-menedzserek körében már lehet ilyen szerepe a kárpótlásnak.

A kárpótlás körül heves politikai csatározások zajlottak mind a négy országban (Gelpert 1993), de csak Csehországban kapták vissza a régi tulajdonosok az 1948

után elkobzott összes vagyonukat. Az időhatár miatt azonban a nagyvállalatok többségét ott sem adták vissza, minthogy 1948-ra legnagyobb részüket már államosították – vagy a német megszállók a háború alatt, vagy pedig a Beneš-kormány, amely stabilizálni akarta a háború utáni gazdaságot és megbüntetni a német etnikumot. Bulgáriában a korábbi tulajdonosok a földet visszakapták, de más egyebet nem nagyon, legalábbis 1993-ig nem. Magyarországon nem adták vissza a vállalatokat a volt tulajdonosoknak, de a jobbközép kormányzat, mint közismert, a tulajdonuktól megfosztottaknak és örökösüknek úgynevezett kárpótlási jegyeket adományozott, a tulajdon eredeti értékének csak töredékét beszámítva, maximum 5 millió forint értékben. Ezeket a kárpótlási jegyeket azonban csak korlátozottan lehetett felhasználni, és piaci értékük mélyen a már eredetileg is alacsony névérték alá zuhant. Kivételt csak a termőföld jelentett, amelynek esetében a kormány, sajátos jogi megoldást alkalmazva, kárpótlási jegyes árveréseket engedélyezett, amelyek révén gyakran a volt tulajdonoshoz került vissza az államszocializmus idején elkobzott föld. S végül, Lengyelországban nem hoztak kárpótlási vagy kompenzációs törvényt 1993-ig (és azóta sem, jóllehet ilyen törvényjavaslatot többször is a Szejm elé terjesztettek). Így tehát a kárpótlás vagy a kompenzáció legfőljebb a földek visszaadásánál játszhatott némi szerepet (Frydman et al. 1993). Arra számítunk, hogy az üzleti elit tulajdonosi szegmensében felülreprezentáltak lesznek azok, akiknek a családja 1948 előtt földtulajdonos volt.

Az államszocializmus előttről származó kulturális tőke szerepe

Az államszocializmust megelőző korszakban magas iskolai végzettséget szerzett családokból származók értelemszerűen az államszocializmus idején is megőrizték az otthonról hozott – főként széles körű alapműveltséget jelentő – kulturális tőjüket, annak ellenére, hogy a kommunista rezsimek mindent megtettek e kulturális előny felszámolására.⁴ A kulturális tőke és az üzlethez kötődő értékek hatásait tekintve külön-külön növelhetik az egyén esélyét az új elitbe való belépésre.

2. Az államszocialista kontinuitás hipotézisei

A kapcsolatok szerepe

Az államszocialista országok mindegyikében a kommunista párt volt a legnagyobb hatalommal rendelkező szervezet. Eltűnésekor bonyolult, az egész országot behálózó társadalmi viszonyrendszert hagyott maga után, amely nagyrészt informális kapcsolatok formájában maradt fenn.⁵ A pártbeli kapcsolatok nagyon fontosak a poszt-államszocialista átalakulásban, mivel földrajzilag is nagy a kiterjedésük, s mivel sok volt párttag az államigazgatásban dolgozott. Így aztán ezek a kapcsolatok még 1993-ban is elérték az államhatalmi szférákat, amikor pedig a kommunista pártok

már rég nem voltak hatalmon Csehországban, Lengyelországban és Magyarországon. Várakozásaink szerint az új gazdasági elit tagjai között szép számmal bukkanak föl olyanok, akik az 1980-as években párttagok voltak (Hankiss 1990; Staniszkis 1991; Róna-Tas 1994).

Természetesen léteznek a legülönlébb egyéb kapcsolatrendszerek is, amelyek nélkülözhetetlenek minden vállalkozó számára (Böröcz 1993; Böröcz–Southworth 1995; Stark 1996). A beszállítókkal, az alvállalkozókkal és a forgalmazókkal kialakult személyes kapcsolatok az államszocializmusban minden vállalat számára igen fontosak voltak a mindennapi működés szempontjából. Maga a vállalat is társadalmi kapcsolatrendszernek tekinthető. Ezek a kapcsolatrendszerek fennmaradtak és nyilvánvalóan előnyösebb helyzetbe juttatták azokat, akik már az államszocializmusban is vezető pozícióban voltak. Aki elindít egy vállalkozást, az nyilvánvalóan viszi magával ezt a kapcsolatrendszert is. A menedzserek tehát egyértelműen előnyösebb helyzetből indulnak.

Mint ahogy az államszocializmus idején a magánszektor a hagyományos és helyi kisiparra korlátozták, a magánszektorban tevékenykedők nemigen férhettek hozzá ezekhez a kapcsolatrendszerekhez. Magyarországon és Lengyelországban a magánszektor kapcsolatba léphetett az állami szektorral, például úgy, hogy a kisvállalkozások vagy szövetkezetek alvállalkozóként tevékenykedtek (Róna-Tas 1997; Stark 1989; Johnson–Loveman 1995). A magánvállalkozók nagy része azonban megtartotta az állását az állami szektorban és csak részmunkaidejében tevékenykedett a magánszektorban, arra használva a főállását, hogy fontos kapcsolatokat építsen ki a vásárlókkal és a beszállítókkal az állami munkahelyén keresztül.

Az ismeretek és a szaktudás szerepe

A kapcsolatrendszer és a (szak)tudás gyakran szorosan összefonódik. Az emberek ismeretét és a dolgok ismeretét nem mindig könnyű szétbogozni. Azok a menedzserek például, akik ismerik az őket különféle anyagokkal ellátó embereket, azt is tudják, hogy hol lehet föl a szükséges input és hogyan lehet megszerezni, ha egyszer sikerült lokalizálni. Ez az ismeretanyag a tapasztalatokkal együtt bővül, és standardizált formában – például az iskolarendszeren keresztül – csak nagyon nehezen adható át.

Az iskolai bizonyítványok jeleznek valamilyen tudást, de azt is jelzik, hogy az illető egy bizonyos iskolába járt és a szakmájában sok emberrel került ismeretségbe. A felsőfokú diplomákkal rendelkezők felülreprezentáltak lehetnek az új gazdasági elitben. Nem pusztán azért, mert különleges szakismeretekkel rendelkeznek, hanem azért is, mert részei annak a szakmai kapcsolatrendszernek, amely számukra eredetileg az egyetemi évek alatt alakult ki.

Nem és életkor

Ha a mentalitás, a kapcsolatrendszer és a (szak)ismeretek kifejlődéséhez idő kell, akkor arra kell gyanakodnunk, hogy az új üzleti elit nem éppen a fiatalokból áll. Ez a réteg valamivel idősebb a népesség átlagánál, mert egy, a többiekkel minden másban egyenlő, de idősebb személynek több tapasztalata, szélesebb körű és stabilabb kapcsolatrendszere van. Az idősebbeket ezenkívül több szál fűzi az államszocializmus előtti korszakhoz, és így több „régí” polgári értékkel rendelkeznek.

A nemek közötti egyenlőtlenségek szintén egy önmegerősítő folyamat eredményének tekinthetők. Nem nehéz észrevenni, hogy miért: a házimunka és a munkahelyi vagy szakmai karrier megosztásában a nőkre hárulnak a gyermeknevelés kezdeti tennivalói. Ennek az alaphelyzetnek több mechanizmusa is az otthon falai közé zárja a nőket és elzárja előlük a házon kívüli karrier lehetőségeit. Tanulmányunk azonban nem foglalkozik részletesen a kérdés nemi dimenziójával. A nemet mi itt csak kontrollváltozóként használjuk. Minthogy a nem oly sok, számunkra is érdekes változóval áll kapcsolatban, beiktatjuk az általunk szerkesztett modellbe a nemi komponensek hatásainak kiszűrésére.

Adatok és módszer

Adatainkat 1993-ban gyűjtöttük négy kelet-közép-európai országban: Bulgáriában, Csehországban, Lengyelországban és Magyarországon.⁶ Mindegyik országban elvégeztük az általános népesség reprezentatív felmérését, majd hasonló kérdőívet használva végeztünk külön elitfelmérést is. Az új gazdasági elit tagjait minden országban úgy választottuk ki, hogy véletlenszerű mintát vettünk a bruttó forgalom alapján legnagyobb cégeknél és interjút készítettünk a legmagasabb rangú vezetőkkel. Így tehát a mi elitmintánk a nagyvállalatok vezérigazgatóinak mintája. A kérdőíven érdeklődtünk e főnökök üzleti tulajdonrészéről is. Azokat a vezetőket, akik részben vagy egészében tulajdonosai is voltak ezeknek a nagyvállalatoknak, tulajdonos-menedzserként külön kategóriába soroltuk (1. táblázat). A gazdasági elitnek tehát itt két csoportja van: menedzserek és tulajdonos-menedzserek, de nem tartoznak ide azok, akik csak tulajdonosok, de nem menedzserek. 1993-ban ezek száma viszonylag alacsony volt. A nem a tulajdonos által vezetett magánvállalatok vagy külföldiek, vagy pedig nagyszámú belföldi részvényes tulajdonában voltak. Mintánkba nem kerültek be a gazdaságpolitikusok sem. A minisztériumi vagy a privatizációs ügynökségi tisztviselők nagy hatalmú szereplői lehetnek a gazdaságnak, de ők politikai megbízottak és így a politikai elit tagjai.

1. táblázat

A válaszadók száma a négy ország almintáiban

	Bulgária	Csehország	Lengyelország	Magyarország
Össznépesség	4919	4737	3520	4221
Menedzserek	320	679	480	373
Tulajdonos- menedzserek	74	121	54	205
Összesen	313	437	4054	799

Az elemzés független változói a következők. A KOR a válaszadók biológiai életkorra. A NEM (gender) kódjai: 1 = férfiak, 2 = nők. A FAMBUS48 képzett változó, amely azt jelzi, hogy az adott személy családja [szülei (BUSI48) vagy nagyszülei (GBUS48)] tulajdonában volt valamilyen vállalat 1948-ban, abban az esztendőben, amikor a kommunisták kerültek hatalomra a régióban. A FAMLND48 hasonló információval szolgál a földtulajdonról [szülőknél (LAND48) és nagyszülőknél (GLAND48)]. Az EDU48 ordinális változó, amely a válaszadó apjának 1948-as iskolai végzettségéről tájékoztat, ha az apa legalább 22 éves volt abban az időben. Ha nem volt még 22 éves, akkor az ő apjának – vagyis a válaszadó nagyapjának – az iskolai végzettségét kódoltuk. A négy kategória a következő volt: 1 = nem járt iskolába, 2 = általános iskolát végzett, 3 = középiskolát végzett, 4 = felsőfokú iskolát végzett. Az EDUC változó a válaszadó által elvégzett rendes iskolaévek számát jelzi. Az MNGR olyan mesterségesen képzett változó, melynek értéke 1, ha az illető vállalatvezetői pozícióban volt 1988 előtt. A CPMEM azt regisztrálja, hogy az illető a kommunista párt tagja volt az államszocializmusban, a CPOFF pedig azt jelzi, hogy valamilyen tisztsége is volt a pártszervezetben. Ha a válaszadó 1988-ban már a magánszektor szereplője volt, de fönntartotta munkahelyét az állami szektorban, akkor a SECEC88-ban 1, egyébként pedig 0 jelzést kapott. S végül a SELF88 azt jelzi, hogy az illető 1988-ban önálló volt.

Először egyszerű kétváltozós táblázatot mutatunk be, amely magában foglalja a statisztikai szignifikancia tesztjeit is. Azután pedig egy sor szűkített logit modellt (Maddala 1983) is a négy ország számára, ahol is

$$\text{Prob}(Y_i=j) = \frac{e^{(\beta_j/x_i)}}{\sum_j e^{(\beta_j/x_i)}} \quad j=0, 1, \dots, J$$

és $j+1$ rendezetlen és független eredmények jelentkezhetnek. A modell azonosíthatósága céljából a következő normalizációt vezettük be:

$$\beta_0 = 0$$

Az Y_i három értéket vehet föl. Az alapérték – Y_0 – a nem elitet jelenti, a másik két kategória a menedzsert és a tulajdonos-menedzsert. Így az értékelendő modell előjelzi az üzleti elit tagjává válás esélyének a logaritmusát. Ezzel párhuzamosan méri a csak menedzserré és a tulajdonos-menedzserré válás valószínűségét egy nagyvállalatnál. A koefficiensek az egyes független változóknak a maximális valószínűség (maximum likelihood) módszerével levezetett tiszta hatását mutatják. A választáson alapuló függő változó kategóriái szerinti mintavételre tekintettel értékeltük a koefficienseket a súlyozott maximális valószínűség (weighted maximum likelihood) módszerét használva is, de nem találtunk lényeges eltéréseket (Xie–Manski 1989; Xie 1991). Minden egyes koefficienst összevetettünk azzal a null-hipotézissel, hogy értéke nulla a populációban.

Eredmények

Kik az új üzleti elit tagjai?

Nagyon kevés a nő az új üzleti elitben (1. táblázat). Bulgária kivételével a nők aránya egytized vagy még annyi sem. A tulajdonos-menedzserek között még ennél is kisebb az arányuk.

Első látásra úgy tűnik, hogy mind a négy országban negyven év fölött van a gazdasági elit átlagéletkora, Magyarországon pedig közel jár az ötvenhez. De ha ezeket az adatokat összevetjük a népesség átlagéletkorával, akkor csak Lengyelország és Magyarország mutat szignifikáns eltérést. Ez az eltérés nem meglepő. Lengyelország és Magyarország ugyanis már korábban is kísérletezett a piacgazdasági reformok bevezetésével, így ebben a két országban az államszocializmus idején felhalmozódott tapasztalatok hatásának végül is meg kellett mutatkoznia. Az átlagok azonban félrevezetőek. Az életkorral érthető módon együtt nő a tapasztalat is, ám együtt járnak az életciklushoz kötődő olyan tulajdonságok is, amelyek kizárják a gazdasági sikert. Valószínű tehát, hogy a nagyon fiataloknak és a nagyon időseknek kisebb az esélyük arra, hogy az új gazdasági elit tagjaivá válhassanak. A fiataloknak kevés a tapasztalatuk, az időseknek pedig már nem olyan jó az egészségük, és kevesebb bennük a hajlandóság is, hogy új vállalkozásokba vágjanak bele. A sokváltozós modellbe felvettük ezt is, az életkor másodfokú függvényét használva.

táblázat
független változók függő változói kategóriákénti százalékaránya és jelentése

változók	Bulgária				Csehország				Magyarország				Lengyelország			
	össz-nép.	menedzser	tulajdos-menedzser	F/Chi-sq	össz-nép.	menedzser	tulajdos-menedzser	F/Chi-sq	össz-nép.	menedzser	tulajdos-menedzser	F/Chi-sq	össz-nép.	menedzser	tulajdos-menedzser	F/Chi-sq
GE (átl.)	44,5	44,9	41,7	1,7	45,8	46,1	44,6	0,6	43,5	48,7	47,0	31,9***	41,6	47,7	46,6	47,5***
ENDER ¹	51,9	22,5	10,8	76,4***	55,0	9,4	5,0	327,7***	52,3	7,8	4,4	234,6***	52,3	10,6	7,4	178,5***
BUS48	11,6	29,4	32,4	55,5***	10,1	26,1	31,4	90,9***	7,9	16,4	22,4	37,7***	4,4	7,5	7,4	4,9**
USI48	5,2	10,3	4,1	7,6***	6,0	12,2	10,7	12,0***	4,6	13,1	13,2	35,8***	2,3	5,4	9,3	11,7***
AMBUS	15,4	34,1	33,8	46,1***	14,8	33,9	37,2	93,7***	11,6	25,7	31,7	60,4***	6,4	11,9	16,7	13,1***
LAND	57,1	47,8	47,3	6,5**	30,2	43,9	55,4	40,8***	44,1	43,2	46,8	0,4	48,1	38,8	46,3	7,5***
AND48	37,8	41,9	29,7	2,1	22,5	21,4	18,2	0,8	33,8	36,2	39,0	1,6	31,1	29,2	31,5	0,4
AMLND48	68,8	65,6	54,1	4,3*	43,2	51,0	58,7	12,4***	59,8	56,6	58,1	0,9	65,2	54,0	59,3	11,9***
DU48 ²				372,0***				1425,9***				760,7***				396,6***
isk.	26,8	3,7	7,1		0,8	0,0	0,0		4,4	0,0	0,5		10,9	1,4	0,0	
t. isk.	60,8	50,7	50,0		82,9	18,6	16,2		83,7	38,9	42,0		77,6	51,6	51,0	
üzépisk.	9,6	27,0	25,7		12,7	59,4	57,3		6,7	34,2	36,0		8,8	37,8	37,3	
isk/egy.	2,8	18,7	17,1		3,6	22,0	26,5		5,3	26,9	21,5		2,7	9,3	11,8	
DUC (átl.)	9,3	20,5	18,2	791,9***	11,9	17,8	17,8	1329,1***	10,1	17,8	17,3	800,8***	10,2	15,9	16,5	533,0***
NGR	2,0	60,3	36,5	1527,2***	6,3	80,0	74,4	2422,0***	5,5	83,9	79,5	2549,7***	7,9	88,1	77,8	1875,3***
PMEM 88	13,6	50,3	41,9	178,1***	12,6	57,6	57,1	531,2***	10,8	68,9	59,5	690,6***	10,7	59,2	59,3	475,1***
POFF	3,6	11,3	17,6	38,1***	2,3	3,1	5,8	3,7*	1,8	5,6	5,9	17,3***	2,3	7,3	14,8	30,4***
ECEC 88	1,3	2,5	6,8	9,2***	0,5	7,4	13,2	149,1***	2,6	13,1	24,9	164,6***	1,0	3,5	14,8	42,6***
ELF88	3,1	3,4	8,1	3,0	0,7	0,7	6,6	23,9***	4,6	3,2	12,2	13,7***	11,7	0,6	14,8	28,8***

t és később – százalékarányok. A GENDER esetében – a nők százalékaránya.

z EDU48-nál az „F Statisztika” helyett itt egy „Chi Square” [négyzet]érték szerepel.

Vajon van-e jelentősége az 1948 előtti családtörténetnek? Van, de néhány nem várt fordulat tarkítja a képet. Az új üzleti elit mind a négy országban sokkal nagyobb valószínűséggel származik az 1948 előtt valamilyen vállalkozást birtokló nagyszülöktől, mint az össznépeség. Ez az összefüggés erős és nagyon szignifikáns. A leggyöngébb Lengyelországban, ahol a legalacsonyabb arányokat találtuk mind az elit, mind pedig az össznépeség körében. Ez a Lengyelország és a többi ország közötti különbség nagyon valószínű módon a zsidók és a németek eltűnésével magyarázható, ez a két etnikai csoport ugyanis magasan felülreprezentált volt 1948 előtt a vállalkozók között.

Gyengébb, de hasonló összefüggést találunk mind a négy országban az elithez tartozás és a szülők üzleti tulajdona között. De vajon miért nagyobb a nagyszülők jelentősége, mint a szülőké, amikor a legtöbb embert mégiscsak a szülei nevelik fel? Azért, mert az elit tagjainak többsége túl fiatal, s így a szülei sem lehetnek elég idősek ahhoz, hogy 1948-ban vállalkozás tulajdonosai lehettek volna. Az üzleti elit átlagos tagjai 1948 után születtek, így a szüleik akkor még csupán a tizes éveik végén vagy a húszas éveik elején járhattak. Ezt a magyarázatot megerősíti az egyetlen kivétel is. A bolgár tulajdonos-menedzserek, akik a legkevésbé valószínű mértékben származnak olyan családokból, amelyekben a szülők valamilyen vállalkozást birtokoltak, mind közül a legfiatalabb csoportot alkotják.

Az 1948 előtti üzleti tulajdon összefüggés-mintái egyértelműek, egységesekek és megfelelnek előzetes várakozásainknak, de az 1948 előtti földtulajdon összefüggés-mintái már nem ilyen világosak és nagyrészt ellentmondanak a korábbi elvárásoknak. Csehország kivételével az új gazdasági elit tagjai nem származnak nagyobb valószínűséggel az 1948 előtt földtulajdonnal rendelkező családokból. Magyarországon nincs szignifikáns különbség az elit és az össznépeség között, Bulgáriában és Lengyelországban viszont negatív ez az összefüggés. Ebben a két országban a vezető üzletemberek családjai *kisebb* valószínűséggel birtokoltak földet az államszocializmust megelőző korszakban, mint az össznépeség.

Az 1948 előtti földtulajdon tehát a négy közül három országban negatív vagy semmilyen szerepet nem játszott. Ennek magyarázata a földpiac jellegében és a mezőgazdaság államszocializmus utáni recessziójában keresendő. A földek visszaadása, akárcsak a kárpótlás összes egyéb fajtája hosszadalmas procedúrának bizonyult, amelyben a gyakran vitatkozó örökösök igényeinek elismertetése véget nem érő bírósági eljárásokba fullad, és felmérésünk idején a földek visszaadása és a kártérítés még javában folyt Bulgáriában, Csehországban és Magyarországon. A földek visszaadásának politikája ráadásul szükségképpen eldöntötte azt a kényes kérdést is, hogy mi legyen a mezőgazdasági termelőszövetkezetekkel, amelyek kénytelenek voltak átadni földjeiket a régi-új tulajdonosoknak. Ráadásul a visszaadott földterületek kicsik, és szabad forgalmazásukat megnehezítik a spekuláció megelőzését célzó korlátozások. Ugyanebben az időszakban a mezőgazdaság mind a

négy országban mély válságba került (Agócs–Agócs 1994).⁷ Mindezek eredményeképpen szinte lehetetlen volt földtulajdon és gazdálkodás révén bekerülni az üzleti elit tulajdonosi-menedzseri szegmensébe.

Csehország kivételt képez, és ennek a magyarázata nem annyira a többi országhoz képest szélesebb körű kárpótlásban, mint inkább a cseh mezőgazdaságnak az államszocializmus előtti állapotában keresendő. Történelmileg Csehország ipari ország. A cseheknel az adatok azért jelezték a legalacsonyabb 1948 előtti földtulajdon-arányt, mert a másik három országhoz viszonyítva a cseh mezőgazdaság kicsi volt. A sok cseh kisváros ezt a kisparasztságot a város lakó iparosokkal, vállalkozókkal és kereskedőkkel integrálta, méghozzá sokkal nagyobb mértékben, mint Bulgáriában, Magyarországon vagy Lengyelországban, ahol a parasztság apró falvakban élte a maga elkülönült életét, távol a nagy ipari és kereskedelmi központoktól. Következésképpen a földbirtokos parasztság és a kisvállalkozók közötti kulturális különbségek lényegesen kisebbek voltak Csehországban, mint másutt.

Az új gazdasági elit mind a négy országban olyan családokból származik, amelyeknek az iskolai végzettsége igen magas volt 1948-ban. A különbség meglepő, és felveti annak lehetőségét, hogy az államszocializmus előtti üzleti tulajdon szerepével kapcsolatos korábbi magyarázatunk egyszerűen fikció: az üzleti tulajdonnal rendelkezők magasabb iskolai végzettségűek voltak és ugyanakkor több gyermeküket indították el sikeres életpályán. Sokváltozós elemzésünkben megvizsgáljuk ezt az eshetőséget is.

Az államszocialista korszak örökségére rátérve először az iskolai végzettséget vesszük szemügyre. Az új elit tagjainak valóban sokkal magasabb iskolai végzettsége van, mint másoknak. Az elit két csoportjában csak nagyon kevés olyan ember akad, akinek nincs valamilyen felsőfokú végzettsége.

Az is kiderült, hogy ezeknek a vezető üzletembereknek nagyon nagy hányada már az államszocializmus bukása előtt is menedzser volt. A régi menedzserek aránya valamivel magasabb a menedzserek, mint a tulajdonos-menedzserek között, de még ez utóbbi kategóriában is az érintettek több mint háromnegyede valamilyen irányító pozícióban volt 1989 előtt. Bulgáriában ez az arány alacsonyabb, amit részben megint ennek a csoportnak az alacsonyabb átlagéletkora magyaráz. A mai üzleti elit túlnyomó többsége tehát már az államszocializmusban menedzseri tapasztalatokat szerzett.

A pártkádereknek az átalakulásban játszott szerepe körül heves politikai viták zajlottak. Adatainkból kiderül, hogy az új üzleti elit tagjainak több mint a fele párttag volt 1988-ban, szemben az összlakosság egytizedével-egynyolcadával. A párttagok tehát erősen felülreprezentáltak a vezető üzletemberek körében. A kommunista párt funkcionáriusai pedig még nagyobb eséllyel kötöttek ki az új üzleti elitben. Nem vitás, hogy a volt kommunisták nagyon jól szerepeltek a poszt-államszocialista átalakulásban még 1993-ban is, amikor pedig nem volt politikai hatal-

muk Lengyelországban, Magyarországon és Csehországban, Bulgáriában pedig osztozniuk kellett a hatalmon. Azt fogjuk látni azonban, hogy a sokváltozós elemzés némiképp módosítja ezt a képet.

Végül az új üzleti elitben felülreprezentáltak azok, akik az államszocializmus alatt tapasztalatot szereztek a magánszektorban, és főként azok, akik eközben megtartották az állami szektorban is az állásukat. Nem meglepő módon ez az összefüggés még kifejezettebb a tulajdonos-menedzserek körében. Ott azonban némiképp eltér ettől az általános trendtől. Lengyelországban ugyanis nem kollektivizálták a mezőgazdaságot, és ezért az össznépelességen belül a legnagyobb volt a magánszektorhoz tartozók aránya. Ezek többségét a magánparasztok tették ki, akiknek igen csak kevés volt az esélyük az üzleti elitbe való bekerülésre.

Az elit-kiválasztást befolyásoló tényezők

A sokváltozós modellek kissé módosítják ezt a képet, és választ adnak a független változók közötti kapcsolatok által fölvetett kérdésekre. Három szűkített, egymásba ékelt modellt mutatunk be a négy országra (3. táblázat). Az 1. modell az életkor, a nem és az 1948-as üzleti és földtulajdon hatását teszteli. Az életkor nem-lineárisan függ össze az üzleti elitbe kerülés esélyével. Az idősebbeknek nagyobb az esélyük a bekerülésre, de bizonyos életkor, általában úgy 50 év fölött az összefüggés megfordul, és minden újabb évvel csökken a valószínűsége, hogy valaki az elit tagjává válik. A női nembe tartozásnak megvan az előre jelzett negatív hatása. Az 1. modellbe felvettük az üzleti és a földtulajdont. Az államszocializmus előtt megvolt családi tulajdon mind a négy országban növeli az esélyt az új üzleti elit mindkét szegmensébe való bekerülésre. A földtulajdon ugyanakkor negatív vagy semmilyen szerepet nem játszik a vezető üzletemberré vagy tulajdonos-menedzserré válásban – egy ország kivételével: Csehországban az államszocializmus előtti földtulajdon növeli a tulajdonos-menedzserré válás esélyét.

3. táblázat
Az elit kiválasztódásának multinominális logit modelljei

Változók	Bulgária			Csehország			Magyarország			Lengyelország		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
MENEDZSEREK versus ÖSSZNÉPESSÉG												
Konstans	-13,23*** (1,23)	-14,81*** (1,38)	-16,45*** (2,18)	-12,45*** (0,99)	-16,49*** (1,17)	-14,12*** (1,44)	-21,91*** (1,99)	-23,14*** (2,12)	-21,26*** (2,53)	-16,24*** (1,38)	-18,15*** (1,59)	-14,50*** (1,91)
AGE	0,58*** (0,06)	0,54*** (0,06)	0,34*** (0,1)	0,60*** (0,43)	0,55*** (-0,05)	0,24*** (0,06)	0,95*** (0,08)	0,89*** (0,09)	0,57*** (0,10)	0,74*** (0,06)	0,69*** (0,06)	0,33*** (0,08)
AGESQ	-0,006*** (0,0006)	-0,006*** (0,0007)	-0,004*** (0,001)	-0,006*** (0,0005)	-0,006*** (0,0005)	-0,003*** (0,0007)	-0,01*** (0,0008)	-0,008*** (0,0009)	-0,006*** (0,001)	-0,008*** (0,0006)	-0,007*** (0,0007)	-0,004*** (0,0008)
GENDER	-1,31*** (0,14)	-1,35*** (0,15)	-0,90*** (0,25)	-2,41*** (0,14)	-2,58*** (0,16)	-1,70*** (0,20)	-2,58*** (0,20)	-2,57*** (0,21)	-1,51*** (0,26)	-2,23*** (0,16)	-2,23*** (0,17)	-1,48*** (0,21)
FAMBUS48	1,04*** (0,13)	0,85*** (0,14)	1,06*** (0,25)	0,97*** (0,10)	0,62*** (0,12)	0,60*** (0,17)	0,90*** (0,14)	0,69*** (0,15)	0,51* (0,21)	0,51** (0,18)	0,29 (0,19)	0,20 (0,27)
FAMLAND 48	-0,42** (0,13)	-0,47** (0,14)	-0,88*** (0,25)	0,10 (0,09)	0,46*** (0,11)	0,28 (0,16)	-0,28* (0,12)	0,21 (0,14)	0,08 (0,19)	-0,54*** (0,11)	-0,22 (0,13)	-0,20 (0,19)
EDU48		1,11*** (0,08)	0,48*** (0,14)		1,98*** (0,08)	1,43*** (0,11)		135*** (0,09)	0,79*** (0,12)		1,32*** (0,10)	0,75*** (0,14)
EDUC			0,44*** (0,03)			0,31*** (0,02)			0,26*** (0,03)			0,29*** (0,03)
MNGR			3,28*** (0,28)			3,03*** (0,17)			2,95*** (0,19)			3,04*** (0,20)
CPMEM88			0,69** (0,25)			0,75*** (0,16)			1,30*** (0,19)			0,70*** (0,20)
CPOFF			-0,08 (0,37)			-0,81* (0,36)			-1,15** (0,37)			0,11 (0,35)
SECEC88			0,36 (0,67)			2,31*** (0,41)			0,40 (0,28)			0,18 (0,46)
SELF88			-1,13 (0,61)			0,33 (0,67)			-0,89* (0,41)			-3,41*** (0,64)

3. táblázat (folytatás)

Változók	Bulgária			Csehország			Magyarország			Lengyelország		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
TULAJDONOS-MENEDZSEREK versus ÖSSZNÉPESSÉG												
Konstans	-9,54*** (2,01)	-10,67*** (2,17)	-12,03*** (2,77)	-11,33*** (2,00)	-15,48*** (2,08)	-13,38*** (2,44)	-17,57*** (2,21)	-18,46*** (2,24)	-16,21*** (2,55)	-21,34*** (4,36)	-22,50*** (4,42)	-21,68*** (4,98)
AGE	0,43*** (0,1)	0,40*** (0,10)	0,25 (0,13)	0,52*** (0,09)	0,45*** (0,09)	0,12 (,11)	0,80*** (0,09)	0,70*** (0,09)	0,44*** (0,11)	0,90*** (0,19)	0,79*** (0,18)	0,52* (0,20)
AGESQ	-0,52*** (0,001)	-0,005*** (0,001)	-0,003* (0,001)	-0,006*** (0,001)	0,005*** (0,001)	-0,002 (0,001)	0,008*** (0,001)	-0,007*** (0,001)	-0,005*** (0,001)	-0,009*** (0,002)	-0,008*** (0,002)	-0,006** (0,002)
NEM	-2,18*** (0,38)	-2,33*** (0,40)	-1,80*** (0,44)	-3,09*** (0,42)	-3,17*** (0,43)	-2,25*** (0,45)	-3,18*** (0,34)	-3,17*** (0,35)	-2,19*** (0,38)	-2,61*** (0,52)	-2,60*** (0,53)	-1,74*** (0,65)
FAMBUS 48	1,12*** (0,26)	0,99*** (0,27)	0,95** (0,34)	1,12*** (0,20)	0,71*** (0,21)	0,74** (0,25)	1,20*** (0,17)	0,95*** (0,18)	0,76*** (0,23)	0,86* (0,38)	0,71 (0,39)	0,61 (0,44)
FAMLAND48	-0,85*** (0,25)	-0,92*** (0,26)	-1,30*** (0,33)	0,41* (0,19)	0,78*** (0,21)	0,59* (0,24)	-0,23 (0,15)	0,13 (0,17)	-0,02 (0,21)	-0,35 (0,28)	0,005 (0,32)	-0,07 (0,35)
EDU48		0,99*** (0,14)	0,44* (0,19)		2,13*** (0,15)	1,64*** (0,17)		1,19*** (0,11)	0,56*** (0,13)		1,48*** (0,22)	0,81*** (0,24)
EDUC			0,36*** (0,04)			0,32*** (0,04)			0,23*** (0,03)			0,37*** (0,06)
MNGR			2,87*** (0,38)			2,84*** (0,28)			2,80*** (0,22)			2,01*** (0,39)
CPMEM88			0,41 (0,35)			0,99*** (0,26)			1,03*** (0,21)			0,88* (0,38)
CPOFF			0,29 (0,49)			-0,08 (0,50)			-0,95* (0,42)			0,68 (0,52)
SECEC88			1,13 (0,73)			3,07*** (0,48)			1,20*** (0,27)			1,50** (0,55)
SELF88			-0,41 (0,72)			2,59*** (0,67)			0,44 (0,35)			-0,16 (0,53)

De vajon tényleg az 1948 előtti üzleti tulajdon az, ami számít, vagy egyszerűen csak arról van szó, hogy az üzleti tulajdonnal rendelkezőknek magasabb volt az iskolai végzettségük, s hogy tulajdonképpen a képzettségből fakadó előnyök hagyományozódtak át, nem pedig a vállalkozói értékek? A 2. modellbe felvettük a válaszadó családjának 1948-as iskolai végzettségét is. Ennek az új változónak erős és pozitív hatása volt mind a négy országban, akár a menedzserek, akár pedig a tulajdonos-menedzserek csoportját nézzük. Az iskolai végzettség nyújtotta előnyök tehát túléltek az államszocialista rendszert. Az üzleti tulajdon hatása azonban szignifikáns marad, Lengyelország kivételével.

Utolsó, teljes modellünkbe (3. modell) felvettük az államszocialista korszak örökségét reprezentáló változókat. Az a mérték, amennyire az 1948 előttre vonatkozó háttérváltozók elveszítették bizonyos marginális hatásukat, azt jelzi, hogy befolyásukat az újonnan felvett változók közvetítették. Például az államszocializmus előtről származó iskolázottsági előnyök veszítenek valamit marginális hatásukból, mivel az elit-szelekcióra gyakorolt befolyásukat a válaszadó iskolai teljesítménye révén fejtik ki. A magasabb iskolai végzettségű családok egyetemre-főiskolára küldték a gyermekeiket, ami az új üzleti elitbe kerüléshez szükséges ismeretekhez és kapcsolatokhoz is hozzájuttatta őket. Ám az a tény, hogy az 1948-ra vonatkozóan mért végzettség-változónak továbbra is szignifikáns hatása van a végső modellben, arra utal, hogy azonos iskolai végzettség esetén a korábbról, 1948 előtről datálódó iskolázottság további előnyt jelent. Az 1948 előtti üzleti tulajdon szintén szignifikáns marad, az összes többi változóval való kontrollálás után is.

Az iskolai végzettségnek erős pozitív hatása van minden esetben, akár csak az államszocialista menedzserei múltnak. A párttagság szintén nyilvánvaló előnyt jelent. Az egyetlen kivétel a bulgáriai tulajdonos-menedzserré válás: itt az iskolai bizonyítványok teljesen eltüntetik a párttagság hatását – és ez olyan eredmény, amelyre nem találunk magyarázatot.

A pártfunkció marginális hatása vagy nem szignifikáns, vagy negatív Magyarországon, valamint a csehországi menedzsereknél. Magyarországon ennek az a magyarázata, hogy az államszocializmus idején a pártfunkcionáriusokat állandóan ideoda helyezték menedzserei és pártapparátusbeli állásokba. Ennek eredményeképpen azok a pártfunkcionáriusok, akik nem váltak menedzserekké, és így nem szerezhettek némi tapasztalatot a gazdaságban, nem vitték sokkal többre az új gazdasági körülmények között, mint a „mezei” párttagok. Sőt, 1993-ban a funkcionáriusi múlt hátrányt jelentett az üzleti elitbe jutás szempontjából, mivel a jobbközép kormányzat erőfeszítéseket tett a kommunista párt egykori magas rangú tisztviselőinek a megbüntetésére. Csehországban a káder-múlttal rendelkező menedzserek közül 1990-ben sokat eltávolítottak a Polgári Fórum helyi aktivistái.

A korábbi modellek azt jelezték, hogy a volt pártfunkcionáriusok valóban felülreprezentáltak a kelet-közép-európai új üzleti elitiek köreiben, jóllehet *önmagában*

az, hogy valaki funkcionárius volt, még nem növelte az elitbe kerülés esélyét. Ez a két megállapítás kevésbé mond ellent egymásnak, mint ahogyan első látásra tűnik. A pártfunkciók önmagukban nem jelentenek előnyt, amikor tovább bontjuk ezt a tényt, és megvizsgáljuk az iskolai végzettséget, a menedzseri tapasztalatszerzést és a párttagságot. A magas iskolai végzettség, a menedzseri pozíciók és a párttagság mind előnyt jelentenek a funkcionáriusoknak a többiekkel szemben. De ami igazán számít – vagy számított 1993-ban –, az nem a hatalom, hanem sokkal inkább a szakértelem és a kapcsolatrendszer.⁸

Vajon előnyt jelentenek-e a privát szektorról az államszocialista magánszektorban szerzett tapasztalatok? Nem, ha az 1993-as nagyvállalati menedzserre válásról van szó. Az önállóság, a „maszek” lét tulajdonképpen hátránynak bizonyul Magyarországon és Lengyelországban. A főfoglalkozású maszekokat a hagyományos és helyi *kis*vállalkozásokba szorították vissza, és ilyen körülmények között nem volt lehetőségük megszerezni a nagyvállalat irányításához szükséges készségeket és kapcsolatrendszereket. A főfoglalkozású önálló vállalkozói múlt csak Csehországban segít a tulajdonos-menedzserre válásban. A magánszektorban való részvétel azonban a jelek szerint megadta a megfelelő ismereteket és kapcsolatrendszereket. Az állami vállalatnál betöltött állásban meg lehetett szerezni egy nagyobb vállalat irányításához szükséges ismereteket és kapcsolatokat, míg a magánszektorban való részvétel a függetlenségre tanított. A magánszektorbeli részvétel koefficiense pozitív és erős a tulajdonos-menedzserek esetében – Bulgária kivételével, ahol ez a koefficiens pozitív ugyan, de nem szignifikáns.

Konklúzió

A négy ország között megfigyelhető nagy különbségek ellenére az új üzleti elit verbuválódása meglepő hasonlóságokat mutat. Az államszocializmus előtti múlttal való kontinuitás mind a négy országban igencsak nyilvánvaló. Az emberek generációkon át hordozzák magukkal a gondolkodásmódjukat. Tudásukat és kapcsolatrendszereiket szintén megőrzik a mai zavaros időkben is. A Kelet-Közép-Európában megjelenő üzleti elit a tulajdon megosztásában gyakorolt jelentős befolyása révén fogja alakítani e gazdaságok jövőjét. Fontos szerepük van az alapvető informális üzleti játékszabályok lefektetésében is, s a később jövőknek majd alkalmazkodniuk kell ezekhez a szabályokhoz. Ráadásul ez az elit már kezd politikai erőként is megjelenni, politikai befolyássá konvertálva a pénzét. A lehetőségek ablaka, amely résnyire nyílt az államszocialista uralmi rendszer összeomlásakor, most ismét bezárul. A tulajdonjogok, a politikai hatalom és a szokások hosszú évekre biztosítják az új gazdasági elit számára a megszerzett pozíciókat.

Jegyzetek

- ¹ A szociológiai irodalomban ezt az álláspontot Victor Nee (1989; 1991) képviseli a leghatározottabban.
- ² A társadalmi átalakulás általános kérdéseit az itteni fogalmi keretnél összetettebb formában és részletesebben taglalja Böröcz 1997a és 1997b.
- ³ A személyes kapcsolatok szerepéről Kelet-Európában lásd Böröcz 1993; Böröcz–Southworth 1995; Czakó–Sik 1987; Sik 1994.
- ⁴ Kelley és Klein (1981) hasonló átrétegződést talált a forradalom utáni Bolíviában.
- ⁵ Sok ilyen informális kapcsolatrendszer nagyon gyorsan üzleti klubként szerveződött újjá.
- ⁶ A vizsgálatot a National Science Foundation és a részt vevő országok hozzájárulása finanszírozta. A kutatást Szelényi Iván és Donald Treiman irányította.
- ⁷ Ez a recesszió részben a tulajdonjogok körüli bizonytalanságok következtében állt elő.
- ⁸ Lehetséges, sőt valószínű, hogy a régi funkcionáriusok, még akkor is, ha van valamilyen vállalkozásuk, jobban szeretnek a háttérben maradni. Sokan közülük magas rangú tanácsadóként dolgoznak magáncégeknek, főként olyanoknak, amelyeknek szoros kereskedelmi és együttműködési kapcsolataik vannak az egykori szovjet blokk országaival. A kommunista párt korábbi magas rangú tisztségviselői előnyt kovácsolhatnak széles körű nemzetközi kapcsolataikból.

Irodalom

- Adam, Jan 1989. *Economic Reforms in the Soviet Union and Eastern Europe since the 1960s*. London: MacMillan
- 1993. *Planning and Market in Soviet and East European Thought. 1960–1992*. London: MacMillan
- Agócs Péter–Agócs Sándor 1994. „The Change was but an Unfulfilled Promise”: Agriculture and the Rural Population in Post-Communist Hungary. *East European Politics and Societies*, 8, 32–58.
- Alchian, Armen A. 1950. Uncertainty, Evolution, and Economic Theory. *Journal of Political Economy*, 58, 211–222.
- Athur, W. Brian 1994. *Increasing Returns and Path-Dependence in Economy*. Ann Arbor: The University of Michigan Press
- Berend, T. Iván 1990. *The Hungarian Economic Reforms. 1953–1988*. Cambridge: Cambridge University Press
- Böröcz József 1993. Simulating the Great Transformation: Property Change under Prolonged Informality in Hungary. *Archives européennes de sociologie*, 34, 81–106.
- Böröcz József 1997a. *Stand Reconstructed: Contingent Closure and Institutional Change*. *Sociological Theory*, 15, 3.
- 1997b. Social Change with Sticky Features: A Central European Critique of Modernizationism. *Innovation*, 10, 2.
- Böröcz József–Caleb Southworth 1995. Kapcsolatok és jövedelem: Magyarország, 1986–87. *Szociológiai Szemle*, 2.
- Böröcz József–Róna-Tas Ákos 1995. Formation of New Economic Elites: Hungary, Poland and Russia. *Theory and Society*, (24) 5, 751–781.
- Bourdieu, Pierre 1977. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press
- 1987. *The Bibliographical Illusion*. Working Papers and Proceedings of the Center for Psychosocial Studies # 14, University of Chicago
- Braudel, Fernand 1980. *On History*. Chicago: Chicago University Press
- Comisso, Ellen 1995. Legacies of the Past or New Institutions? The Struggle Over Restitution in Hungary. *Comparative Political Studies*, (28) 2, 200–238.

- Crampton, R. J. 1987. *A Short History of Modern Bulgaria*. Cambridge: Cambridge University Press
- Crawford, Beverly–Arendt Lijphart 1995. Explaining Political and Economic Change in Post-Communist Eastern Europe: Old Legacies, New Institutions, Hegemonic Norms, and International Pressures. *Comparative Political Studies*, (28) 2, 171–199.
- Creed, Gerald W. 1991. Between Economy and Ideology: Local Perspectives on Political and Economic Reform in Bulgaria. *Socialism and Democracy*, (12) 45–65.
- Czakó Ágnes–Sik Endre 1987. Managers' Reciprocal Transactions. In: Lengyel György (ed.) *Education, Mobility and Network of Leaders in Planned Economy*. Budapest: Karl Marx University of Economic Sciences, Department of Sociology, 141–171.
- Dahrendorf, Ralf 1990. *Reflections on the Revolution in Europe*, New York: Random House
- David, Paul 1985. Understanding the Economics of QWERTY: The Necessity of History. In: W. Parker (ed.) *Economics History and the Modern Historian*. London, 30–49.
- Dawes, Robyn M. 1988. *Rational Choice in an Uncertain World*. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich
- Denzau, Arthur T.–Douglass C. North 1994. Shared Mental Models: Ideologies and Institutions. *Kyklos*, (47) 1, 3–31.
- Frydman, Roman–Andrzej Rapaczynski–John Earle et al. 1993. *The Privatization Process in Central Europe*. New York: Central European University Press
- Gelpern, Anna 1993. The Laws and Politics of Reprivatization in East-Central Europe: A Comparison. University of Pennsylvania. *Journal of International Business Law*, (14) 3, 315–372.
- Good, David F. 1994. The Economic Transformation of Central and Eastern Europe in Historical Perspective. In: D. F. Good (ed.) *Economic Transformations in East and Central Europe*. Legacies from the Past and Policies for the Future. London: Routledge, 3–26.
- Hankiss Elemér 1990. *East European Alternatives*. Oxford: Clarendon Press
- Hayek, Friedrich August von 1978. The Pretence of Knowledge. In: *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas*. London: Routledge

- Isaac, Larry W.–Larry J. Griffin 1989. Ahistoricism in Time-Series Analyses of Historical Process. *American Sociological Review*, (54) 6, 873–891.
- Janos, Andrew 1994. Continuity and Change in Eastern Europe: Strategies of Post-Communist Politics. *East European Politics and Societies*, 2, 1–32.
- Johnson, Simon–Gary Loveman 1995. *Starting Over in Eastern Europe: Entrepreneurship and Economic Renewal*. Boston: Harvard Business School Press
- Jowitt, Kenneth 1992. *New World Disorder*. Berkeley: University of California Press
- Kelley, Jonathan–Herbert S. Klein 1981. *Revolution and the Rebirth of Inequality: A Theory Applied to the National Revolution in Bolivia*. Berkeley: University of California Press
- Krugman, Paul 1991. History vs. Expectations. *Quarterly Journal of Economics*, 651–677.
- Lampe, John R. 1986. *The Bulgarian Economy in the Twentieth Century*. London: Croom Helm
- Maddala, G. S. 1983. *Limited-Dependent and Qualitative Variables in Econometrics*. Cambridge: Cambridge University Press
- March, James 1991. Exploration and Exploitation in Organizational Learning. *Organization Science*, (2) 1, 71–87.
- McDaniel, Timothy 1996. *The Agony of the Russian Idea*. Princeton: Princeton University Press
- Mizsei Kálmán 1990. *Lengyelország. Válságok, reformpótlékok és reformok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Murrell, Peter 1993. What is Shock Therapy? What Did it Do in Poland and Russia? *Post-Soviet Affairs*, (9) 2, 111–140.
- Nee, Victor 1989. A Theory of Market Transition: From Redistribution to Markets in State Socialism. *ASR*, 54, 663–681.
- 1991. Social Inequalities in Reforming State Socialism: Between Redistribution and Markets in China. *ASR*, 56, 267–282.
- Nelson, Richard R. 1995. *Evolutionary Economics*. *Journal of Economic Literature*, March

- Nelson, Richard R.–Sidney G. Winter 1982. *An Evolutionary Theory of Economic Change*. Cambridge: Harvard University Press
- North, Douglass C. 1992. Institutions, Ideology, and Economic Performance. *Cato Journal*, (11) 3, 477–496.
- O'Driscoll, Gerald P. Jr.–Mario Rizzo 1985. *The Economics of Time and Ignorance*. With a Contribution by Roger W. Garrison. New York: Blackwell
- Pelikan, P. 1992. The Dynamics of Economic Systems, or How to Transform a Failed Socialist Economy. *Journal of Evolutionary Economics*, 2, 39–63.
- Polanyi, Michael 1962. *Personal Knowledge: Towards a Post-Critical Philosophy*. Chicago: University of Chicago Press
- Poznanski, Kazimierz Z. 1992. Property Rights Perspective on Evolution of Communist-Type Economies. In: Kazimierz Z. Poznanski (ed.) *Constructing Capitalism. The Reemergence of Civil Society and Liberal Economy in the Post-Communist World*. Boulder: Westview
- 1996. *Poland's Protracted Transition*. Cambridge: Cambridge University Press
- Róna-Tas Ákos 1994. The First Shall Be Last? Entrepreneurship and Communist Cadres in the Transition. *American Journal of Sociology*, (100) 1, 40–69.
- Róna-Tas Ákos 1997. *The Great Surprise of the Small Transformation. The Demise of Communism and the Rise of the Private Sector in Hungary*. Ann Arbor: The University of Michigan Press
- Rotschild, Joseph 1989. *Return to Diversity. A Political History of East Central Europe Since World War II*. Oxford: Oxford University Press
- Schumpeter, Joseph 1934. *Theory of Economic Development*. Cambridge: Harvard University Press
- Sik Endre 1994. From the Multicoloured to the Black and White Economy: The Hungarian Second Economy and the Transformation. *International Journal of Urban and Regional Research*, (18) 1, 46–70.
- Staniszki, Jadwiga 1991. *The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe. The Polish Experience*. Berkeley: University of California Press

- Stark, David 1989. Coexisting Organizational Forms in Hungary's Emerging Mixed Economy. In: V. Nee-D. Stark (eds.) *Remarking of the Economic Institutions of Socialism: China and Eastern Europe*. Stanford: Stanford University Press
- 1992. Path-Dependence and Privatization Strategies in East Central Europe. *East European Politics and Societies*, (6) 1, 17–54.
- 1996. Recombinant Property in East European Capitalism. *American Journal of Sociology*, (101) 4, 993–1027.
- Szelényi Iván 1988. *Socialist Entrepreneurs. Embourgeoisement in Rural Hungary*. Madison: Wisconsin University Press
- Teichova, Alice 1988. *The Czechoslovak Economy. 1918–1980*. London: Routledge
- Wolchik, Sharon L. 1991. *Czechoslovakia in Transition. Politics, Economics and Society*. London: Pinter
- Xie, Yu 1991. *A Methodological Note on the Use of Response-Based Data, with Application to Studying the Social Origins of Scientists*. Research Report No. 91–217. Ann Arbor: Population Studies Center, University of Michigan
- Xie, Yu–Charles F. Manski 1989. The Logit Model and Response-Based Samples. *Sociological Methods and Research*, (17) 3, 283–302.

RENDSZERVÁLTÁS ÉS A HATALOM KONVERTÁLÁSA*

Bevezetésképpen indokolni szükséges, hogy a rendszerváltás, a gazdasági átalakulás folyamatának vizsgálatában miért kulcsfontosságú az elitek metamorfózisának és arculatának elemzése. Más megközelítésben: miért fontos az, hogy – Jeffrey Alexander kifejezésével élve – elméleti attitűdünk „kollektivistából” „individualistábbá” váljon.¹ Vagyis, hogy a társadalmi-gazdasági folyamatok makroszerkezeti meghatározottságának tételezését az egyének – és kiemelten az elitek – viszonylagos szabadságának, társadalomalakító képességének tételezése váltsa fel.

Történelmi példák sora bizonyítja, hogy stabil, kialakult, megállapodott hatalmi és társadalmi-gazdasági viszonyok között a társadalom makroszerkezetéhez kapcsolódó szervezeti struktúrák jórészt meghatározzák a bennük helyet foglalók gondolkodását, magatartását, érdekérvényesítésük módját. Átmeneti korszakokban azonban, amikor a régi makroszerkezet és a hozzá kapcsolódó szervezeti struktúrák felbomlanak, vagy legalábbis meginognak, nagyrészt a társadalmi szereplők – elsősorban az elitek – formálják meg az új társadalmi makroszerkezetet, valamint a régi vagy új szervezetek és kapcsolódásaik arculatát.

A számos elitértelmezés közül a sajátoméhoz C. Wright Mills definíciója áll legközelebb. Mills (1972) szerint az elit tagjai abban a helyzetben vannak, hogy országos jelentőségű (azaz a társadalom egészét érintő) döntéseket hozhatnak. A különböző elitsoportok számos szállal kapcsolódnak egymáshoz, belső kohéziójuk igen erős. Ez részben pszichológiai sajátosság, a szocializációs folyamat hasonlóságából fakad. A kohézió másik forrása az elitek mögött álló intézményes hierarchiák összefonódása. Mills gazdasági, politikai és katonai elitet különböztet meg, magam a szakirodalomban általánosan elfogadott felfogás szerint politikai, gazdasági és kulturális elitet.

A hatalom közvetlen gyakorlása mellett az elit másik funkciója – és itt elsősorban Paretóra (1917) támaszkodom – társadalmi magatartásminták felmutatása. Paretótól és eszmetársaitól eltérően azonban – miként a második világháború utáni új elitelméletek megfogalmazói² – a magatartásminták felmutatását és követését megfigyelhető társadalmi jelenségként, nem pedig az elitekkel szemben támasztott

* A tanulmány a T 18302. sz. OTKA, az OMFB 1, a Research Support Scheme, valamint a Stratégiai Kutatások Programja támogatásával készült. Rövidített változata elhangzott az „Elites and New Rules of the Game” című konferencián (BKTE, 1997. április 25–27.), az MTA 1997. május 7-ei közgyűlésén és a Miskolci Politológus Vándorgyűlésen (1997. május 9–10.).

normatív, erkölcsi követelményként értelmezem. Vagyis abból indulok ki, hogy miként a hatalom, a társadalmi szereplők által megjelenített értékek vonzereje is egyenlőtlen eloszlású – bonyolult áttételeken, gyakran tudattalan mechanizmusokon keresztül és elsősorban a médiumok közvetítésével a mindenkori elit által képviselt értékek és a hozzájuk tartozó érdekérvényesítési metódusok a társadalom többi szereplője számára magatartásmintaként jelennek meg és hatnak. Akár a morális jót, akár a morális rosszat, akár a kettő keverékét jelenítik meg.

Mills elitértelmezésétől nem áll távol Pierre Bourdieu definíciója, bár ő nem elit-ről, elitekről, hanem domináns osztályról beszél. A domináns osztály azokból tevődik össze, akik a legtöbb társadalmi erőforrással rendelkeznek, vagyis birtokukban vannak a vizsgált társadalmi berendezkedésben leginkább értékelt tőketípusok. Ezek a szociális tőke, a kulturális tőke és a gazdasági tőke, valamint az egymással való átválthatóságukat biztosító szimbolikus tőke.³ A domináns osztály határozza meg az egyes tőketípusok átváltási arányát, és intézményesíti azt a tőkét, amelyen legitimációja nyugszik (Bourdieu 1983).

Az elitek átváltozása

Rátérve a hazai folyamatok elemzésére, állításom az, hogy a magyarországi elitek az 1980-as évek – az államszocializmus elsősorban gazdasági feszültségek képében megjelenő strukturális válságának felszínre kerülése – óta sajátos metamorfózisokon mentek keresztül. E folyamatot és hatásait, amelyeket széles empirikus bázisra támaszkodva kutattam,⁴ korábbi írásaimban részben már kifejtettem.⁵ Új eredményeim egy tervezett nagyobb lélegzetű munka részei, melyeket itt és most csupán tézis- és mozaikszerűen tudok ismertetni. A kifejtés során elkerülhetetlen korábbi kutatási eredményeim rövid, tételszerű felidézése.

Az 1980-as évek elejétől az államszocializmus strukturális válságának bázisán három társadalmi ellenelit-csoport születik, melyek döntő szerepet játszanak az államszocializmus hatalmi szerkezetének bomlasztásában, majd a politikai rendszerváltás beindításában és végrehajtásában: a késő-kádári technokrácia, az új reformer értelmiség és a demokratikus ellenzék.

Az ún. kommunista nomenklatúra már az 1980-as évek elejétől felbomlóban van. Sáncain belül születik meg a késő-kádári technokrácia, melynek tagjai a híresnevezetes beat-nemzedék, a „nagy” generáció tagjai. A késő-kádári technokráciát az elit korábbi nemzedékénél magasabb szintű szakértelem, határozottan nem kommunista, hanem baloldali liberális, majd konzervatív liberális, pragmatikus, technokrata értékrendszer jellemzi. Ugyanakkor szocializációs örökségként erősen vonzódik az informális különalkuk világához, a „hátsó szobákban” történő megegyezésekhez. Mindezzel összefüggésben társadalmi beleérzőképessége fejletlen, demokráciagénye nemigen terjed túl az „okos” emberek szabadságának igénylésén.

A demokratikus ellenzék politikai okokból marginalizált, vagyis a hatalmi intézményeken kívül elhelyezkedő, megszerveződésének csúcspontján alapvetően baloldali liberális értékrendszert képviselő, szintén a „nagy” generációhoz tartozó értelmiségiekből jön létre.

Az új reformer értelmiség az előbbi két ellenelit-csoport közötti térben helyezkedik el. Tagjait állami állásaikban megtartják, de egyik része attitűdjét és értékrendszerét tekintve a demokratikus ellenzékhez, másik része a népi írók táborához áll közel.

E három elitcsoport 1980-as évek elejétől létrejött látens szövetségének – és informális kapcsolatrendszerének – alapja az, hogy a késő-kádári technokrácia a demokratikus ellenzékben és az új reformer értelmiség liberálisáiban saját ideológiáit véli felfedezni – az adott politikai keretek között azok fő törekvése az övékéhez hasonlóan az állampárt-pártállam hatókörének jelentős szűkítése és a piaci viszonyok kiszélesítése. Ugyanakkor eme viszony ambivalens, és a késő-kádári technokrácia, ha érdeke úgy kívánja, lelkiismeretfurdalás nélkül feláldozza értelmiségi szövetségeseit. Az 1980-as évek elejétől kezdve mindhárom csoport egyre növekvő informális hatalomra tesz szert, korábban nem tapasztalt erejű teleologikus igényekkel lép fel. Az 1980-as évek második felétől már csúcshatalmi pozíciók meghódítására törekszik – a késő-kádári technokrácia a formális hatalmi jogosítványok megragadására, a másik két elitcsoport az informális befolyás jelentős kibővítésére.

A három elitcsoport attitűdjének, értékrendszerének közös vonása egyrészt a hátrázott küldetéstudat, mely az ifjú évek baloldali elkötelezettsége és belső rendszerkritikája után – annak kompenzálásaként – alapvetően liberális (bár, mint arról szó volt, különböző típusú liberális) nézetrendszerben és programokban, valamint ehhez kapcsolódóan a liberális demokráciák idealizálásában jelenik meg. Másrészt mindhárom csoport erős vonzódást mutat az informális kapcsolatok, az informális hatalomgyakorlás iránt.

A politikai rendszerváltás főszereplői az államszocializmus méhéből megszülető három ellenelit-csoport. Ők a rendszerváltó elitek. A politikai rendszerváltás idején rivalizációjuk következtében szövetségük felbomlik. Hatalmi harcuk nyertese a szürke harmadik, a Magyar Demokrata Fórum.

A politikai rendszerváltás lezárultával bomlási folyamat indul el az egyes rendszerváltó eliteken belül is. A rendszerváltó elitek struktúrája a következő alakot vesz fel: politikusok, állami bürokraták, üzletemberek, pártokhoz kötődő értelmiségiek, a mindenkori államhatalomhoz kötődő értelmiségiek és független értelmiség. A legutóbbi kis létszámú csoportot kivéve radikális rendszerváltó szerepükben kivívott pozíciójukat – szociális, ezen belül politikai tőkékük megtartása (kiterjesztése) mellett – gazdasági és kulturális tőkévé konvertálják.

A Magyar Demokrata Fórum vezetett koalíció hatalomra kerülése után megkezdte saját, elsősorban gazdasági klientúrája kiépítését, stabilizálására azonban nincs sem elég ereje, sem elég ideje. Mindazonáltal az 1990–1994 közötti időszak legfőbb

konfliktusa a pozícióiban csak részben meggyengült késő-kádári technokrácia és a keresztény-konzervatív klientúra harca.

Az 1990 és 1994 közötti időszakban részben a szélsőjobboldali fenyegetés hatására, de döntő részben a közös szociokulturális örökség és a hatalmi törekvések megjelenéseként megkezdődik a rendszerváltó elitek közötti kapcsolatok regenerálódása. Az újraintegrálódás – a Demokratikus Charta keretében elinduló, de más szférákra is kiterjedő – intézményesülésének csúcspontja az új kormánykoalíció létrejötte 1994 tavaszán.

A parlamenti választások és a koalíción belüli szereposztás nyomán a főhatalmat az MSZP szerzi meg. Rajta keresztül pedig a késő-kádári technokrácia, mégpedig olyan felállásban, hogy a politikai hatalom egy része a késő-kádári technokrácia másod-harmadvonalának, a gazdasági főhatalom ezen technokrácia krémjének kezébe kerül. A kulturális főhatalom birtokosává a demokratikus ellenzék és új reformer értelmiségi szövetségeinek utóda, az SZDSZ válik.

Elemzésem további részében a késő-kádári technokrácia szerepére koncentrálok.

A késő-kádári technokrácia társadalmi szerepét hosszabb távon elsősorban sajátos értékrendszere jelöli ki.

A késő-kádári technokrácia egyik szeme a piacon, a másik az állami bürokráción és a párteliteken – pénz és hatalom egyaránt fontosak számára. Az 1994-es választások után is erősödő gazdasági hatalmát politikaivá, politikai hatalmát gazdasági és kulturális hatalommá képes konvertálni.

A kulturális főhatalom birtokosai által is támogatott ideológiája a neoliberalizmus. Bokros Lajos nevével fémjelzett, de azóta is folytatott stabilizációs gazdaságpolitikája ennek feleltethető meg.

A neoliberalizmus magyarországi változata határozott társadalomátalakító igénnyel fogalmazódik meg. Célja a társadalom átnevelése, éretté tétele a könyvekben olvasott neoliberális normák betartására. De érvényre jut benne a késő-kádári technokrácia autoriter, etatista szociokulturális öröksége is – a társadalmi normák radikális átstrukturálásának igénye, amelyet részben az erős, beavatkozó állam ethosza motivál.

A neoliberális ideológiát túlracionalizált gazdaság- és társadalomkép alapozza meg. Ezen ideológia képviselői számára a gazdaság szinte „vegytisztá” fogalmakkal – költségvetési hiány, fizetési mérleg, infláció, kamat stb. – és szinte „műszaki” pontossággal leírható szerkezet, melybe azért lehet (és kell) államilag beavatkozni, mert – mivel minden önérdékét követő szereplője racionálisan cselekszik – a beavatkozások hatásai egyrészt a tervezőasztal mellől, logikai úton előrejelezhetőek, másrészt már rövid távon képesek megváltoztatni a racionális viselkedés kritériumait.

Szelényi Iván szerint érdekes analógiák fedezhetők fel a monetarizmus és a marxizmus szerkezete között. Magam ezt az analógiát inkább a neoliberalizmus és a marxizmus politikai ideológiaként funkcionáló, vulgarizált változatai között látom. A továbbiakban azonban Szelényit idézem.

A marxizmushoz hasonlóan a monetarizmus is egyszerű és gyors megoldásokat kínál. A monetarizmus, miként a marxizmus, univerzalisztikus eszme. „A szebb jövő nemcsak hogy hamarosan elérkezik, de mindenki egyformán részesül majd áldásaiból”, még akkor is, ha az átalakulásnak kezdetben lesznek vesztesei. A monetarizmus morálisan magasabb rendű más ideológiáknál. Aki nem ért egyet a monetarista intézkedésekkel, az nemcsak téved, hanem bűnt követ el. A monetarizmus bírálói etikai vétséget követnek el: populisták, demagógok, felelőtlenek, sőt, titkon feltehetően kommunisták.⁵

Konkrétabban vizsgálva a késő-kádári technokrácia társadalmi szerepét, a késő-kádári technokrácia számára a csúcshatalom birtoklása nem jelent valódi szabadságot – korábbi államszocialista kötöttségeit a nemzetközi nagytőkétől való függéssel váltja fel. (Stabilizációs politikájának egyik legfőbb célja a munkaerő költségeinek leszorítása, nemzetközi versenyképességének rövid távú javítása.⁶) És amilyen mértékben szembefordítja önmagával a társadalom különböző csoportjait, olyan mértékben egyre inkább rá is kényszerül e kötődés erősítésére.

Másrészt nem mond le legfőbb szociokulturális örökségéről, az egyéni, informális alkumechanizmusok működtetéséről – a szabad, önszabályozó piac elvein nyugvó neoliberais ideológiája valóban csupán ideológia. A valóság a gazdasági hatalom növekvő koncentrációja, a kartellezés, a piac ellenőrző szerepének korlátozása.

A késő-kádári technokrácia a gazdasági elit egészének mintaadója. Ami értékeiből és magatartásmintájából leginkább beépült a gazdasági elit többi csoportjának értékrendszerébe, az elsősorban a piac, a pénz és a hatalom iránti azonos vonzódás, ennek a vonzalomnak az informális érdekérvényesítésben való megjelenése, és ennek megfelelően a piaci és bürokratikus értékek átláthatatlan keveredése. Pontosabban, eme öröklött tudathasadásos állapot megerősítést nyer, miközben a benne rejlő konfliktusok a piaci értékek erősödése következtében jóval élesebbé válnak. Így alakul ki az a helyzet, hogy a gazdasági életben a siker és kudarc kritériumai minden korábbinál bizonytalanabbá, homályosabbá válnak. Ily módon a formálódó kapitalizmusban egyelőre sem az előrejutás, sem a visszavonulás etikája nem fogalmazódhat meg, sőt inkább a káosz állapota látszik erősödni.

Angyal Ádám (1997) empirikus kutatásai alapján az egyéni vezetői teljesítmény és a vállalati teljesítmény között nem mutatható ki szoros kapcsolat.

Az üzleti morál normáinak gyengeségét jelzik Lengyel György kutatási eredményei: 1993-ban a gazdasági elit tagjainak mintegy fele találta igaznak azt a megállapítást, hogy „aki vinni akarja valamire, az rákényszerül arra, hogy egyes szabályokat áthágjon” (Lengyel 1995).

A TÁRKI 1996-os, nagyvállalkozók körében végzett felmérése szerint „nyílt érdekérvényesítés helyett a cinkos összekacsintások, az egyéni »érdekkijáráások« rendszere alakult ki. A személyes kapcsolatokra épülő egyéni érdekérvényesítés, az érdekek nyílt feltárása helyett azok elrejtése és informális úton való érvényesítése kedvez a korrupciónak, a formális hatalmi mechanizmusok háta mögötti »titkos« paktumok és párhuzamos döntési mechanizmusok kialakulásának

és megszilárdulásának”. A jelentés megfogalmazói szerint „ez a helyzet nem jó a politikai-gazdasági döntéshozóknak, mert mindegyikük személyével kapcsolatban felmerülhet a kérdés: vajon kivel van, kinek az érdekeit képviseli – és mit kap ezért cserébe? Ez nem jó a kialakuló tőkés osztálynak sem. Nem jó, mert egyéni úton nehezebb az érdekek érvényesítése, mint nyíltan és kollektív formában. És nem utolsósorban azért sem jó, mert »rejtett utak« kénytelenek jární, ami a közvélemény szemében »igazságtalan, csalárd, nem becsületes« ember képében tünteti fel őket.”

A jelentés fontos adata, hogy 1996-ban a nagyvállalkozók 61,8 százaléka vélekedett úgy, hogy „ha mindenki minden törvényt betartana, megállna a gazdasági élet Magyarországon”. [Az értékeléskor azonban fel kell hívní a figyelmet arra, hogy ehhez hasonló állítással (pontosabban a Lengyel György által 1993-ban megfogalmazottal) a lakosság nagyobb arányban – 79,9 százalékban – értett egyet.]

A nagyvállalkozók a vizsgálat eredményei szerint sikerüket elsődlegesen az ambícióknak, a vele született képességeknek és a kemény munkának tulajdonítják. Ugyanakkor 65 százalékuk vélekedett úgy, hogy „ahhoz, hogy valaki boldoguljon ma Magyarországon, fontos szempont az, hogy befolyásos embereket ismer” (a lakosság körében az így gondolkodók aránya 82 százalék). A jó politikai kapcsolatokat a nagyvállalkozók 47,6 százaléka tartotta a siker fontos tényezőjének (a lakosság körében ez az arány 66,8 százalék).

A TÁRKI-vizsgálat értékelése szerint az informális érdekérvényesítés fenntartása számos tényezőtől összetevődő külső adottság a nagyvállalkozók számára. Hipotézisem szerint azonban a felsorolt tényezők – elsősorban az érdekérvényesítés intézményes feltételeinek hiánya – csak részben külsőek, legalább annyira következnek a késő-kádári technokrácia által sugárzott magatartásmintából és a nagyvállalkozók öröklött attitűd- és értékrendszeréből. Ehhez kapcsolódóan a vizsgálat fontos megállapítása, hogy „a jelenlegi magyar nagytőkések alapvetően a nyolcvanas évek társadalma kettős társadalmi tagozódásának vezető rétegeiből kerültek ki”. Vagy valamilyen állami tulajdonú vállalat gazdasági vezetői voltak korábban, vagy már a nyolcvanas években önálló vállalkozásokat indítottak, illetve részt vettek a második gazdaságban – vagy pedig mindkét motívum szerepet játszott nagyvállalkozóvá válásukban.

Hasonló szocializációs háttérű nagyvállalati menedzserek körében végzett empirikus vizsgálataim mindenképpen a külső, strukturális és szociálpszichológiai környezet, valamint az öröklött attitűd- és értékrendszerek közötti kölcsönkapcsolat funkcionálását támasztják alá. Ehhez kapcsolódóan fontos visszaemlékeznünk arra, hogy az államszocializmus meghatározott korszakaiban a kiterjedt informális kapcsolatrendszerekkel rendelkező nagyvállalati vezetők számára inkább erőforrást, mintsem hátrányt jelentett az, hogy érdekei nem jelentek meg intézményesen artikulált, ezáltal társadalmilag ellenőrizhető formában.

A késő-kádári technokrácia a multinacionális cégek tulajdonosaival és menedzsereivel, valamint a hozzájuk kapcsolódó és tőlük viszonylagos függetlenséget él-

vező hazai gazdasági elitekkel együtt a gazdasági hatalom növekvő részét koncentrálna.

Erre utalnak Pitti Zoltán kutatási eredményei. Számításai szerint 1995-ben a társasági formában működő szervezetek realizálták a nettó árbevétel több mint háromnegyedét, és ezen belül a vállalkozások 0,1 százalékát képviselő legnagyobb 200 társaság produkálta a nettó árbevétel több mint egyharmadát (33,6 százalékát). Ők állították elő az export árbevétel közel felét (44,4 százalékát). Pitti megállapítja, hogy az egyéni vállalkozásoknak a gazdaságban játszott szerepe – mérsékelt teljesítménynövekedésük következtében – nem jelentős, a hazai vállalkozások által kimutatott nettó árbevételből csupán 6, 6,5 százalékos részarányt képviselnek.

A szerző számításai alapján a privatizáció ez idáig megközelítően 900 000 természetes személyt érintett, de rendkívül nagy aránytalansággal, mivel a program eddigi eredményeként a privatizált vagyon négyötödét az újonnan tulajdonhoz jutottak alig egyötöde összpontosítja a kezében. A tulajdon feletti rendelkezési jog koncentrációját a szerző megfogalmazása szerint tovább növelné, ha vizsgálható lenne a vállalkozások mögöttes tulajdonjoga (Pitti 1997). Más forrásból (elsősorban szakértőkkel készített mélyinterjúkból) származó információim is azt támasztják alá, hogy a hazai nagyvállalkozók egyelőre csak kevésbé kívánják látható, áttekinthető formában megjeleníteni tulajdonukat, ezért erőteljesen diverzifikálják befektetéseiket.

A gazdasági hatalom erősödő koncentrációja részben oka, részben következménye a követett, belső piacot korlátozó monetáris gazdaságpolitikának, mely a már kialakult külpiazi kapcsolatokkal rendelkező multinacionális cégeknek és hazai nagyvállalatoknak kezdve, a belső piachoz kötődő vagy exportja szempontjából a belső piac támogatására ráutalt közepes és kisebb vállalkozások lehetőségeit viszont gyengíti.⁹

A gazdasági elit domináns csoportjai egyre növekvő erőfölényre tesznek szert a politikai és kulturális elitel szemben, amelyet igyekeznek a saját szolgálatukba állítani.

Több forrásból is táplálkozó szakértői vélemények szerint napi politikai (imázs) okok mellett a miniszterelnök 1996 közepén azért szorgalmazta a gazdasági visszaéléseket feltáró nyomozóhivatal felállítását, mert jól érzekelte, hogy a stabilizálódó gazdasági elit egyre nagyobb erőfölényre, szinte diktáló pozícióra tett szert a politikai elitel szemben.

Frekvenciált pozícióban lévő, a politikai elithez tartozó interjúalanyaim ennél is tovább mennek, és a fekete gazdaság már tetemes vagyonokat felhalmozó szereplőinek a politika szférájába való erőteljes behatolásáról számolnak be.

Egyik beszélgetőpartnerem elmond egy általa jellemzőnek tekintett esetet. „Egy kedves barátunk tevékenysége fedőszerveként csinál egy alapítványt, amelynek a célja nagyon jó, a leukémiás gyerekek megsegítése. Felkéri X. Y. politikust, hogy legyen az alapítvány elnöke. Majd lefényképezteti magát az illetővel, sokszor, és úgy, hogy lehetőleg a képek megjelenjenek az újságokban.

Ettől kezdve a mit sem sejtő politikus, akinek fogalma sincs, hogy mi van az ügy hátterében, tudtán és akaratán kívül legitimálja ennek a gazdasági bűnözőnek a szerepét és tevékenységét.”

A kialakuló szociálliberális klientúra – elsősorban az MSZP gazdasági holdudvárához tartozó része – jóval erősebb, mint a keresztény-konzervatív klientúra volt. Ennek két oka van.

Egyrészt a késő-kádári technokrácia, valamint a koalíciós pártok vezető erői közötti informális kapcsolatok történelmi múltra tekintenek vissza – az 1994-es választásokat megelőző időszaktól kezdődően csupán mozgásba hozni, megszilárdítani, intézményesíteni kellett azokat.

Másrészt a megszorító gazdaságpolitika rákényszeríti a gazdasági elitet és a különböző érdekcsoportokat arra, hogy felmentésekért, kedvezményekért a politikusokhoz forduljanak – ez a folyamat pedig a klientúraépítés új bázisa.

Ezt illusztrálja a nagyobbik kormánypárt egyik országgyűlési képviselőjével készített interjú egyik (rejtjelezett) részlete.

„A politika és a gazdaság kapcsolata, amely 1994 után vált csak igazán szorosná, nagy szövénnyt alkot. Az *x* lobby például jelentős mértékben a parlamenti képviselőkön keresztül hat, mégpedig az illetékes minisztérium közvetítésével. A lobbykon kívül lényeges a nyomása az egyes magánvállalkozóknak is, főleg a privatizációval kapcsolatos kérdésekkel fordulnak az országgyűlési képviselőkhöz. A különféle támogatásokat kérelmezők a dolog természetéből adódóan elsősorban a kormánypárti honatyákhoz fordulnak. Egyes képviselőket nagyon csekély ellenszolgáltatás fejében – például vacsorákkal, ingyen vagy olcsón adott gépkocsikkal – is meg lehet nyerni. Ebben nyilván benne van a képviselők alacsony fizetésének hatása is, de véleményem szerint itt mélyebb történelmi, valamint aktuálgazdasági és morális okok is fellelhetőek.”

A gazdasági eliten belüli erőviszonyokat a „mindenki harca mindenki ellen” jellemzi. A másik megelőzésének, legyőzésének vágya nyíltan vállalt értékként jelenik meg. A rendiesülés és az erősödő versenyszellem alkalmi, rövid távú érdekek érvényesítését szolgáló lobbyk tömegének születésében szervesül. Mindazonáltal a gazdasági hatalom erősödő koncentrációja hosszabb távon az erőviszonyok megszilárdulását, a rendiség felülkerekedését, a belső verseny gyengítését eredményezheti.

A nemzetközi szakirodalom a vállalatok között létrejött tartós együttműködéseket stratégiai szövetségeknek nevezi (ezeknek csak egy része esik hivatalosan kartellnek minősülő jogi szankcionálás alá). Szakértői vélemények szerint ezek az együttműködések (és ezen belül a rejtett kartellezés is) igen elterjedtek a magyar gazdaságban, pontos számadat azonban nem áll rendelkezésre. Hogy a stratégiai szövetségek közül mely együttműködések minősülnek kartellnek, arra vonatkozóan – szemben a nyugati gyakorlattal – az eddigiek során nem született

egységes jogi szabályozás, az egyes vitás eseteket *bejelentés* alapján egyedileg bírálják el.

Tari Ernő és Buzády Zoltán kutatásai szerint – akik stratégiai szövetségeket figyeltek meg kérdőíves módszerrel – a vizsgált körben a versenytársak közötti stratégiai szövetségek 37 százaléka informális megállapodás. A szerzők feltételezése szerint „hallgatólagos megállapodások viszonylag magas aránya mögött két tényező húzódnak meg: az informális együttműködések jelezhetik a vállalatok kezdeti »óvatos« magatartását a versenytársakkal szemben, de utalhatnak a hazai versenyjog szabályainak megszegésére is. (A felek nem óhajtják írásban dokumentálni a versenykorlátozásnak minősülő megállapodást.) Az informális megállapodásokat főleg a termelési és marketing-értékesítési területekre, valamint az egyidejűleg több vállalati funkcióra irányuló stratégiai összefogásoknál alkalmazzák »szerződéses« megoldásként” (Tari–Buzády 1996).

Voszka Éva kutatásai szerint a politikai rendszerváltás után a redisztribúciónak új, az államszocializmus időszakában nem vagy alig alkalmazott eszközei jelentek meg. (A hangsúlyok a folyó támogatásokról és beruházási kedvezményekről az adósságok mérséklése felé, a nyílt támogatások helyett a rejtett – sokszor piacokonform megoldásnak nevezett – módszerek felé tolódtak el.) Voszka az elmúlt évtizedek és az 1990-es évek állami újraelosztása között lényeges különbségnek találta azt, hogy egyrészt a redisztribúció nem vált mindent átfogó rendszerré, másrészt néhány esetben a kormányzati-tulajdonosi lépések egy lassított, de viszonylag határozott visszafejlesztési, szerkezetátalakítási stratégiára épülnek, végül a külső segítséget ennél szélesebb körben egészíti ki maguknak a cégeknek az aktivitása, racionalizáló intézkedései. Ugyanakkor változatlan a redisztribúció tovaterjedésének tendenciája.

Voszka szerint a magyar gazdaság működésében az 1990-es években nem mutatható ki egységes integrációs mechanizmus. „A gazdaság bizonyos szegmenseiben kétségtelenül működik a verseny piac, de a magánvállalkozók (közülük is elsősorban a nagy külföldi befektetők) állami kedvezményeket igényelnek. A jövőre nézve alapvető kérdés, hogy mennyiben térnek el az új redisztribúció mozgatórugói és hatásai a korábbi modelltől. Élhet-e egymás mellett tartósan két ellentétes logikájú integrációs mechanizmus?” (Voszka 1996)

Társadalmi következmények

A gazdasági erőforrások erős differenciálódása részben oka, részben következménye a társadalom kettészakadásának. Kieleztenen megfogalmazott hipotézisem szerint ugyanis a Kádár-rendszerben létrejött felemás középrétegek szétesése elsősorban e folyamat mentén megy vébe. A középrétegeknek az a része tud megkapaszkodni, illetve felemelkedni, mely valamilyen szálon a gazdasági elithez, ezen belül is annak felfelé tartó konglomerátumához kapcsolódik. Ez együtt jár azzal, hogy a kettészakadás az egyes középrétegeken belül is végbemegy. (Ma már például éles társadalmi és gazdasági különbség választja el azokat a szakmunkásokat, akik multina-

cionális nagyvállalatok alkalmazottai, azoktól, akik tartósan munkanélkülivé váltak. Hasonló szakadás figyelhető meg a pedagógusok vagy az orvosok körében is: gyökeresen más a társadalmi, gazdasági helyzete a magániskolában vagy az állami iskolában tanító pedagógusnak és a magánklinikán vagy állami kórházban gyógyító orvosnak stb.)

A TÁRKI legújabb Magyar Háztartási Panel (1997) vizsgálata szerint a magyar társadalomban mára végbementek a legfontosabb, rendszerszerű strukturális változások: az ajtók záródnak. A belföldön realizált jövedelmek visszafogását célzó Bokros-csomag késleltetetlen jelentkező hatásával összefonódva elsősorban ezzel magyarázhatóak az ez év elejétől szaporodó demonstrációk, tiltakozó akciók. Némileg kiélezetten fogalmazva: a lecsúszó, de még konfliktusképes társadalmi csoportok még utoljára megpróbálnak helyzetükön javítani. Mint arra Lengyel László (1997) és Tamás Pál (1997) is rámutat, e csoportok hangsúlyozottan nem a növekvő arányú szegények köréből kerülnek ki – ők ugyanis nincsenek abban a helyzetben, hogy megszerveződhessenek és érdekeiket artikulálni tudják. Nem véletlen, hogy a korábbiaknál konszolidáltabb imázst felmutató szélsőjobboldal immár nem a társadalom periferiájára szorítottakat, hanem a leszakadó, de még erős érdekérvényesítő képességgel rendelkező csoportokat törekszik megszólítani.

Mindazonáltal az elégedetlenek köre lényegesen szélesebb azokénál, akik hangot tudnak adni ellenérzéseiknek. A mostani elégedetlenség más típusú, mint például a taxisblokáid idején volt. Akkor elsősorban arról volt szó, hogy a politikai rendszer-váltástól a társadalom – részben tudattalanul – életkörülményeinek és a hatalmi döntési mechanizmusok áttekinthetőségének szinte azonnali javulását várta, és e várakozásaiban szükségképpen csalódnia kellett. Most viszont, amikor az eliteken belüli küzdelem a politikai elit egészének tekintélyét gyengítő módon kiéleződött, és a reáljövedelmek drasztikus csökkenése után, valamint az új társadalmi struktúra megszilárdulása előtti pillanatokban vagyunk, az emberek növekvő részét keríti hatalmába a teljes reményvesztettség. Ennek bázisán megjelenik a „rend” utáni vágy, amely keményen autoriter hatalmi törekvések társadalomlélektani katalizátorává válhat.

A hatalom megközelítései

Tanulmányom további részében három, egymáshoz kapcsolódó elméleti tézist szeretnék röviden ismertetni. Felhívom a figyelmet arra, hogy ezek empirikus igazolása jelenleg még nem befejezett, sőt a munka előrehaladtával újabb és újabb elméleti és módszertani problémák merülnek fel.

A szimbolikus tőke szerepe

Az államszocializmus utáni korszakban ahhoz, hogy valaki a három elitcsoport – vagyis a politikai, gazdasági és kulturális elit – valamelyikébe bekerüljön, a szociális, gazdasági és kulturális tőke közül legalább kettőt kell birtokolnia. Vagyis a politikai elitbe jutáshoz legalább szociális és gazdasági vagy szociális és kulturális, a gazdasági elitbe kerüléshez legalább gazdasági és szociális vagy gazdasági és kulturális, a kulturális elitbe jutáshoz pedig legalább kulturális és szociális vagy kulturális és gazdasági tőke birtoklása szükségeltetik. Akik mindhárom tőkével rendelkeznek, azok jelentős lépéselőnyben vannak a többiekhez képest.

Az elitpozíció fenntartását és kiterjesztését illetően alapvetően két elmélet fogalmazódott meg. Az egyik Szelényi Iváné, aki szerint az elitpozíció alapja a kulturális tőke (Szelényi–Eyal–Townsend 1996), a másik többek között Böröcz Józsefé és Róna-Tas Ákosé, akik a szociális tőke részét képező kapcsolati tőke kiemelt szerepét hangsúlyozzák (Böröcz–Róna-Tas 1995). Valóban, mindkét tőketípus jelentős szerepet játszik az elitpozíció stabilizálásában és erősítésében, magam azonban úgy vélem, hogy komplexebb jelenséggel állunk szemben. A három elitcsoport tagjainak érdekérvényesítő képességét elsősorban az jellemzi, hogy módjukban áll az egyes tőketípusok egymásra való konvertálására. Vagyis pozícióik megtartásának és kiterjesztésének alapja – bourdieui értelemben – a szimbolikus tőke.

A szimbolikus tőke fogalma – feltéve, hogy értelmezésem elméletileg releváns – igen jól alkalmazható az államszocialista rendszerek és a felbomlásukat követő társadalmak hatalmi viszonyainak leírására. Az államszocialista rendszerekben a politika, a gazdaság és a kultúra szférája erősen összefonódik, majd a felbomlás után ez az összefonódás csak lassan gyengül. A három szféra közötti szoros intézményes kapcsolat a hatalom szereplői számára megkönnyíti a szociális, gazdasági és kulturális tőke egymásra való konvertálását, az ezt jelképező szimbolikus tőke, vagyis a három szféra közötti könnyű átjárhatóság viszont újratermeli az intézményes összefonódásokat, pontosabban az államszocializmus bukása után nehezíti a három szféra elválasztását.

Fontos hangsúlyozni, hogy a hatalom szereplői – egyének és csoportok – adottságaikat és lehetőségeiket tekintve különböznek abból a szempontból, hogy a három közül melyik tőke birtoklása és melyik típusú konverzáció erejük legfőbb forrása.

Megfigyelésem az, hogy a hatalmi hierarchián felfelé haladva az egyes tőkék birtoklása és maga a szimbolikus tőke is egyre inkább csoportokhoz kötött jelenség. (Hasonlatosan ahhoz, amit Kuczai Tibor [1996] a társadalmi tőkék szerepét vizsgálva a társadalmi hierarchia alacsonyabb szintjein is tapasztalt.) Ez azonban nem azonos a kapcsolati tőke elsődlegességének visszacsempészésével, sokkal inkább a kollektív habitus és autoritás problematikáját veti fel.

A szimbolikus tőke képződését és kiterjesztését a késő-kádári technokrácia példáján mutatom be.

A késő-kádári technokrácia a nyolcvanas évek elejére jelentős kulturális tőkét halmozott fel, melyet a nyolcvanas évek folyamán, főként a végére gazdasági, majd politikai tőkévé konvertált. E tőkék mobilizálásának fontos szerepe volt a politikai rendszerváltásban. 1990 és 1994 között a késő-kádári technokrácia politikai tőkéje vesztett értékéből, a keresztény konzervatív klientúra elleni sikeres küzdelemben viszont felértékelődött gazdasági tőkéje. Az 1994-es választások után a politikai és gazdasági csúcs hatalom birtokában már képessé vált arra, hogy gazdasági és viszszerzett, sőt jelentősen felértékelődött politikai tőkéjét kulturális tőkévé, majd e kulturális tőkét ismét politikai és gazdasági tőkévé konvertálja. Konkrétan: a politikai és gazdasági csúcs hatalom birtokában módja volt arra, hogy a monetarista tudást a tudáshierarchia legtetefjére helyezze, és a Bourdieu által leírt folyamatban az alávetett osztályok, vagyis az eliteken kívüli társadalmi csoportok kulturális tőkéjét leértékelje. Részben erről szól az az ideológia, amely a munkaerő költségeinek leszorítását volt hivatva igazolni. A saját kulturális tőke és az alávetett osztályok tőkéje között így létrehozott időzöjles értékkülönbözetet azután ismét politikai és gazdasági tőkévé konvertálta. Mit jelent ez? Egyrészt a hazai munkaerő költségeinek leszorításával és a gazdaság makroegyensúlyi mutatóinak javításával megerősítette, sőt növelte a nemzetközi gazdasági erőcentrumokban, elsősorban a nemzetközi pénzvilágban kivívott tekintélyét, másrészt, de nem függetlenül ettől, stabilizálta belföldi gazdasági hatalmi pozícióit.

Hazai politikai pozícióit mindez ellentmondásosan érintette, amely hatásnak három dimenziója van. Egyrészt a politikai elit viszonya a késő-kádári technokráciához ambivalens – a késő-kádári technokrácia programja és gazdaságpolitikája a nemzetközi pénzvilágban az ő tekintélyét is stabilizálja, sőt erősíti, ugyanakkor hazai támogatottságát erősen csökkenti. Másrészt ezzel összefüggésben a késő-kádári technokráciához való viszony megosztja a nagyobbik kormánypártot. Végül a hazai közvélemény nagyobb része határozottan elutasítja a késő-kádári technokrácia vezérelte gazdasági programot és gyakorlatot.¹⁰

Csibe András és Kovács Imre hazai gazdasági elitre vonatkozó reprezentatív vizsgálata is a szimbolikus tőke kiemelt szerepére vonatkozó tézist látszik alátámasztani. A szerzők megállapítása szerint a magyar gazdasági elit vagyonszámba tartó csoportjába többen kerülnek olyan családokból, amelyek képesek voltak a többszörös tőkekonverzióra. „A magyar gazdasági elit tőkekonverziós sajátosságait abban látjuk az orosz és lengyel gazdasági elitel összehasonlításban, hogy a másik két elitnél sokkal nagyobb arányban kerültek a magyar gazdasági vezetők topmezőnyébe a többszöri tőkekonverzióra képes csoportok, amelyeknek az aránya különösen a magánalapítású cégeknél volt magas” (Csibe–Kovács 1977: 41).

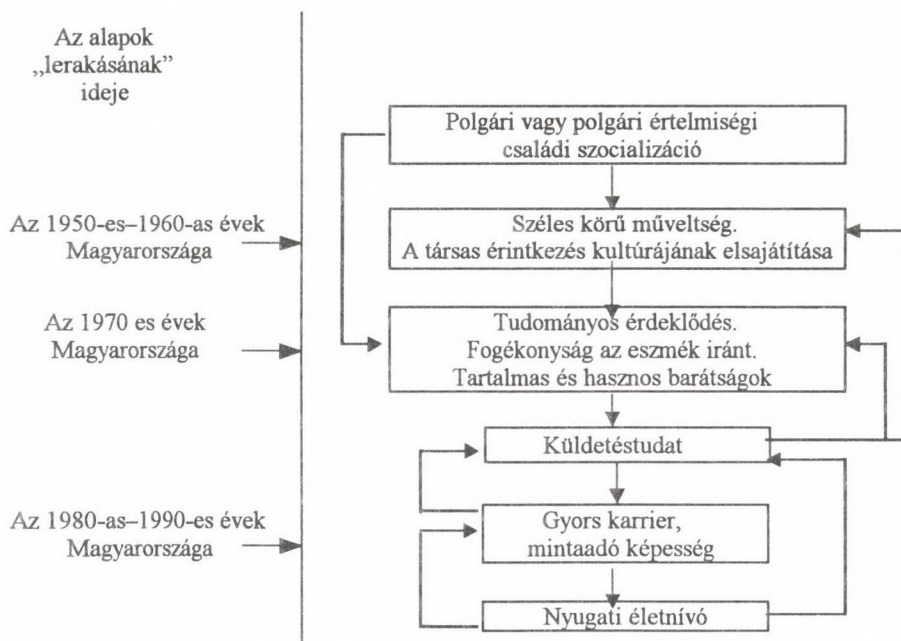
A szimbolikus tőke jelentőségére vonatkozó tétel Bourdieu újabb fogalmának, a habitusnak a bekapcsolásával válik plasztikusabbá. Bourdieu megfogalmazásában „egy adott típusú környezetet... alkotó struktúrák kitermelik a habitust, azaz tartós és áttételezhető beállítottságok, vagy inkább hajlandóságok, diszpozíciók rendszerét” (Bourdieu 1977: 78). A habitus – a struktúrák révén – objektíve szabályozott ugyan, de tudatosan semmiféle szabálynak nem engedelmeskedik. Nem követ tudatosan előre meghatározott célokat, és objektíve mégis az őt létrehozó struktúrák új-ratermelése érdekében működik.

Saját értelmezésem szerint a habitusban összpontosulnak azok a készségek, amelyek a többszörös tőkekonverzió képességét, vagyis a szimbolikus tőkét „kitermelik”. Eme képesség olyan típusú alkalmazkodóképességgel társult kreativitást jelent, amelyet az egyének csakis a családi és ifjúkori szocializáció során sajátíthatnak el. A habitus és rajta keresztül a szimbolikus tőke így a társadalmi egyenlőtlenségek új-ratermelődésének egyik legfőbb forrása.

Konkrét példával élve: hiába van valakinek privilegizált szakmája, széles körű humán műveltsége, hiába rendelkezik kiterjedt kapcsolatokkal és jelentős vagyonnal, ha ezeket tőkéket nem képes szakmai előmenetele során hasznosítani, mert adott esetben már érett felnőtt korában halmozta fel. Más szocializációs hagyomány és a konkrét környezet alkalmassá tehet egyéneket és csoportokat arra, hogy humán műveltségüket szakmai látókörük szélesítésére, vagy baráti kapcsolataikat szakmai kapcsolataik és ezen keresztül szakmai tudásuk elmélyítésére, majd ennek alapján vagyonuk gyarapítására használják.

Korábbi munkámban a bankárok három típusát – a technokratákat, a bürokratákat és a yuppie-kat – alapvetően e kategória alapján különítettem el. A bankárok mintaadó csoportjának, a technokratáknak fő jellegzetessége éppen az volt, hogy gyermek- és ifjúkori szocializációjuk alapján és az adott makrotársadalmi jellemzők bázisán jelentős szimbolikus tőke felhalmozására voltak képesek.¹¹

A habitus kialakulásának és a konverzió újratermelődésének útja a következő volt:

Osztály vagy rend

Állításom az volt, hogy az 1994-es választások nyomán a politikai főhatalmat a késő-kádári technokrácia másod-harmadvonala, a gazdasági főhatalmat e technokrácia krémje szerezte meg, ám a kialakuló hatalom szerkezete jóval szélesebb ennél. A hatalmi szerkezet főszereplői más, „intézményes” metszetben a következők:

- politikai elit: a szociálliberális pártok vezető erői;
- gazdasági elit: gazdasági parlamenti bizottságok tagjai, állami bürokrácia gazdasági kérdésekkel foglalkozó része, nagybankok tulajdonosai és menedzserei, nagyvállalkozók;
- kulturális elit: közvéleményformáló és (vagy) a kulturális javakat birtokló értelmiség, valamint a velük összefonódott médiokrácia.

Ezt a szerkezetet átmeszi, pontosabban átfedi a területi hatalmi struktúra hálózata.

Régebbi munkámban az államszocializmus kifejelett szakaszának hatalmi szerkezetét Max Weber fogalomalkotása alapján osztályvonásokkal rendelkező rendként

tételeztem.¹² Weber szerint osztályhelyzetek kizárólag a piac közvetítésével jönnek létre, és a hatalmon lévő osztály pozíciója kizárólag gazdasági okokkal magyarázható. A rendek ezzel szemben elsősorban közös életvitelen, közös értékrendszeren alapuló közösségek, hozzátevé azonban: „Ha gyakorlati szempontból vizsgáljuk a dolgot, a rendi tagozódás mindenütt az eszmei és anyagi javak vagy előnyök tipikusnak megismert monopolizálásával jár együtt.” Az osztályok működhetnek rendként, de nem feltétlenül működnek úgy (Weber 1966).

Az államszocializmus hatalmi szerkezetéről kimutattam azt, hogy tagjait egyfelől közös ethosz, értékrendszer, magatartás és az informális különalkuk integrálta közösségiség jellemzi, másfelől azonban az e hatalmi szerkezethez tartozó gazdasági hatalmi centrumok – a nagyvállalatok – pozíciója a politikaiak mellett gazdasági tényezőkkel is magyarázható, összefüggésben azzal, hogy e centrumok teljesítményét, kivívott státusát egy gyengén működő piaci mechanizmus is visszajelzi és megerősíti.

Ezúttal azt állítom, hogy a rendszerváltás befejezéséhez közeledve az újonnan kialakult hatalmi szerkezet szintén osztályvonásokkal rendelkező rendként jellemezhető, azzal a különbséggel, hogy osztályvonásai erősebbek, mint az államszocializmus hatalmi szerkezetéé.

Bár a vázolt hatalmi szerkezet tagjainak ethosza és értékrendszere jóval sokszínűbb, mint az államszocializmusban kialakulté (ez leglátványosabban a két kormánypart vezető ideológiájának különbségeiben nyilvánul meg), az adott szerkezetet folyamatosan integráló magatartásukban sok a közös elem, amelyek lényege a szimbolikus tőkék folyamatos befektetése, mégpedig döntően az informális különalkuk közvetítésével. Mind a politika, a gazdaság és a kultúra szférája közötti könnyű átjárhatóság, mind a nem formalizált, egyéni érdekérvényesítési módok dominanciája a rendiséget erősítő elem. Ugyanakkor a hatalom új birtokosainak – elsősorban a gazdasági elitnek – érdekérvényesítése nyomán olyan markáns gazdasági és kulturális különbségek alakultak ki a társadalomban, amelyeket ma már a meglehetősen tökéletesen működő piaci mechanizmus is visszajelz és megerősít. Vagyis az eliteknek eredendően rendi típusú hatalmukat sikerült részben osztályhatalommá konvertálniuk, gyarapítva ezzel a rendelkezésükre álló szimbolikus tőke tartományát.

E folyamat döntő állomása az 1995-ös Bokros-csomag bevezetése volt – szimbolikusan és valóságos hatásait tekintve is.

Számos korábban készült szociológiai kutatás kimutatta, hogy nem szélsőséges jövedelmi különbségek esetén az állami szociálpolitika a gazdagabb, befolyásosabb rétegeknek kedvez. Ezért leépítésének halasztása a rendszerváltás első öt évében nem politikai mulasztás következménye volt, hanem híven kifejezte a politikai, gazdasági és kulturális elit érdekeit. Az állami oktatási, kulturális és egészségügyi rendszer megtámadása akkor vált lehetségessé és szükségessé, amikor egyfelől az elitek már képesek voltak függetleníteni magukat eme rendszertől – jövedelmük módját adott gyermekeik külföldi vagy itthoni magánisko-

láztatására, külföldi és hazai magánklinikák igénybevételére, gyakori külföldi nyaralásokhoz stb. –, másrészt a tömeges leszakadás megállításának erőforrás-igénye már komolyan veszélyeztette volna kialakult és megszilárdítani kívánt gazdasági erőpozícióit.

Laki László (1997) kutatásai szerint mára már a társadalom egyelőre pontosan nem megbecsülhető hányada nagyjából véglegesen kívülrekedt mindenféle társadalmi integrációs mechanizmuson. Ez a megállapítás elsősorban a tartósan munkanélküliekre és a cigány lakosság nagy részére vonatkozik. Ezt erősíti, hogy mára már olyan régi-új szubkulturális jegyek jelentek meg körükben, melyeknek megkezdődött (erősödött) generációs átörökítése.

Az új hatalmi szerkezet osztályvonásait erősíti egyfelől a gazdasági elit már említett dominanciája a másik két elitcsoport felett, másfelől az a tény, hogy az ehhez a szerkezethez tartozó gazdálkodó szervezetek (nagybankok, multinacionális nagyvállalatok, hazai nagyvállalatok, nagyvállalkozások) ma már jelentős, sőt erősödő politikai és kulturális befolyásuk, valamint belső versenyük korlátozása ellenére sem tudnak fennmaradni piaci alkalmazkodóképességük fejlesztése nélkül.¹³ Ez ugyanis azt jelenti, hogy legalábbis részben a piac visszaigazolására utaltak – ami egyre inkább meg is történik. És egyfelől az erősödő tőkekoncentráció, másfelől az alkalmazkodóképesség fejlesztésének eredményeként egyre kevesebb kockázattal vállalhatják ezt a megmérettetést.

A szerves modernizáció dilemmái

Korábban megfogalmazott tétel szerint az ország szerves modernizációjának, és annak, hogy komparatív előnyei mentén tagozódhasson be a világgazdaságba, alapvetően három feltétele van, illetve lett volna. Az egyik az, hogy az elitek gazdagodhassanak, és a gazdasági elitnek érdekében álljon jövedelmét visszaforgatni a gazdaságba. A másik ezzel összefüggésben az, hogy a középrétegek legalábbis megőrizhessék életszínvonalukat, vagyis a hazai kereslet oldaláról is támaszt nyújtsanak a gazdasági elit befektetései és külpiazi terjeszkedése számára. A harmadik pedig az, hogy a szegények létfeltételei se inogjanak meg alapvetően, legyen mód a szegénység státusából való kitörésre.

Mit értek az ország komparatív előnyeinek? Elsősorban az államszocializmus utolsó korszakában a középrétegekben felhalmozott szaktudást és a második gazdaságban elsajátított piaci készségeket.

Tétel az, hogy az adott külső egyensúlyi feltételek, pontosabban a hozzájuk való passzív alkalmazkodás, valamint a külföldi tőke gazdaságpolitikai koncepció által nem koordinált beáramoltatása mellett – márpedig a magyarországi rendszer-váltást ez jellemezte – szükségképpen bekövetkezik a középrétegek nagy részének leszakadása és a szegények további lesüllyedése, kitörési lehetőségeik teljes felszámolódása. Mert újraelosztható többletjövedelem hiányában, sőt a restriktív gazda-

ságpolitika által is katalizált jelentős piacvesztés és *ex ante* vagyonsökkenés és jövedelemvisszaesés körülményei között az önrdekeiket keményen érvényesítő elittek és a hozzájuk kapcsolódó társadalmi csoportok csak a társadalom többi részétől való vagyon- és jövedelem-átzivattyúzással képesek a maguk számára méltányosnak ítélt nyugati életnívó és *ex post* vagyon és jövedelem realizálására. A szivattyúk működését úttörő módon Matolcsy György (1997) írta le.

Matolcsy kutatásai szerint 1990-ről az évtized második felére szinte teljes fordulat történt a hazai tőkeszerkezetben. A korábbi tőkeszerkezet (megtettestítői: állami vállalati vagyon és telkek, belföldi piacok, lakossági ingatlanok, termelővagyonok, K+F és innovációs kapacitások) „felolvadt”, és e folyamat nyomán új szereplők (belföldi új magánszektor, külföldi befektetők, bank- és pénzügyi rendszer, pénzügyi megtakarítások, önkormányzatok) irányába csoportosult át a tőke. A szerző fontos új megállapítása, hogy a tőkeátcsoportosításban nem a privatizáció, hanem az amortizációs szivattyú játszotta a főszerepet. „Olyan szivattyúnak kellett ... működnie, amelyik egyszerre oldja meg és fedi el ezt a hatalmas átcsoportosítást.” Az ártermelés során a régi vagyon átadta értékét egy terméknek vagy szolgáltatásnak, az viszont – az infláció eltérő ütemű tovaaterjedésének bázisán – kevesebbet kelt el, mint hogy megtérült volna az amortizáció. Így a régi vagyon fokozatosan új területeken jelent meg mint árbevétel és profit. Ez önmagát erősítő szivattyúzás, mert minél kevesebbet képesek a tulajdon eredeti alanyai eszközeiknek akár csak pótlására is fordítani (nem is beszélve új beruházásokról), annál kevésbé lesznek versenyképesek a termékeik belföldön és külföldön egyaránt. Egyre kevesebb amortizációt tudnak elszámolni, így vagyonuk egyre nagyobb része kerül át az új szektorokba.

A külföldi tőke szerepét vizsgálva Gál Péter állításaiban nálam tovább megy. Megállapítása szerint Magyarországon a külföldi tőke beáramoltatása gazdaságpolitikailag igenis, koordinált jellegűnek volt mondható, csak éppen egyoldalú prioritásai, a rövid távú egyensúlyteremtést célzó forrásbevonás elsődleges céljá avatása alapján (Gál 1997).

A szerző kifejti, hogy a Magyarországra települt külföldi vállalatoknak jelenleg még sem egymással, sem a belső piacon tevékenykedő hazai vállalatokkal nincsenek jelentős kooperációs kapcsolatai, így húzó, integráló hatásuk nem érvényesül. Ehhez kapcsolódóan kritikával illeti a bérköltségek leszorítására alapozott tőkeimport programját és gyakorlatát is. „A mai világgazdaságban a fajlagos bérköltségelőnyök már a fejlett régiók 1/20–1/50-ét kitevő előnyöket jelentik, az ezzel való versengés tehát Közép-Kelet-Európában is irreális... A nemzetközi vállalatok ilyen előnyök alapján (ha azok nem a távol-keleti mértéket érik el) egy, a fejlett tevékenységi struktúrájukba nem integrálódó és általában nem kooperációs és dinamikus hatásokat eredményező beruházási szerkezetet alakítanak ki, mely felzárkóztatás helyett inkább konzerváló hatású.”

A most kifejtett tételhez kapcsolódóan két további tételt fogalmazok meg.

1. Mint arra Lányi András (1996) is rámutat, komoly következményei vannak annak, hogy a rendszerváltás folyamatában nem volt jelen olyan elit, mely morális indítékot érzett volna az önkorlátozásra, az áldozathozatalban való példamutatásra, sőt inkább azt sugározta a társadalom felé, hogy annak kötelessége magát feláldoznia az ő érdekeiért. A következmények nemcsak a társadalomra, de magukra az elitekre nézve is súlyosak lehetnek. Fennáll a veszélye politikai és gazdasági elszigetelődésüknek.

2. Csaknem két éve fogalmaztam meg azt az azóta tovább erősödő meggyőződésemet, hogy a rendszerváltás folyamatában téves elgondolásnak és lépésnek bizonyult a gazdaság- és társadalompolitika teljes kiiktatása, valamint a „minél kevesebb állam, annál jobb” teóriája, és ezzel összefüggésben az a monetarista elgondolás is, hogy a belső piac beszűkítésével még segíteni, gyorsítani is lehet és kell azt a folyamatot, melyben a régi intézmények összeomlanak, hogy új, egészséges csíráknak adják át helyüket. Az állami bürokrácia lassú visszaszorításában, a mindenkori kormány centralizációs törekvéseiben ezért nem pusztán az állami bürokraták önvédelme és hatalmi aspirációi, hanem valós társadalmi igények is megjelennek. Torz, mert átgondolás nélküli formában. És részben éppen a túlhárítás következtében öröklődnek át az államszocializmus államának lényegi vonásai, az erős terjeszkedési hajlam és a részérdekeknek való kiszolgáltatottság (Szalai 1995b).

Ennek következményeit és a hozzá kapcsolódó dilemmákat a hazai szakirodalomban a legplasztikusabban Bossányi Katalin (1997) mutatta be. Arra a következtetésre jut, hogy „az átmenet gazdasága valószínűleg más állami szerepvállalást igényel, mint a kialakult, szervesen fejlődő piacgazdaságoké”.

Kritikája és javaslatai számos eltérés ellenére közel állnak Ladányi János és Szelényi Iván koncepciójához. A szerzőpáros amellett érvel, hogy mára a fejlett országokban is válságba került mind a neoliberális állam, mind a jóléti állam modellje – paradigmaváltás készül. Az új paradigmák egyikeként új típusú állam, az esélyteremtő–beruházó állam stratégiáját vázolják fel (Ladányi–Szelényi 1996). Ezt az államot pedig – bár korántsem lép fel a piaci mechanizmus erős korlátozásának igényével – határozott társadalom- és gazdaságpolitikai elképzelések, valamint gyakorlat jellemzi.

Ladányi és Szelényi az új típusú állam koncepcióját egy új, széles rétegeket magába foglaló társadalmi szerződés gondolatával kapcsolják össze. Ezt azért is fontos hangsúlyozni, mert az általuk javasolt „kisebb”, de erősebb állam széles társadalmi konszenzus nélkül autoriter törekvések bázisává válhat.

Bár az idézett szerzők koncepciója számos ponton vitatható, jó kiindulópontot kínál a disputára.

Megkerülhetetlen kérdés, hogy vajon a posztszocialista országokban, közelebbről is Magyarországon a vázolt koncepció nem elkészt-e? A „minimális” állam kritikáját most némiképp máshogy fogalmazva, vajon nem éppen a rendszerváltás leglényegibb folyamatainak vezérlése igényelte volna-e leginkább egy széles társadalmi

megegyezésen alapuló, határozott társadalom- és gazdaságpolitikai koncepció érvényre juttatását, hogy azután a „fő arányok”, az önszabályozás feltételeinek kialakítása után az állam a lehető legsemlegesebb pozícióba húzódjon vissza?

Hogy volt-e ennek az útnak realitása, arról még sokáig fognak a hozzáértők vitatkozni. (Mindazonáltal legalábbis részelemeinek voltak szószólói: az irodalomban és a közéletben Bruszt László képviselte legkövetkezetesebben a „tárgyalásos piacositás” gondolatát,¹⁵ és – mint több írásomban is kifejtettem¹⁶ – magam is közel álltam ehhez az elgondoláshoz.)

A jelent és a jövőt tekintve három alapkérdés merül fel. Az egyik az, hogy a rendszerváltás nyomán kialakult társadalmi szerkezet mennyire tekinthető valóban megszilárdultnak, és akár annak tekinthető, akár nem, van-e még mód a társadalmi-gazdasági makrofolyamatokba való „racionális” beavatkozásra? A másik az, hogy közeledünk vagy távolodunk-e egy új társadalmi szerződés alapfeltételeinek kialakulásához(tól), vagyis ahhoz(tól), hogy a széles értelemben vett társadalmi szereplők intézményesen megszerveződjenek? A harmadik pedig az előző kettővel összefüggésben az, hogy ha a fő strukturális jellemzők már nem változtathatóak és (mert) az új, széles alapokon nyugvó társadalmi szerződés alapfeltételei nem jönnek (jöhetnek) létre, akkor vajon az esélyteremtő–beruházó állam gondolata nem válik, válhat-e „pusztán” az intézményeiben megszilárdult, érdekérvényesítési metódusai-ban bejárátódott hatalmi elitnek új ideológiájává? Arra gondolok, hogy az új hatalmi szerkezet csúcán elhelyezkedő késő-kádári technokráciának csak addig állt érdekében a „minimális állam” ideológiáját képviselni, amíg meg nem rendítette, majd ennek bázisán meg nem hódította ezt az államot. Mára ez bekövetkezett, és az ideológiaváltásnak már vannak jelei. Medgyessy Péter pénzügyminiszter, a késő-kádári technokrácia reprezentáns képviselője például nagy affinitást mutat az esélyteremtő állam eszméje iránt (Medgyessy 1997).

De hasonló gondolatok fogalmazódnak meg a nagyvállalkozók körében is. A legplasztikusabban Nagy Imre, a Caola Rt vezérigazgatója fogalmazta meg az új ideát: „A fő szociális partnerek és az állam közötti formalizált gazdasági-szociális megállapodás lehetősége elszállt, ennek ismételt felvetése ma nem időszerű. A nemzeti tőke azonban érdekelt a megállapodásban, a társadalmi játékszabályok világos rögzítésében és az intézményes formák megteremtésében. Ezért arra látszik ma lehetőség, hogy a nagytőke kapcsolatot teremtsen a különböző politikai irányzatok józan erőivel (egyúttal kikényszerítve, hogy ezek egymással is kapcsolatban legyenek), és a választási maszlagoktól függetlenül felelős párbeszédet folytassanak az ország valódi kérdéseiről, ezen belül a politika és a tőke viszonyáról” (Nagy 1997).

Ez pedig nem más, mint a nagytőke hatalmi igényeinek immár nyílt bejelentése. Egyben az első lépések egyike egy új, a nagytőke által dominált államkorporatista rendszer irányába.

Az esélyek latolgatását itt és most abbahagyom.

Jegyzetek

- ¹ Részletesen lásd Alexander 1987.
- ² Ezeket az elméleteket John Higley foglalta össze „Elite Theory after Marxism” című tanulmányában.
- ³ A szimbolikus tőke ezen értelmezési lehetőségének dilemmáit most készülő munkámban taglalom.
- ⁴ Az 1980-as évek közepétől csaknem hatszáz mélyinterjút készítettem a mindenkori hatalmi szerkezet szereplőivel, sajtóelemzést folytattam, és feldolgoztam a szakirodalmat.
- ⁵ Elsősorban az alábbi könyveimben: Szalai 1990a; 1994a; 1996a; illetve tanulmányaimban: 1990b; 1991; 1993; 1994b; 1995; 1996b.
- ⁶ Részletesen lásd Szelényi–Eyal–Townesley 1996.
- ⁷ Részletesen kifejti ezt Augusztinovics 1996.
- ⁸ 1996 közepén nagyvállalati vezetők körében mélyinterjú, kérdőíves vizsgálatot kezdtem, amely e sorok írásakor még folyamatban van.
- ⁹ Részletes bizonyítását lásd Szalai 1989.
- ¹⁰ Részletesen bizonyítja ezt a Privatizációs Kutatóintézet (1997) tanulmánya és Pitti 1997.
- ¹¹ Ezt bizonyítja Angelusz Róbert és Tardos Róbert (1996) tanulmánya, amelyben a szerzők megállapítják, hogy a piacgazdaság társadalmi megítélésében a kezdeti (1988-as), döntően pozitív, várokozásteljes attitűdhöz képest 1996-ra már az ambivalens, sőt ellenérzésekkel színezett beállítódások kerültek előtérbe.
- ¹² Részletesen lásd „A kastély” című tanulmányomat (Szalai 1996c).
- ¹³ Részletesen lásd „A hatalom metamorfózisa?” című tanulmányomat (Szalai 1994c).
- ¹⁴ Ezt bizonyítják harminc nagyvállalatnál végzett empirikus vizsgálataim, valamint Angyal Ádám (1997) és Voszka Éva (1996).
- ¹⁵ A gondolatmenet részletes kifejtését lásd Szalai 1994a; 1996a.
- ¹⁶ Erre vonatkozó gondolatait, dilemmáit „A centralizáció csapdája” című könyvében foglalta össze Bruszt (1995).
- ¹⁷ Lásd többek között Szalai 1990a; 1994a; 1994d.

Hivatkozások

Alexander, Jeffrey C. 1987. *Twenty Lectures: Sociological Theory After World War II*. New York: University Press

Angelusz Róbert–Tardos Róbert 1996. *A piacgazdaság társadalmi megítélése*. Műhelytanulmány. Versenyben a világgal sorozat 2. kötete. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Vállalatgazdaság Tanszék

- Angyal Ádám 1997. *Vállalati vezetők az ezredforduló küszöbén*. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem. Vezetés és Szervezési Tanszék
- Augusztinovics Mária 1996. Újraelosztás és jóléti állam. *Társadalmi Szemle*, 2.
- Bossányi Katalin 1997. Államtalanítás, álmotlanítás, lomtalanítás. *Mozgó Világ*, 4–5.
- Bourdieu, Pierre 1977. *Outline of Theory of Practice*. Cambridge
- 1983. The Forms of Capital. In: John G. Richardson: *Handbook of Theory and Reserach for Sociology of Education*. New York
- Böröcz József–Róna-Tas Ákos 1995. Formation of New Economic Elites: Hungary, Poland and Russia. *Theory and Society*, (24) 5.
- Bruszt László 1995. *A centralizáció csapdája*. Savaria University Press
- Csöste András–Kovács Imre 1997. *Gazdasági elit és piacgazdaság (1993–1997)*. Kézirat, június
- Gál Péter 1997. *Gazdasági átalakulás, érdekstruktúrák, célrendszerek*. Kézirat, május
- Higley, John 1917. *Elite Theory after Marxism*. Paper prepared of a Workshop on „Elites and New Rules of the Game” at Budapest University of Economic Sciences, 25–27. April
- Kuczi Tibor 1996. A vállalkozók társadalmi tőkái az átalakulásban. *Századvég*, nyár
- Ladányi János–Szelényi Iván 1996. Vázlat az „esélyteremtő állam elméletéhez”. A jóléti államon és a neokonzervativizmuson túl. 2000, (8) 12.
- Laki László 1997. *A magyar fejlődés sajátosságainak néhány vonása (avagy a polgárosodásból kimaradó társadalmi csoportok)*. Kézirat, június
- Lányi András 1996. *Valahol megint utat veszítettünk*. Liget Könyvek
- Lengyel György 1995. A magyar gazdasági elit a '90-es évek első felében. In: *Magyarország politikai évkönyve, 1995*. Demokráciakutatások Magyar Központja Alapítvány
- Lengyel László 1997. Mozgalmak magányossága. *Népszabadság*, március 1.
- Magyar Háztartási Panel 1997. Műhelytanulmányok, 8. „Az ajtók záródnak (?)”. *Jelentés a magyar háztartáspanel 5. hullámának eredményeiről*. Szerk.: Sik Endre és Tóth István György. Budapest, 1997. január
- Matolcsy György 1997. Eredeti tőkeátcsoportosítás Magyarországon. A tőkeszivatytűk működése a 90-es években. *Századvég*, nyár
- Medgyessy Péter 1997. Az esélyteremtő állam híve vagyok. Interjú, készítette: Bossányi Katalin. *Népszabadság*, május 3.

- Mills, Wright 1972. *Az uralkodó elit* Budapest: Gondolat
- Nagy Imre 1997. A magyar nagytőke védelmében. *Népszabadság*, június 2.
- Pareto, Willferdo 1917. *Traité de Sociologie Générale*. Lausanne–Paris
- Pitti Zoltán 1997. Egészen eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon. *Társadalmi Szemle*, 7–8.
- Privatizációs Kutatóintézet 1997. *Helybenjárás és szabadesés. A magyar gazdaság és társadalom 1996-ban és prognózis 1997-re*. Tulajdon Alapítvány
- Szalai Erzsébet 1989. Gazdasági mechanizmus, reformtörekvések és nagyvállalati érdekek. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*
- 1990a. *Gazdaság és hatalom*. Aula Könyvkiadó
  - 1990b. Elits and Systematic Change in Hungary. *Praxis International*, (10), April and July
  - 1991. Integration of Special Interest in Hungarian Economy: The Struggle Between Large Companies and Party and State Bureucracy. *Journal of Comparative Economics*, (15) 2.
  - 1993. Flucht nach vorn – Struktur und Dynamik der Macht 1991. In: *Der Schock der Freiheit Ungarn auf dem Weg in die Demokratie*. Berlin: Suhrkamp
  - 1994a. The Power Structure in Hungary after the Political Transition. In: *The New Great Transformation*. London and New York: Routledge
  - 1994b. *Útelágazás. Hatalom és értelmiség az államszocializmus után*. Pesti Szalon Könyvkiadó – Savaria University Press
  - 1994c. *A hatalom metamorfózisa?* In: Szalai 1994a.
  - 1994d. *A civil társadalomtól a politikai társadalom felé. Munkácsstanácsok 1989–93*. T-Twins Kiadó
  - 1995a. The Metamorphosis of Elites. In: *Lawful Revolution in Hungary 1989–94*. Béla Király, Editor, András Bozóki, Associate Editor. Distributed by Columbia University Press, New York
  - 1995b. Feljegyzések a cethal gyomrából. A kulturális elit válsága és az értelmiség dilemmái. *Kritika*, november
  - 1996a. *Az elitek átváltozása*. Cserépfalvi Kiadó
  - 1996b. Two Studies of Transition: Intellectuals and Value Changes. *Discussion Papers*, (24) March 1996. Collegium Budapest Institute for Advanced Study
  - 1996c. A kastély. *Kritika*, szeptember
- Szelényi Iván–Gil Eyal–Eleanor Townsley 1996. Posztkommunista menedzserizmus: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai. *Politikatudományi Szemle*, 2.

- Tamás Pál 1997. A középosztály zendülése. *Heti Világgazdaság*, március 8.
- Tari Ernő–Buzády Zoltán 1996. *Stratégiai szövetségek a vállalati kérdőíves felmérés tükrében*. Háttér tanulmány, december
- TÁRKI 1997. *Nagyvállalkozók és társadalmi környezetük*. TÁRKI Social Research Informatics Center. Kutatásvezető: Kolosi Tamás, tudományos munkatárs: Sági Matild. Budapest, február
- Voszka Éva 1996. *A jövedelmek gazdaságon belüli újraelosztása az 1990-es években*. Kézirat, július
- Weber, Max 1966. *Gazdaság és társadalom*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

BANK ÉS HATALOM

A bankok helye a magyar nagyvállalatok kapcsolathálójában *

Bevezetés

Az Amerikai Egyesült Államokban már hosszú évtizedek óta folyik az a gazdaság-szociológiai vita, amely a nagyvállalatok feletti kontroll kérdése körül indult. Kezdetben a bankokat és a bankárokat tartották a vállalatok feletti hatalom gyakorlójának, majd a harmincas évektől a hetvenes évekig a menedzserizmus tézise volt az egyeduralkodó. A gazdaság-szociológiai elemzések a menedzserek korlátlan rendelkezési hatalmát mutatták ki a tulajdonosoktól és a hitelezőktől is függetlenné vált nagyvállalat felett. Csak a hetvenes években kérdőjeleződött meg ismét a vállalatok függetlenségének elképzelése, és merült fel újra a vállalatok feletti külső kontroll, így a pénzügyi hatalmának kérdése is.

Magyarországon a piaci átalakulás kapcsán szintén felvetődött a menedzserek esetleges hatalmának kérdése. Szelényi Iván a menedzserizmus egy sajátos, poszt-kommunista változatának megfogalmazásában szintén a (valós) tulajdonosoktól való vállalati függetlenségből indul ki, amely elsősorban a diffúz tulajdonviszonyoknak köszönhető (Szelényi et al. 1996). A nagyvállalatok diffúz tulajdonviszonyaira David Stark elemzése hívta fel a figyelmet, kimutatva, hogy csak a vállalatok kisebbségénél beszélhetünk igazi tulajdonosokról (Stark 1994). Érdemesnek tűnik azonban a vállalati függetlenség kérdését a bankok vonatkozásában is megvizsgálni. A menedzseri hatalom elképzelése mellett egyre több társadalomtudományi munkában vetődik fel a bankárok, illetve a bankok esetleges hatalmának gondolata. Lengyel György és Bartha Attila a menedzserek és a bankárok csoportját mint a kilencvenes évek gazdasági elitjének lehetséges domináns csoportját vizsgálta, a poszt-kommunista menedzserizmus implikációi mellé helyezve a bankárok lehetséges dominanciájának kérdését (Lengyel–Bartha 1997). A bankok hatalmának vizsgálata azonban szükségképpen a független vállalat tételének és képzetének feladását jelenti, a banki hatalom mértékének meghatározásához az egyes bankok és ban-

* A tanulmány és az alapjául szolgáló kutatás a Faludi Ferenc Akadémia kutatási ösztöndíjának támogatásával készült. A tanulmány megírásához nyújtott nélkülözhetetlen segítségükért köszönettel tartozom Király Juliának, Szántó Zoltánnak, Tóth István Jánosnak és Szakadát Lászlónak. Szintén szeretnék köszönetet mondani Lengyel Györgynek, David Starknak, Tardos Róbertnek és a Széchenyi István Szakkollégium *Társadalmi kapcsolatháló elemzése* című kurzusa résztvevőinek értékes tanácsaikért és észrevételeikért.

károk összességének leírása mellett inkább a vállalatközi *kapcsolatok* elemzésére van szükség. A központi kérdés tehát az, hogy hol helyezkednek el a bankok a magyar nagyvállalatok kapcsolathálóiban; vajon centrális, hatalomra utaló pozíciót foglalnak el, vagy csak másodrangú a szerepük a független nagyvállalatok mellett. A bankuralom tézise – vagy kortárs tudományos megfogalmazása, a pénzügyi hegemonia elmélete – szerint a bankok sajátos hatalmi centrumként értelmezhetők. A magyar bankrendszer közelmúltbeli története alapján azonban azt látjuk, hogy a bankok pozíciója gyengül a tőkepiacon a vállalatokkal szemben.

A bankok esetleges hatalmát a bankok és a száz legnagyobb forgalmú nagyvállalat igazgatósági átfedésekből álló hálózatának elemzésével igyekszem meghatározni. Elsőként a nagyvállalatok feletti hatalomról folyó vita legutóbbi szakaszát, a menedzserizmus és a pénzügyi hegemonia elméletét mutatom be röviden, majd a magyar bankok vállalatok feletti kontrolljának lehetséges csatornáit és ezek makrogazdasági meghatározottságait vázolom. Az empirikus elemzés előtt röviden kitérek az igazgatósági átfedések elemzéséhez használt hálózatelemzés módszertanára.

1. Vita a nagyvállalatok feletti hatalomról: a menedzserizmus és a pénzügyi hegemonia elmélete

A múlt század végén és a század első felében sokan megfigyelték és leírták a pénzügyi intézmények és a bankárok erős hatalmi pozícióját. A húszas évektől azonban a bankuralom tézise feledésbe merült, a gazdasági hatalom szerkezetének változását figyelték meg a gazdaságsszociológusok (Mizruchi–Stearns 1994; Swedberg 1989). Ezen időszak meghatározó elemzése Adolf Berle és Gardiner Means *The Modern Corporation and Private Property* című könyve (Berle–Means 1989), melyben a szerzők a kapitalizmus fejlődésének két új trendjét mutatják ki. Az első a növekvő tőkekoncentráció és a vállalati méretek növekedése, a második pedig a tulajdon és a rendelkezési hatalom elválása. Ez utóbbi a kor gazdaságsszociológiájának meghatározó gondolatává vált, amelyet James Burnham fejtett ki a *The Managerial Revolution* című munkájában (Burnham 1989). Berle és Means érvelése szerint a menedzserek az elaprózott tulajdonszerkezet révén képessé váltak az osztalék és így a visszatartott jövedelem nagyságának a meghatározására. A növekvő nyereségeség eredményeképpen egyre több szabad rendelkezésű visszatartott jövedelem állt a menedzserek rendelkezésére, ami lehetővé tette a vállalat működésének belső forrásból történő finanszírozását. John Kenneth Galbraith a *The New Industrial State* című könyvében (1991) a technostruktúra (a vállalat vezető testülete, „agya”) uralmának egyik biztosítékát a piacokat kiiktató tervezésen alapuló gazdálkodásban jelölte meg, amelynek egyik formája a saját forrásból történő finanszírozás, amely megszünteti a bankárok beleszólását a vállalat működésébe. A menedzsment hatal-

ma persze meginog, ha a vállalat jövedelmei elapadnak és bankhitelre szorul. Ez azonban akkoriban csak ritkán fordult elő.

A menedzserizmus tézise egészen a hetvenes évek közepéig egyeduralkodó maradt a gazdasági hatalom magyarázatai között. A hetvenes évek közepétől azonban a nagyvállalatok feletti kontroll vitája új fordulatot vett, bebizonyosodott, hogy a vállalati tulajdonszerkezet felaprózottsága nem valós tény, a részvények nagy része – többek között – pénzügyesek kezében összpontosul. A menedzserizmus tézisének elméleti hiányosságaként rótták fel azt, hogy figyelmen kívül hagyja a vállalatközi kapcsolatokat, a vállalatot elszigetelt egységként fogja fel (Glasberg–Schwartz 1983; Mintz–Schwartz 1981; 1985; 1986). A vállalatközi kapcsolatok és a gazdasági hatalom új elméletei már a társadalmi kapcsolatháló fontosságát hangsúlyozták, egyidőben a modern gazdaság-szociológia központi elképzelésének, a gazdasági cselekvés és intézmények társadalmi beágyazottsága gondolatának megszületésével (Granovetter 1985; 1994; Swedberg 1995). Ugyancsak a közelmúlt fejleménye az, hogy a közgazdaságtani irodalomban is megjelent a vállalatok feletti hatalom kérdése, bár semlegesebb formában, a vállalati irányítás (corporate governance) fogalmát használva (Balling 1997). A vállalati irányítás közgazdaságtani fogalma egy átfogó rendszert takar, amelynek a közjót kell szolgálnia (Monks 1997). A menedzserizmus egyeduralmának vége azonban nem csupán elméleti újítások eredménye volt, hanem összefüggésben állt a vállalatok megváltozott tőkepiaci környezetével is. Linda Brewster Stearns kimutatta, hogy az amerikai vállalatok finanszírozásában a hatvanas évek vége óta a belső források aránya csökkenően van a külső forrásokhoz képest (Stearns 1986). 1946 és 1964 között a vállalatok finanszírozása egyharmad arányban történt külső forrásokból, 1965 és 1980 között már a források fele idegen volt.

A gazdasági hatalomról alkotott új elméletek a vállalaton kívül keresték a hatalom forrását, így került újra előtérbe a pénzügyesek hatalmának kérdése is. A banki hatalom elméletei közül Beth Mintz és Michael Schwartz pénzügyi hegemonia elméletét kell kiemelnünk (Mintz–Schwartz 1985; 1986). 1985-ös *The Power Structure of American Business* című könyvük központi feltevése, hogy az aszimmetrikus vállalatközi viszonyok a hegemonia fogalmával írhatók le. Hegemonisztikus viszony akkor jön létre, ha egy vállalat döntései jelentős hatással vannak egy másik vállalat döntéseire, amely vállalat nem képes ezt a hatást semlegesíteni, és olyan stratégia követésére kényszerül, amely a döntést hozó vállalat érdekeivel megegyezik. Alapvető különbség van az operacionális vagy stratégiai döntéshozatalba való beleszólás és a strukturális kényszer között. Az előbbi feltételezi a vállalat döntéshozó szerveiben való részvételt, az utóbbi pedig a gazdasági feltételek megváltoztatását jelenti, amelyhez az alárendelt helyzetben lévő cég alkalmazkodni kényszerül. A menedzserizmus elméletei csupán a diszkrecionális döntéshozatal, a vállalati irányítás napi döntéseinek függetlenségét tartották szem előtt. A hetvenes

évek elején a menedzserizmus kritikái között a bank-kontroll elméletei is megjelentek. Ezek a megközelítések azonban a menedzserizmushoz hasonlóan a bankok szerepét a vállalati döntéshozatal közvetlen irányításában keresték. Ezeknek az elméleteknek az alternatívájaként fogalmazódott meg a pénzügyi hegemonia tézise.

Az elmélet a hitelviszony aszimmetriájából indul ki: a hitel az adósok számára függőséget jelent a hitelezőktől. A bank és vállalat viszonyában két tényezőnek köszönhető a viszony aszimmetriája: a tőke mint jószág szűkösségének, valamint annak, hogy a vállalatok hitelszükséglete gyakran együtt jár a vállalati működés zavaaraival. A pénzügyi hegemonia mértéke tehát függ a tőkepiac helyzetétől. Az a tény, hogy a piacon kevés a jó befektetés és sok a befektetendő tőke, a hiteltranzakciókra is hatással van. A hitelkamatlábak csökkennek, a hitelfelvétel feltételei enyhülnek, a bankok kényszerhelyzetbe kerülnek. Ha tőkehiány van, ennek ellenkezőjét tapasztalhatjuk: a hitelfelvevők kerülnek kényszerhelyzetbe. A tőketöbblet esetében mégsem tapasztalható, hogy a hitelfelvevők befolyása megnövekszik a bankok döntéshozatalában. Az aszimmetria oka egyrészt az, hogy a tőke univerzális jószág, másrészt a bankok gyakran hitelnyújtó monopóliumként viselkedhetnek. A hitelviszonyban általában a vállalat az, amelynek sürgős a hiteltranzakció, mivel a hitel nélkül működése veszélybe kerülhetne. Másrészt a tőketöbblet a piacon ritkán sordorja veszélybe a bankokat, tőkéjüket ekkor a kevésbé jó ügyfeleknek hitelezhetik.

A hetvenes évek elejétől a vállalatközi kapcsolatok tanulmányozásában fontos helyet kapott az átfedő igazgatóságok hálózatának elemzése. A vállalati igazgatóságok összetételének adataihoz viszonylag könnyű hozzájutni, az átfedések elemzésével pedig olyan kapcsolódásokra lehet következtetni, amelyekről a vállalatoktól nehezen lehetne megbízható adatokat szerezni. Az igazgatósági átfedések nem feltétlenül maguk jelentik a vállalatok közötti kapcsolódást – bár ezek fontos információs csatornaként szolgálhatnak –, hanem inkább indikátorai két vállalat közötti érdekeltégi viszonynak (Scott 1985; Mintz–Schwartz 1985). Ez a viszony lehet tulajdonosi érdekeltég, hitelviszony vagy szállítói–vásárlói viszony. Mintz és Schwartz hipotéziseiket az igazgatósági átfedések hálózatának vizsgálatával tesztelték. Fő hipotézisük az volt, hogy ha a bankok a közvetlen és közvetett kapcsolataik tekintetében *centrális* pozíciót¹ foglalnak el ebben a hálózatban, akkor ez hegemonisztikus hatalmi pozícióra utal. A vizsgált sokaság a legnagyobb amerikai pénzügyi és nem pénzügyi cégekből állt össze két időpontra, az 1962-es minta 1131, az 1966-os pedig 1111 céget tartalmazott (Mintz–Schwartz 1981; 1985). A hálózat szerkezetének elemzése egyértelműen a pénzintézetek centralitását igazolta.

Mintz és Swartz munkájának kritikájaként a hegemonia fogalmának meghatározatlanságát rótták fel, és azt, hogy az igazgatósági átfedések nem feltétlenül a banki hatalom jelei. A szerzők maguk is meglehetősen bizonytalanok az átfedések jelentését illetően (Marsden 1988). Az igazgatósági átfedések tartalma, illetve megbízható indikátor volta körül sok vita folyt. Az átfedések nemcsak a vállalatközi

kapcsolatokkal állhatnak összefüggésben, hanem az igazgatók személyes érdekeivel is: az átfedés adódhat az igazgató személyének fontosságából (sok igazgatóságban található például közgazdászprofesszorok, neves jogászok), vagy egyszerűen az igazgatósági tagok magas honoráriumából. Ezek az alternatív magyarázatok nagyrészt kiszűrhetők, ha megkülönböztetjük az irányított és irányítatlan igazgatósági kapcsolódásokat. Az irányított kapcsolatok esetében van egy küldő és egy fogadó cég, ami azt jelenti, hogy a küldő cég egyik alkalmazottja a fogadó cég vezetőségének – a hazai viszonyoknak megfelelően felügyelőbizottságának vagy igazgatóságának – tagja. Az irányított kapcsolatok esetében az említett egyéni indítékok nagyrészt kizárhatók. Az irányított kapcsolatok és a vállalatok hatalmi viszonyai egyes kritikák szerint azonban nem feleltethetők meg egymásnak egyértelműen. A delegálás értelmezhető kooptálásként is, azaz a banki menedzserek jelenléte a vállalati igazgatóságokban történhet vállalati meghívásra is, és szolgálhatja a vállalat érdekeinek kijárását a banknál (Mintz–Schwartz 1985; Fligstein–Brantley 1992). A kooptálás azonban véleményem szerint nem jelent feltétlenül a delegálással ellentétes irányú viszonyt. Ha a vállalatok banki menedzsert hívnak a vezető testületeikbe, az ugyanúgy a vállalat banktól való függésére utalhat, csak éppen a viszony kezdeményezője a vállalat.

2. A bankok és vállalatok kapcsolatának meghatározottságai Magyarországon

A pénzügyi hegemonia elméletének bemutatása után felmerül a kérdés: mennyiben érvényes mindez a magyar bankokra; beszélhetünk-e egyáltalán posztkommunista pénzügyi hegemoniáról? Beth Mintz és Michael Schwartz tanulmánya amerikai bankokra vonatkozott, az amerikai gazdaságnak arra az időszakára, amikor a vállalatok belső forrásból való finanszírozottságának aránya csökkent, a bankhitelek aránya pedig növekedett (Stearns 1986). A bankok és vállalatok kapcsolata azonban nem egyszerűen a tőkepiac hullámzásaitól függ, már a bankrendszer kialakulásakor is jelentős különbségek voltak e tekintetben az országok között. Alexander Gerschenkron a *Gazdasági elmaradottság történelmi távlatból* című tanulmányában az ipari forradalom különböző útjait bemutatva kiemeli a bankok eltérő szerepét (Gerschenkron 1984). Az angliai iparosítás során a banki beruházási hiteleknek korántsem volt akkora szerepük, mint Németországban, ahol a bankok erősen összefonódtak a vállalatokkal. A megválaszolandó kérdés az, hogy a tőkepiac mai állapota és a kétszintű bankrendszerhez való visszatérés meghatározottságai milyen lehetőséget biztosítanak a bankoknak arra, hogy hatalmi pozíciót foglaljanak el a gazdaságban.

A pénzügyi hegemonia elmélete alapján a bankok hatalmi pozíciójának elsődleges forrása a tőke mint szükséges jószág feletti rendelkezés. A bankok hatalmi pozíció-

jának lehetséges gazdasági csatornáit tehát egyrészt a tulajdonviszony, másrészt a hitelviszony (Dittus–Prowse 1996; Baer–Gray 1996). A bankok vállalatok tulajdonosaivá válását a pénzügyi törvény korlátozza (1991. évi LXIX törvény). Peter Dittus és Stephen Prowse magyar, cseh és lengyel bankvezetőkkel készített interjúk alapján arra a következtetésre jutott, hogy a bankok nem is kívánnak tulajdonosi kontrollt gyakorolni a vállalatok felett abban az értelemben, hogy a vállalatok valós tulajdonosaivá váljanak (Dittus–Prowse 1996). Az új magánbankok nem kívánnak tulajdonossá válni vállalatokban, a régebbi nagybankok örökölt rossz ügyfeleik felett pedig csak addig kívánnak tulajdonosi jogokat gyakorolni, amíg követeléseiket kielégíthetik. A bankok tulajdonszerzésének oka nagyrészt a kényszer volt, az ügyfeleik életképtelenné váltak volna a magas hitelkamatok miatt, a banknak viszont céltartalékot kellett volna képeznie a rosszá vált hitele után. Így sokszor az egyetlen megoldás a hitel-tőke konverzió maradt. 1987 körül a bankok befektetési ajánlatokkal is próbáltak ügyfeleket szerezni.

A bankok és a vállalatok viszonya elsősorban a hitelezés kapcsán értelmezhető, illetve elsősorban ebből adódhat a bankok esetleges hatalmi pozíciója. A hitelviszony aszimmetriájának jellemzéséhez az információszerzés, a piaci ösztönzők és a jogi háttér a legfontosabb szempontok (Baer–Gray 1996). A gazdasági átalakulás eredményeként a bankok rendelkezésére álló vállalati információk nagymértékben elértektelenedtek. A bankok számára az átalakulás kezdetén gyengék voltak a piaci ösztönzők a vállalatok feletti kontroll kiterjesztésére és a rossz hitelek felszámolására. Az állami nagyvállalatok számára a költségvetési korlát keménnyé vált, az állami kereskedelmi bankok számára azonban nem. A hitel-, bank- és adószolidaritás alapelvei között szerepelt a piaci alapokon nyugvó megoldások alkalmazása, a gyakorlatban azonban ez az elv nem érvényesült (Kormányzati Ellenőrzési Iroda 1996). A hitelezői kontrollhoz szükség van arra is, hogy jogi garanciák legyenek a kintlévőségek begyűjtésére, amelyek hozzájárulnak a hitelvisszafizetési fegyelemhez. A hitel lehetséges biztosítékainak köre meglehetősen korlátozott. A bank az adós felszámolása esetében meglehetősen hátul áll a kielégítendő követelések sorrendjében, és a bírósági döntésre, amivel a bank a hitel fedezetéhez juthat, több hónapot kell várnia. Ha megkapja is a hitel fedezetét, értékesítése sokszor nehézséget jelent, a fedezetül szolgáló eszközök piaca gyakran rendkívül szűk. A hitel behajtásának utolsó lépése a csődeljárás kezdeményezése vagy a vállalat felszámolása. A csődtörvény megteremtette a lehetőséget az ilyen eljárásokhoz, a nehézséget a végrehajtás ellenőrzése okozza, ugyanis a vállalatok az eljárás során kimenthetik értékes eszközeiket.

A kétszintű bankrendszer kialakítása Magyarországon tíz évvel ezelőtt stagnáló gazdasági környezetben történt, amit a vállalatok 1990–1991-es nagy piacvesztése követett. Ez a válság a tőkepiac mindkét oldalát érintette (Ábel–Szakadát 1997; Várhegyi 1995). A bankok a magas infláció miatt fokozott óvatossággal jártak el a

hosszú távú finanszírozást illetően, a kihelyezések csökkentek. Ez a csökkenés a vállalati hitelek reálértékében is megmutatkozik, a bankszektor piaca tehát szűkült. A vállalati bankhitelek GDP-hez viszonyított aránya is csökkent, a bankok piacvesztése nemcsak a gazdaság összezsugorodásából adódott, hanem abból is, hogy csökken a bankhitel súlya a vállalati finanszírozásban. 1994-ben a gazdaság és a hitelek reálértékének a csökkenése ugyan megállt, de a hitelek GDP-hez viszonyított aránya tovább csökkent. A vállalatoknak nyújtott hitelek a bankok nettó hazai eszközeinek egyre kisebb részét jelentik (Magyar Nemzeti Bank 1995). A monetáris restrikción és a banki hitelkínálat csökkenése között nincs kimutatható összefüggés. A kortárs pénzülmélet a hitelcsatorna pénzmennyiségtől való viszonylagos függetlenségére hívja fel a figyelmet, a hitelkínálatnak saját logikája van (Király 1995). A tőkepiaci válság mellett az újjáalakuló kétszintű bankrendszer örökségeit is figyelembe kell vennünk. A bankrendszer hitelállományának nagy része az indulástól kezdve rossz hitel volt, illetve ügyfeleinek nagy része rossz ügyfél volt. John P. Bonin és Mark E. Schaffer kimutatta, hogy inkább az utóbbi, az örökölt ügyfelek voltak az oka a rossz hitelek növekményének még 1992-ben is, és nem a bankok felelőtlen hitelezése (Bonin–Schaffer 1996). Ezek a vállalatok ugyanis 1992-ben rendkívül rossz eredményt értek el. A rossz hitelek problémája inkább *stock*, mint *flow* probléma, a csődtörvény életbe léptetése nem oldotta meg a bankok problémáit, állami konszolidációra volt szükség.

A tőkepiaci válsága a bankok és vállalatok kapcsolatát is átrendezte. Ezekről a kapcsolatokról azonban kevés empirikus elemzés készült. Király Júlia (1995) négy ideáltipikus vállalati csoportot különített el bankkapcsolataik szempontjából. Az első csoport a *tartósan eladósodott ügyfeleké*, itt az 1987-es nagy bankhiteltartozás tovább nőtt, de legalábbis nem csökkent. Ebben a csoportban többnyire korábbi állami nagyvállalatokat találunk, amelyek 1987-ben a termelés nagy részét adták. A kétszintű bankrendszer kialakításakor ezeknek a vállalatoknak a rossz hiteleit osztották el újra a nagybankok között. A második csoport a *gyorsan eladósodóké*, az ide sorolt vállalatoknak 1987-ben nem voltak jelentős bankhiteleik, de 1990–1991-re a hitelállományuk nagymértékben nőtt. Ezek a vállalatok többnyire állami vállalatok átalakulásával, szétesésével keletkeztek, többnyire közép- és kisvállalatok, amelyek külső forrásból növekedtek, és 1990-ben sokszerűen érte őket a piacok nagy részének elvesztése. A harmadik csoportba a *bankelhagyók* tartoznak, akiknek 1987-ben jelentős bankhiteleik voltak, de később a hiteleket törlesztették. Ezek a vállalatok többnyire tőkebevonással privatizált nagyvállalatok. A negyedik csoport az *önfinanszírozóké*, akik 1987-ben nem rendelkeztek jelentős bankhitel-állománnyal, és később is saját forrást vagy bankokon kívüli külső forrást használtak. Ezek a vállalatok többnyire a nagy exportálók közül kerülnek ki. Mindez a bankok gyenge és egyre gyengülő pozíciójára utal.

A gazdaság igazgatósági átfedések alapján kirajzolódó hálózatának elemzéséről nem készült még magyarországi felmérés. A tulajdonosi viszonyok hálózatát David Stark vizsgálta a hálózati koordináció nyomait keresve (Stark 1994; Bruszt–Stark 1996). Arra a következtetésre jutott, hogy a gazdaságban *rekombinátorok*, tulajdonon alapuló vállalati hálózatok alakulnak ki, amelyekben bankok és nagy részvénytársaságok körül kft-k és rt-k hálózata található, a vállalatok túlélési stratégiája a tulajdonosi hálózatokba szerveződés és a tulajdonosi kontrolltól való függetlenség. A kutatás során a *Figyelő* 1993-as, 200-as toplistáján szereplő vállalatok és a 25 legnagyobb bank tulajdonszerkezetét térképezték fel cégbírószági adatok segítségével. A 200 vállalatból 183 adatait sikerült megtalálni, a 25 bankból pedig 23-ét. A 205 elemből 41 esetben volt többségi tulajdonos más részvénytársaság, 31 esetben volt külföldi többségi tulajdonos. A vállalati tulajdon egyrészt erősen koncentrikus csillag alakzatokat rajzol ki, sok esetben arról van szó, hogy a nagy állami vállalat sok kis kft-re esett szét. Az esetek nagy részénél azonban összetett hálózati alakzatok is kimutathatók voltak, amelyek klikkekre hasonlítottak. Ezeket nevezte David Stark rekombinátoroknak. A tulajdonosi hálózatra vonatkozó vizsgálat 1996-os megisméltlése alapján a kereszttulajdonlás mértékében nem található csökkenés, inkább enyhe növekedés mutatható ki. A tulajdonosi hálózatban ágazatok szerint klikkek voltak elkülöníthetők (Stark–Kemény 1997).

Lehet-e tehát valamiféle alapja annak, hogy Magyarországon a bankok hatalmáról beszéljünk? A bankvezetők csoportjának egy 1993-as kérdőíves megkérdezése alapján Lengyel György és Bartha Attila arra a következtetésre jutott, hogy a bankárok csoportja a származás, a képzettség, a vagyon, a jövedelem és az életstílus tekintetében egyértelműen privilegizáltabb helyzetben van a menedzserekhez képest, és bizonyos jelek a bankárok dominanciájára is utalnak (Lengyel–Bartha 1997). Kimutatható, hogy a bankárok körében gyakrabban tapasztalható a vezető testületeket illetően multipozicionalitás, a bankárok tehát gyakrabban vesznek részt az átfedő igazgatóságok vállalatközi hálózatában. A befolyásos tanácsadói tevékenység is inkább a bankárookra, mint a menedzserekre jellemző. A szerzők végkövetkeztetése szerint sem a menedzserek, sem a bankárok dominanciájáról nem lehet beszélni, inkább arról van szó, hogy ezek a csoportok kölcsönösen kontrollálják egymást. Ez a következtetés egybevág Szalai Erzsébet tapasztalataival, aki interjúkutatásai alapján a bankok és a nagyvállalatok növekvő összefonódását tapasztalta még a nyolcvanas évek végén (Szalai 1990). A bank és vállalat viszonya azonban nem a piaci erőviszonyokból következett, hanem túlnyomórészt hivatali jelleget öltött; a bank kegyet gyakorolt a hitelezéssel, de eközben a bankok is kiszolgáltatottak voltak a vállalatoknak. Ez a függőség a kilencvenes évek elején is fennmaradt (Szalai 1994).

3. Az átfedő igazgatóságok elemzésének módszertana

Kérdés, vajon beszélhetünk-e a hálózatelemzésről mint új paradigmáról, de az bizonyos, hogy a kapcsolathálózatok elemzése a szociológiai szakirodalom legdinamikusabban fejlődő ága (Tardos 1995). A hálózatelemzés közvetlen előzménye a szociometriai iskola, amelynek Mérei Ferenc volt a legjelentősebb hazai képviselője (Mérei 1996). A társadalmi kapcsolathálóok elemzése új nézőpontot jelent a társadalomtudományokban, ahol a cselekvők (többnyire egyének) helyett a cselekvők egy halmaza és a közöttük lévő kapcsolatok az elemzés egységei. Az cselekvői hálózatok elmélete (actor-network theory) a hálózati szemléletmód általánosítását és a cselekvők esetében az individuumoktól való elvonatkoztatást hangsúlyozza, ebben az elméleti irányzatban nincs kiemelt szerepe a személyközi kapcsolathálóknak (Latour 1997).

A hálózatelemzés egyik legfontosabb döntése az elemzendő sokaság meghatározása (Marsden 1990; Faust–Wassermann 1994; Borgatti–Everett–Freeman 1996). A hálózatelemzéshez használt sokaság kiválasztásánál két kritikus kérdés merül fel: a sokaság határának meghúzása és a mintavétel. A hálózatelemzésben az elemek kapcsolódása a vizsgálódás tárgya, a határok meghúzása torzíthatja az eredményeket, mivel sok szálon kapcsolódó elemeket szakíthat el egymástól. Tanulmányomban nominalisztikus módon az árbevétel szerinti legnagyobb száz vállalat és az összes bank sokaságát vizsgálom. A hálózatelemzésben egy minta alapján az alapsokaságra következtetéseket levonni nehezen megoldható módszertani kérdést jelent, így a következtéseimet csak a vizsgált sokaságra vonatkoztatom.

A sokaságról gyűjtött hálózati adatok két legfontosabb megjelenítési módja a gráf, illetve a szociomátrix (Faust–Wassermann 1994). A hálózatok gráf formájában történő megjelenítése esetében a sokaság elemeit pontok, a közöttük lévő kapcsolatokat pedig vonalak vagy nyilak jelképezik. A szociomátrix esetében a sokaság elemeit egy mátrix sorai, illetve oszlopai képviselik, a közöttük lévő kapcsolatok kódja pedig a mátrix cellájában található. A kapcsolatok legfontosabb ismérve az elemzés szempontjából az irányítottságuk. Az irányítatlan kapcsolatok esetében (ha két cégnek közös igazgatósági tagja van) a gráf pontjait vonalak kötik össze, illetve a szociomátrix átló feletti része megegyezik az átló alattival. Az irányított kapcsolatokat a gráf pontjai közötti nyilak jelzik, ebben az esetben a szociomátrix sorai a küldött, az oszlopai pedig a fogadott kapcsolatok kódjait tartalmazzák.

A szociomátrix alapján a hálózat jellemzői számszerűsíthetők. A legegyszerűbb mutató a sűrűség (Faust–Wassermann 1994; Borgatti–Everett–Freeman 1996), amely a megvalósult és a lehetséges kapcsolatok hányadosa². Az átfedő igazgatóságok elemzésében a legfontosabb kérdés az egyes vállalatok *centralitása* a hálózatban. Ennek számítására legegyszerűbb eljárás az elemek *fokának* (kapcsolatai számának) összehasonlítása: amelyik elem több kapcsolattal rendelkezik, valószínűleg

központi pozíciót foglal el a hálózatban. Irányított kapcsolatok esetében a cégek *kifokának* az összehasonlításából lehet következtetni az elemek centralitására, feltételezve, hogy amelyik cég több igazgatósági tagot küld, centrális pozícióban van a többihez képest. (Egy elem *kifoka* az onnan eredő kapcsolatok száma, *befoka* pedig a más elemektől érkező kapcsolatok száma.)

A centralitás eddig említett mutatói csak az elemek közvetlen szomszédjaira vonatkoztak, az elemek egész hálózatban értelmezett centralitása azonban függhet attól is, hogy elszigetelt vagy központi elemekkel állnak-e kapcsolatban (Cook et al. 1983; Bonacich 1987). Ennek a mérésére szolgál a centralitásnak az a mutatója, amely az adott pont kapcsolódásainak összege a kapcsolódó elemek centralitásával súlyozva. Az adott elemek centralitása a következőképpen számítható:

$$\lambda e_i = \sum_j R_{ij} e_j,$$

ahol R a szociomátrix, e pedig az adott elem centralitása. A képletben szereplő e a mátrix egy sajátvektora, λ pedig a hozzá tartozó sajátérték (Bonacich 1987). Ezt a centralitásmutatót használta Beth Mintz és Michael Schwartz is a bankok hatalmi pozíciójának mérésére. A centralitás meghatározásakor azonban figyelembe kell venni azt is, hogy a közvetlen és a közvetett kapcsolatok eltérő fontosságúak. A sajátvektorokon alapuló centralitásmutató továbbfejlesztett változata egy megadható β paraméternek megfelelő súllyal veszi figyelembe a közvetett kapcsolatokat. A mutató számítási módja a következő:

$$c_i(\alpha, \beta) = \sum_j (\alpha + \beta c_j) R_{ij},$$

ahol c az adott elem centralitása, α pedig egy paraméter, amely biztosítja, hogy az egyenletnek triviálisától eltérő megoldása legyen³. A β paraméter annak megfelelően adandó meg, hogy az adott hálózatban az indirekt kapcsolódásoknak mekkora súly tulajdonítható a centralitás tekintetében. A becslés megbízhatóságához a β paramétert úgy kell megválasztani, hogy abszolút értékben kisebb legyen a legnagyobb sajátérték reciprokánál. Tanulmányomban a kifokok mellett ezt a centralitásmutatót használom.

4. A bankok pozíciója a magyar gazdaság hálózatában. Empirikus elemzés

A magyar gazdaság és a tőkepiac nyolcvanas évek végi–kilencvenes évek eleji válsága a vállalatok és bankok kapcsolatára is kihatott. Mindezek alapján többféle hipotézis is felállítható a száz legnagyobb vállalat és a bankok kapcsolatrendszerének „alakját” illetően. Valószínűsíthető a bankok erős kötődése az eladósodott nagyvállalatokhoz, mivel kontrollálni igyekeznek működésüket, és viszonylagos elszigeteltségük a nem eladósodott, illetve banki hitellel nem rendelkező vállalatoktól. Ha a sikeres vállalatok bankelhagyók lettek, és a bankok vállalatokkal tartott kapcsolata inkább kényszerből ered, mintsem a bankok hatalmára utal, arra számíthatunk, hogy a bankokkal kapcsolódó vállalatok „minősége” (mint banki ügyfél és mint eredményes vállalat) gyengébb a nem kapcsolódó vállalatokhoz képest. A legfontosabb kérdés azonban az, hogy van-e a bankoknak mérettől és egyéb gazdasági tényezőktől független centralitása. A bankok és vállalatok hálózatában a közvetlen kapcsolatok számával mért centralitás nem feltétlenül a hatalomra utal; ha a bankok több igazgatósági tagot delegálnak, az valószínűleg az információ iránti igényüket mutatja, amelynek kielégítésére az igazgatósági átfedések csatornáját is felhasználják. A bankok hatalmára utaló centralitás mérésére tehát a közvetett kapcsolatokat is figyelembe vevő Bonacich-centralitásmutatót használom.

A minta és az adatok

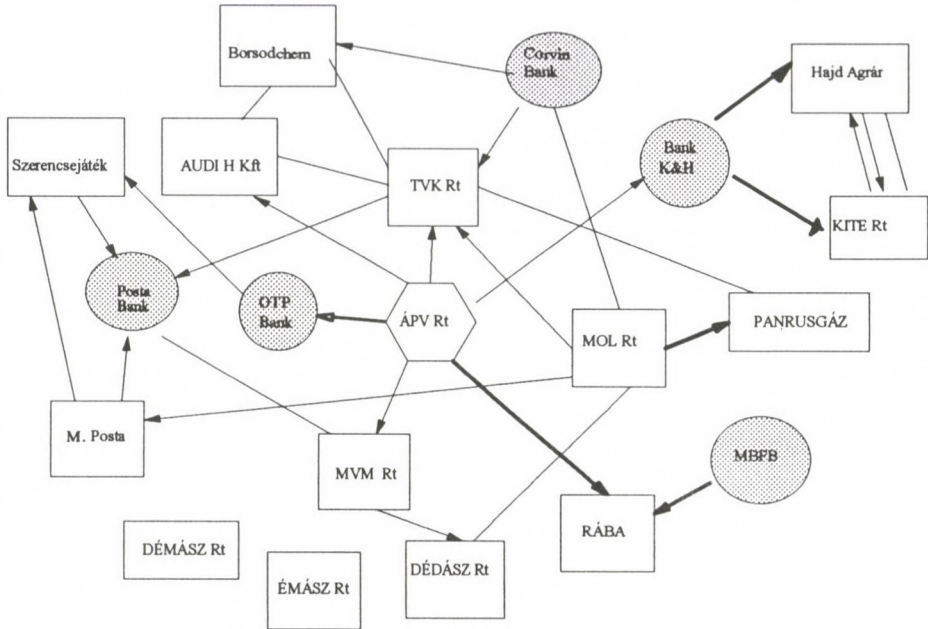
A gazdasági szervezetek (rt-k és kft-k) kötelesek vezető testületeik: az igazgatóság, illetve a felügyelőbizottság tagjainak, valamint a cégjegyzésre jogosultaknak a névsorát és laccímét, illetve a változásokat a cégbíróságnak bejelenteni. Az adataimat tehát a cégbírósági nyilvántartások kivonatából állítottam össze. A kiválasztott sokaság két csoportból áll. Az egyik az 1996-os nettó árbevétel alapján legnagyobb 100 vállalat csoportja. (Ez a csoport a *Figyelő* listája alapján került kiválasztásra, a 100 vállalat a lista első 124 vállalatából került ki – a cégbírósági adatok hiányosságai miatt [Top 200, 1996].) A sokaság másik csoportja a bankok teljes sokasága. Ebben a csoportban 43 elem van. A 144. elem az ÁPV Rt Az így kapott sokaság a kiválasztás módja miatt felemás, az elemzés céljának azonban megítélésem szerint a leginkább megfelelő. Ahol van rá mód, a statisztikai elemzéseknél igyekszem kiszűrni a bankok és a vállalatok eltérő mintába kerülési valószínűségének hatását. Az elemzésben a bankok helyzetét igyekszem leírni a vállalatok hálózatában, tehát a bankok közötti kapcsolatok nem szerepelnek a mintában. A sokaság elemzésekor következtetéseimet csak a sokaságra – tehát a bankrendszer és a 100 legnagyobb vállalat csoportjára – vonatkoztatom.

Az elemzéshez két adatbázist használtam. Az első – hálózati – adatbázis a nyers cégbírósi adatokból (csaknem 7000 névből és címből) az átfedések azonosításával állt elő. Ez az adatbázis az irányított és irányítatlan kapcsolatok mátrixait, illetve ezek összevont, irányítatlan mátrixát tartalmazza. Az irányított kapcsolatok első mátrixában a felügyelőbizottsági és igazgatósági delegálások szerepelnek, tehát az, ha egy cég cégjegyzésre jogosult vezetője egy másik cégnél felügyelőbizottsági vagy igazgatósági tag. Az irányítatlan kapcsolatok mátrixa a felügyelőbizottsági és igazgatósági átfedéseket tartalmazza; ha két vállalatot olyan közös felügyelőbizottsági vagy igazgatósági tag köt össze, aki nem szerepel valamely vállalat cégvezetői között.

A második, hagyományos statisztikai elemzésre alkalmas adatbázis az egyes elemek hálózati jellemzőit tartalmazza, valamint az 1994-es nettó árbevételét, hosszú lejáratú kötelezettségeit, mérlegfőösszegét, saját tőkéjét és jegyzett tőkéjét. A bankok esetében ezenkívül a tulajdonrészek összegét és a céltartalékot, a vállalatok esetében pedig az üzemi eredményt.

A bankok és vállalatok személyes kapcsolathálójának alapvető jellemzői

A hálózati adatbázis elemzéséhez a UCINET programot használtam (Borgatti et al. 1996). A sokaság kapcsolati sűrűsége meglehetősen alacsony, mindössze 1,48 százaléka valósul meg a lehetséges összes kapcsolatnak, 121 (irányított és irányítatlan) átfedés található a 144 elem között. A kapcsolatok közül 44 irányítatlan, 77 pedig irányított. Az első 20 cég kapcsolati térképét mutatja az 1. ábra. Az első 20, legtöbb kapcsolattal rendelkező elem között 5 bank található. A hálózat nem mondható centralizáltnak, a fokok (a szimmetrikussá tett összes kapcsolatok száma) alapján számított centralizáltsági mutató 10 százalék, az irányított kapcsolatok alapján számított centralizáltság csak 6 százalékos. Az első húsz elem között található az összes kapcsolat harmada, összesen 44 a 123-ból, a kapcsolati sűrűség 23 százalékos. A küldött kapcsolatok száma alapján az ÁPV Rt, a MOL Rt és a Kereskedelmi és Hitelbank mondható igazán egy-egy csillagalakzat középpontjának.

1. ábra: A 20 legtöbb kapcsolattal rendelkező cég gráfja. A szürke kör a bankokat jelöli, a négyyszög a vállalatokat, a hatszög pedig az ÁPV Rt. Az irányított kapcsolatokat nyilak jelölik, az irányítatlanokat vonalak. A vékony vonal egy, a vastagabb kettő, a legvastagabb pedig három (vagy több) kapcsolatot jelent.

A bank- és vállalat viszonyának minősége

A bankok és a vállalatok gazdasági kapcsolata egyrészt a tulajdonviszonyon, másrészt a hitelviszonyon alapulhat. Az igazgatósági kapcsolódásoknak és ezeknek a mögöttes gazdasági viszonyoknak valószínűleg van közük egymáshoz. A tulajdonviszonyok esetében ez az összefüggés egyértelműbb: a törvényi szabályozás 5 százalékos tulajdonrészhez köti a banki vezetők részvételét más cégek vezetőségében (1991. évi LXIX törvény). A vezetőségi delegálás és a tulajdon összefüggését a bankok csoportjában vizsgáltam. Az 1. táblázatban látható a banki delegálás és a banki tulajdonban lévő részesedések (konszolidálásba bevont és társult vállalatban lévő tulajdonrész, valamint egyéb pénzügyi befektetések) összégének összefüggése. Azok a bankok, amelyek vezetőket küldenek más vállalatokhoz, átlagosan nagyobb összegű vállalati tulajdonrészrel rendelkeznek, függetlenül a mérlegfőösszegüktől.

1. táblázat

A banktól delegált vezetők száma (VKIFOK) és a banki tulajdonrészek (millió Ft-ban) közötti összefüggés a források összegére (FORRASOK, Mrd Ft) kontrollálva

lineáris regresszió, függő változó: banki tulajdonrész (M Ft)

vizsgált sokaság: bankok

korrigált R négyzet: ,52044 F: 15,65096

Szignifikancia: ,0000

N: 31

Változó	B-együttható	T-érték	T-szignifikancia
VKIFOK	1761,15	3,530	,0016
FORRASOK	13,55	3,029	,0056
konstans	1416,99	1,596	,1230

A következő kérdés az, hogy a vállalatoknál található személyes banki jelenlét kapcsolatban áll-e az adott vállalat hiteleinek összegével, illetve eladósodottságával. Ahol bankoktól delegált igazgatósági vagy felügyelőbizottsági tag található, csaknem kétszeres a vállalati hosszú lejáratú kötelezettségek összege, bár az összefüggés nem szignifikáns a kis elemszám miatt. Az eladósodottsági mutató (hosszú lejáratú kötelezettségek osztva a források összegével) alapján nem található különbség azok között a vállalatok között, ahol van és ahol nincs banktól delegált vezetőségi tag, ami arra utal, hogy a bankok számára a hitel abszolút nagysága számít, és nem a hitelezett vállalat tőkeáttétele. A bankok bizonyos nagyságú hitelek nyújtása esetén küldenek vezetőségi tagot, és nem akkor, ha a hitelezett vállalat eladósodottsága megnövekszik. A banki vezetők vállalatokhoz való delegálása és a bankok vállalati hiteleinek banki mérlegfőösszeghez viszonyított aránya között nincs összefüggés, ez azonban még nem jelenti azt, hogy el kellene vetnünk azt a hipotézist, hogy a vezetőségi átfedések hálózata a hitelviszonyok hálózatával párhuzamos. Ennek a hipotézisnek a vizsgálatára a hitelezési viszonyok hálózatára lenne szükség.

A bankok és vállalatok igazgatósági delegálásokon keresztüli kapcsolata ha a tulajdonon és a hitelviszonyon alapul is, nem feltétlenül jelenti a bank erős pozícióját a vállalatokkal szemben, lehetséges, hogy a bank a Király Júlia által elkülönített tartósan eladósodott és gyorsan eladósodott ügyfelekkel kénytelen kapcsolatot tartani, míg a jól jövedelmező vállalatok „bankelhagyók” lesznek vagy önfinanszírozókká válnak. A bankokkal delegált vezetőségi viszonyban álló vállalatok „minőségét” kétféleképpen is megpróbáltam mérni. Egyrészt feltételezhetjük azt, hogy ha az eredményes vállalatok bankelhagyókká válnak, azt kell tapasztalnunk, hogy a bankokhoz kapcsolódó vállalatok eredményessége rosszabb azokhoz a vállalatokhoz képest, ahol nincs banktól delegált vezető. Másrészt azoknál a bankoknál, amelyek kényszerből rossz hitelekkel rendelkező vállalatokhoz kapcsolódnak, nagyobb lesz a céltartalékok átlaga azokhoz a bankokhoz képest, ahol nincs vállalat-hoz delegált vezető – függetlenül a hitelek összegétől.

Az első hipotézis igazolhatónak látszik az adatok alapján, a 2. táblázatban látható, hogy azok a vállalatok, amelyek a bankokhoz kapcsolódnak, a méretüktől függetlenül általában kevésbé nyereségesek (vagy veszteségesebbek), mint a bankokkal nem kapcsolódó vállalatok.⁴ A nagyobb vállalatok általában kevésbé nyereségesek, mint a kisebbek. A bankok tehát viszonylagosan elszigeteltek a nyereségesebb vállalatoktól, ami persze nem jelenti azt, hogy veszteséges vállalatokkal állnak csupán kapcsolatban (a 14 vállalat közül, amelynél banktól delegált vezetőségi tag található, csupán három veszteséges, amely megegyezik a sokasági aránnyal, a 93 vállalat közül, amelyekről az üzemi eredmény adata rendelkezésre áll, 27 vállalat veszteséges). Ehelyett inkább arról van szó, hogy a bankokhoz kapcsolódó vállalatok méretükhöz képest alacsony eredményt termelnek ki.

2. táblázat

A banktól delegált vezetők jelenléte (BANKTOL, 1: van, 0: nincs) és az üzemi eredmény közötti összefüggés a források összegére (FORRASOK, Mrd Ft) kontrollálva

lineáris regresszió, függő változó: üzemi eredmény (Mrd Ft)

vizsgált sokaság: vállalatok

korrigált R négyzet: ,28547

F: 15,58287 Szignifikancia: ,0000

N: 73

Változó	B-együttható	T-érték	T-szignifikancia
BANKTOL	-1967,74	-1,938	,0566
FORRASOK	-20,4437	-4,898	,0000
konstants	1298,39	3,303	,0015

Ez még önmagában nem feltétlenül jelenti a bankok gyenge pozícióját a vállalatokkal szemben. Lehetséges, hogy az oksági összefüggés fordított, és arról van szó, hogy a bankok csak azokhoz a vállalatokhoz küldenek vezetőket, ahol problémák vannak. Ezért a bank oldaláról is meg kell vizsgálni a vállalati kapcsolatok és a vállalatok minősége közötti összefüggést.

A második hipotézis a banki delegálás és a céltartalékok viszonyára megerősíthető. A banktól a vállalathoz delegált vezetők száma erős pozitív összefüggést mutat a céltartalékok összegével (3. táblázat). Ez arra utal, hogy a banki delegálás és a hitelviszony között mégis lehet kapcsolat, azonban a banki vezetőket nem általában a nagy hitelek biztosítékaként delegálják, hanem a rosszá vált követelések, illetve a rossz ügyfelek ellenőrzésére. Valószínű, hogy azok a bankok, amelyek személyes kapcsolatot tartanak vállalatokkal, általában rosszabb hitelekkel rendelkeznek, mint azok, amelyek nem delegálnak vezetőket. Ez az összefüggés a hitelek összegétől függetlenül is igaz, a céltartalékok összege és az ügyfelekkel szembeni banki követelések összege között nincs összefüggés. A bankok és a vállalatok személyes kap-

csolódásai nemcsak a gyengébb ügyfelek kontrollálására szolgálnak, hanem az általában rosszabb ügyfelekkel rendelkező bankokra jellemzőek.

3. táblázat

A banktól delegált vezetők száma (VKIFOK) és a céltartalék (M Ft) közötti összefüggés az ügyfelekkel szembeni követelések összegére (BANKKOV, M Ft) kontrollálva

lineáris regresszió, függő változó: banki céltartalék (M Ft)

vizsgált sokaság: bankok

korrigált R négyzet: ,53601

F: 18,90592, Szignifikancia: ,0000 N: 31

Változó	B-együttható	T-érték	T-szignifikancia
VKIFOK	619,50	5,907	,0000
BANKKOV	-6,47304E-04	-,151	,8810
konstans	168,17	,975	,3376

Azt azonban tudnunk kell, hogy nem arról van szó, hogy néhány kicsi, gyengén működő bank a rossz ügyfeleivel személyes vezetőségi viszonyokon keresztül tartja a kapcsolatot. Azok a bankok, amelyekről itt szó van, a legnagyobbak közé tartoznak. Az első húsz, legtöbb kapcsolattal rendelkező cég között található öt bank a legnagyobbak közé tartozik. A banki vezetők delegálását mint a vállalatokkal való kapcsolattartás módját a legnagyobb bankok alkalmazzák. A vállalatokkal való ilyen kapcsolattartás és a bank mérete (mérlegfőösszege) között erős pozitív kapcsolat van ($T = 3,466$).

Mindezek alapján arra lehet következtetni, hogy a bankok hatalma, ha van egyáltalán, meglehetősen korlátozott. A bankok „ismeretségébe” tartozó vállalatok eredményessége rosszabb, mint a bankokkal nem kapcsolódó vállalatoké, a vezetőségi delegálással a vállalatokhoz kapcsolódó nagybankoknak pedig általában több céltartalékot kell képezniük, mint a személyesen nem kapcsolódó kisebb bankoknak. Tehát az a kérdés, hogy mindezek ellenére van-e kimutatható hatalma a bankoknak a nagyvállalatok hálózatában? A vállalati árbevétel vizsgálata arra enged következtetni, hogy nemcsak a kapcsolódó bankok nem elhanyagolható méretűek, hanem a bankokhoz kapcsolódó vállalatok is inkább az árbevétel alapján összeállított nagyvállalati toplistára első feléből kerülnek ki (amelyik vállalatnak van igazgatósági bankkapcsolata, szignifikánsan nagyobb a nettó árbevétele, $T = 2,180$).

A banki centralitás mértékének meghatározása

Az előző rész következtetése szerint a bankok hatalma, ha van egyáltalán, meglehetősen korlátozott. Az átfedő igazgatóságok hálózatának pontos tartalmát azonban párhuzamos, más jellegű hálózati adatok (hitel- vagy tulajdonviszonyok) híján nem lehet leírni, csak következtetni lehet az összefüggésekre. Az igazgatósági átfedése-

ket tehát továbbra is mint indikátorokat használok, amelyek a vállalatközi csereviszonyokat és kölcsönös egymásrautaltságot jelzik. Ennek megfelelően a következőkben a bankok pozícióját, lehetséges centralitásának mértékét igyekszem meghatározni.

A centralitás mérésére két mutatót használok: a küldött kapcsolatok számát és az összes kapcsolaton alapuló, paraméterezhető Bonacich-hatalmi mutatót, amely 10 százalékos súllyal veszi figyelembe az indirekt kapcsolatokat.⁵ A küldött kapcsolatok számával mért centralitás az igazgatósági átfedések mint információs csatorna fontosságát hivatott mérni, a Bonacich-centralitás pedig egyfajta banki hatalom mérésére szolgál. Arra a kérdésre, hogy a bankok centrális pozíciót foglalnak-e el a 100 legnagyobb vállalat hálózatában, egyrészt a bankok átlagos centralitásának meghatározásával lehet választ adni, másrészt pedig a bankoknak egy sajátos, minden más fontos gazdasági tényezőtől elkülönített centralitásának kimutatásával. A nettó banki centralitás meghatározásához többváltozós statisztikai modellek alkalmazására van szükség. A kapcsolódások száma, illetve a centralitásmutató megoszlása erősen aszimmetrikus. A delegált kapcsolatok száma és a centralitásmutató Poisson-eloszlású.⁶ Az alkalmazható többváltozós módszer tehát a Poisson-regresszió, amely lehetővé teszi több tényezőnek az *előfordulási gyakoriságra* vonatkozó különálló hatása vizsgálatát.⁷

Az elemzésben egyrészt a delegált kapcsolódások száma, másrészt a Bonacich-centralitásmutató a függő változó. A magyarázó változók között szerepel elsőként a bankok dichotóm változója (BANK, 1: bank, 0: vállalat), az összes forrás (FORMR), mint a vállalat méretének mérőszáma, a hosszú lejáratú kötelezettségek összege (HOSZMR), az eladósodottság mutatója (ELADO2,=HOSZMR/FORMR) és a nettó árbevétel (ARBEVMR), mint a vállalat piaci súlyának mutatója (mindegyik milliárd forintban). A 4. táblázatban láthatóak a küldött kapcsolatokkal mért centralitás modelljei. A modellben csak a hálózatba kapcsolódó elemek szerepelnek, hogy a sokaság felemás összetételének hatása minél kevésbé torzítsa az eredményeket.

4. táblázat

A delegált tagok számának modelljei. A cellákban az előfordulási gyakoriság együtthatói olvashatók

A modellek statisztikái				
Változók	1. modell	2. modell	3. modell	4. modell
		Khi ² : 3,27 pszeudo R ² : ,014	Khi ² : 17,98 pszeudo R ² : ,0884	Khi ² : 26,55 pszeudo R ² : ,1305
BANK	1,6577*	1,0374	1,3860	2,7677**
FORRMR		1,0022**	1,0064**	1,0024
HOSZMR			,9673**	,9908
ELADO2			8,3005	,5939
ARBEVMR				1,0101**

* p < ,1000

** p < ,0500

Az első modellből látható, hogy a bankok átlagosan centrálisabbak a vállalatoknál, egy bank átlagosan másfélszer annyi vezetőt delegál, mint egy vállalat, ami valószínűleg az igazgatósági átfedéseknek információs csatornakénti funkciójára utal. A centralitás azonban nemcsak annak lehet köszönhető, hogy bankról van szó. Az első lehetséges alternatív magyarázat az, hogy a centralitás a nagyobb cégekre jellemző, és a bankok nagyobb centralitása csak nagyobb átlagos mérlegfőösszegüknek köszönhető. A második modellben látható, hogy erről van szó, a források összege pozitív szignifikáns kapcsolatban van a kifokon alapuló centralitással, míg a bankok változója inszignifikáns. A cég méretén kívül azonban további változók hatásával is számolni kell. A harmadik modellben a hosszú lejáratú kötelezettségek és az eladósodottság változója is szerepel. Látható, hogy a centralitás a vállalat méretével ugyanúgy egyenes arányban áll, a hitelállomány méretével viszont negatív irányú összefüggést mutat, a nagyobb hitelállománnyal rendelkező cégek (vállalatok vagy bankok) méretüktől függetlenül kevésbé centrálisak, kevesebb vezetőt delegálnak. A negyedik modellben a centralitás fontos meghatározója a nettó árbevétel, a nagyobb árbevételű cégek – méretüktől és hitelállományuktól függetlenül – centrálisabbak. Az árbevétel változójának bevonásával a bankok változója ismét szignifikánssá vált. A bankok árbevétele méretükhöz képest kicsi, és más jelent, mint a vállalatoknál, tehát a változó szerepeltetésével a bankok mérettől, hitelállománytól és árbevételtől elkülöníthető centralitását kapjuk. A bankok tehát a delegált vezetőségi tagokat tekintve centrálisnak mondhatók a száz legnagyobb vállalat hálózatában.

5. táblázat

A Bonanich-hatalmi mutató modelljei. A cellákban az előfordulási gyakoriság együttthatói olvashatók

A modellek statisztikái				
Változók	1. modell	2. modell	3. modell	4. modell
	Khi ² : 1,63 pszeudo R ² : ,0021	Khi ² : 32,26 pszeudo R ² : ,0482	Khi ² : 62,98 pszeudo R ² : ,0941	Khi ² : 120,65 pszeudo R ² : ,1803
BANK	1,1339	,9240	1,3404**	1,9443**
FORMR		1,0013**	1,0037**	1,0010
HOSZMR			,9817**	,9971
ELADO2			,3705	,0772**
ARBEVMR				1,0072**

* p < ,1000

** p < ,0500

Az 5. táblázatban láthatók a Bonanich-centralitásmutató modelljei. A főbb összefüggések irányai megegyeznek a kifokokon alapuló centralitásnál tapasztaltakkal, néhány fontos eltérés azonban figyelmet érdemel. Elsőként azt kell megállapítanunk, hogy a bankok átlagosan nem mondhatók centrálisabbaknak a vállalatoknál, ami alapján nem beszélhetünk banki hatalomra utaló centralitásról. A harmadik modellben látható, hogy a bankok az árbevétel szupresszor hatásának kiszűrése nélkül is centrálisnak mondhatók, a bankok közvetett centralitása nem függ annyira az árbevételtől, mint a közvetlen centralitása. A negyedik modellben látható, hogy míg csak az elsődleges, direkt kapcsolatokat számba véve az eladósodottság nincs hatással a centralitásra, addig az indirekt, másod-, harmadlagos kapcsolatokat is figyelembe vevő mutató alapján már az eladósodottságnak negatív hatása van, az eladósodott vállalatok kevésbé centrálisak. Ha az árbevétel, illetve az eladósodottság hatását kiszűrjük, a bankoknak marad egy elkülöníthető centralitása. A bankok tehát nem mondhatók centrálisabbnak a vállalatoknál átlagosan, de sajátos banki centralitással jellemezhetőek.

5. Következtetések

Dolgozatom kiindulópontja az volt, hogy a posztkommunista menedzserizmus tézise mellett a bankok lehetséges hatalmát is vizsgálat alá kell vennünk. A hetvenes években Amerikában a gazdasági hatalom – és egyáltalán a gazdasági cselekvés és intézmények – megértéséhez nagyban hozzájárult a kapcsolathálóba való beágyazottság szempontjának bevezetése. Vajon van-e megvilágító ereje ennek a fogalmi

keretnek a magyar gazdaság elemzésében is? Megtudhatunk-e valami többet a piaci átmenet gazdaságáról, ha az egyes menedzserek és vállalatok vizsgálatán túl a vállalatközi kapcsolathálókat szerkezetét vizsgáljuk? A piaci átalakulás tanulmányozásában újra felvetődnek azok a kérdések, amelyek a fejlett piacgazdaságok és főleg az amerikai gazdaság tanulmányozásában az utóbbi évtizedek tudományos vitáit alkották, a menedzserizmus mellett felmerül a bankok hatalmának kérdése is. Mindez azonban a gazdasági átmenet sajátos környezetében vetődik fel, és amennyire a posztkommunista menedzserizmus különbözik a klasszikus menedzseri uralom elméleteitől, legalább annyira kell különböznie a banki hatalom posztszocialista értelmezésének is a pénzügyi hegemonia elméletétől. Ugyanakkor a gazdasági átalakulás egyedisége és összetettsége indokolja új megközelítések bevonását az elemzésbe, megfelelően tág és rugalmas fogalmi keretet adva az új jelenségek értelmezéséhez.

A bankok hatalmi pozíciója a tőke feletti rendelkezéstől függ. A magyar tőkepiac azonban a kilencvenes évek eleje óta válságban van, a bankok elvesztették piacaik nagy részét azzal, hogy ügyfeleik is elvesztették piacaikat. Ezenfelül a kétszintű bankrendszer kialakítása rossz ügyfeleket hagyott az induló nagybankokra. A bankok és nagyvállalatok kapcsolatából az átlagos banki centralitás alapján azt a következtetést kell levonnunk, hogy a bankok nem jellemezhetők hatalmi pozícióval ma Magyarországon. Kérdés, hogy mennyire lehetne a nagyrészt kényszer szülte kapcsolatból kirajzolódó esetleges centrális pozíciót hatalommal jellemezni. A bankok és vállalatok viszonyára banki oldalról a rossz hitelek után képzett céltartalékok magasabb átlaga, vállalati oldalról pedig gyengébb eredményesség jellemző. Az igazgatósági átfedések általában a nagyobb bankokat kötik össze a legnagyobb vállalatokkal.

A gazdasági hatalom, a nagyvállalatok feletti rendelkezés kérdése valószínűleg legalább akkora vitát gerjeszt Magyarországon is, mint Amerikában. A piaci átmenet fontos sajátossága azonban, hogy a gazdasági és társadalmi jelenségek sokkal gyorsabban változnak, mintsem hogy azokat tudományos elméletekben meg lehetne fogalmazni. A bankok itt tapasztalt gyenge pozícióját megváltoztathatja például a megindult bankprivatizáció vagy a külföldi bankok piaci helyzetének erősödése. A jelen tanulmány tehát csak pillanatképet adhatott a magyar nagyvállalatok és bankok viszonyáról.

Jegyzetek

¹ A centralitás fogalmát és mérésének módjait lásd a 3. részben.

² A sűrűség számításának módja irányított kapcsolatok esetében, ha g az elemek száma:

$$\Delta = \frac{\sum_{i=1}^g \sum_{j=1}^g x_{ij}}{g(g-1)}; \text{ irányítatlan kapcsolatoknál a nevező kettővel osztandó.}$$

³ Az α paraméter nagysága akkora, hogy a $c(\alpha, \beta)$ vektor hossza az elemek számának a gyökével legyen egyenlő, így ha a centralitásmutató egyenlő eggyel, az azt jelenti, hogy az elem pozíciója átlagos centralitással jellemezhető, függetlenül az elemek számától a sokaságban.

⁴ A vállalatok eredményességének mérésére az üzemi eredményt használtam, amely a működés eredményességét mutatja azon (esetleg az eredményeket torzító) korrekciók nélkül, amelyek az adózás előtti eredményt érintik.

⁵ $\beta = 0,1$, ami a legnagyobb saját érték, 7,20 reciprokánál kisebb

⁶ Az eloszlás khi-négyzet próbája minden esetben szignifikáns.

⁷ A Poisson-regresszió esetében az előfordulási gyakoriság számításának módja a j -ik esetre vonatkozóan: $r_j = e^{\beta_0 + \beta_1 x_{1,j} + \dots + \beta_k x_{k,j}}$, ahol β_n az x_n változó regressziós együtthatója (Stata Corporation 1995).

Hivatkozások

1991. évi LXIX. törvény a pénzüzetekről és a pénzüzeti tevékenységről.

Ábel István–Szakadát László 1997. *Bank Restructuring in Hungary*. Kézirat.

Baer, Herbert L.–Cheril W. Gray 1996. Debt as a Control Device in Transitional Economies. In: R. Frydman–C. W. Gray–A. Rapaczynski (eds.): *Corporate Governance in Central Europe and Russia I. Banks, Funds and Foreign Investors*. World Bank/CEU

Balling, Morten 1997. *Corporate Governance: A Keynote Speech*. SUERF/RTSF Nemzetközi konferencia: Corporate Governance, Financial Markets and Global Convergence, Budapest, 1997. május 15.

Berle, Adolf A.–Gardiner C. Means 1989. A tulajdon és a vezetés közötti érdekeltség. In: Lengyel György (szerk.): *A menedzser*. Szociológiai füzetek, 49.

Bonacich, Phillip 1987. Power and Centrality: A Family of Measures. *American Journal of Sociology*, 92, 1170–1182.

Bonin, J. P.–M. E. Schaffer 1996. Bankok, vállalatok, rossz hitelek és csődök Magyarországon, 1991–1994. *Közgazdasági Szemle*, 2, 93–113.

Borgatti–Everett–Freeman 1996. UCINET IV Version 1.64. Natick, MA: Analytic Technologies

- Bruszt László–David Stark 1996. Vállalkozói tulajdonosi hálózatok a kelet-európai kapitalizmusban. *Közgazdasági Szemle*, 3, 183–203.
- Burnham, James 1989. A menedzserek a társadalmi uralom felé haladnak. In: Lengyel György (szerk.): *A menedzser*. Szociológiai füzetek, 49.
- Cook, Karen S.–Richard M. Emerson–Mary R. Gilmore 1983. The Distribution of Power in Exchange Networks: Theory and Experimental Results. *American Journal of Sociology*, 89, 275–305.
- Dittus, Peter–Stephen Prowse 1996. Corporate Control in Central Europe and Russia: Should Banks Own Shares? In: R. Frydman–C. W. Gray–A. Rapaczynski (eds.): *Corporate Governance in Central Europe and Russia I. Banks, Funds and Foreign Investors*. World Bank/CEU.
- Faust, Katherine–Stanley Wassermann 1994. *Social Network Analysis: Methods and Applications*. Cambridge University Press
- Fligstein, Neil–Peter Brantley 1992. Bank Control, Owner Control, or Organizational Dynamics: Who Controls the Large Modern Corporation? *American Journal of Sociology*, 97, 280–302.
- Galbraith, John Kenneth 1991 (1967): *The New Industrial State*. Penguin Books
- Gerschenkron, Alexander 1984. *Gazdasági elmaradottság történelmi távlatból*. Gondolat
- Glasberg, Davita Silfen–Michael Schwartz 1983. Ownership and Control of Organisations. *Annual Review of Sociology*, 9, 311–332.
- Granovetter, Mark 1985. Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. *American Journal of Sociology*, 3, 481–510.
- 1994. A gazdasági intézmények társadalmi megformálása: a beágyazottság problémája. In: Lengyel György és Szántó Zoltán (szerk.): *A gazdasági élet szociológiája*. Budapest
- Király Júlia 1995. Válságspirál, avagy a magyar bankok tőkevesztésének egy lehetséges értelmezése. *Közgazdasági Szemle*, 9, 819–837.
- Kormányzati Ellenőrzési Iroda 1996. *Nyilvános tájékoztató a hitel-, bank- és adószkonsozolidáció vizsgálatáról készült jelentésről*. 1996 október. Budapest
- Latour, Bruno 1997. On actor – network theory. A few clarifications.
- Lengyel György–Bartha Attila 1997. Bankárok: a magyar gazdasági elit domináns csoportja? *Replika*, március
- Magyar Nemzeti Bank 1995. *Éves jelentés*.
- Marsden, Peter V. 1988. The Power Structure of American Business. Review. *Social Forces*, (66) 3.
- 1990. Network Data and Measurement. *Annual Review of Sociology*, 16, 435–463.
- Mérei Ferenc 1996. *Közösségek rejtett hálózata*. Budapest: Osiris

- Mintz, Beth–Michael Schwartz 1981. Interlocking Directorates and Interest Group Formation. *American Sociological Review*, 46, 851–869.
- 1985. *The Power Structure of American Business*. Chicago University Press
- 1986. Capital Flows and the Process of Financial Hegemony. *Theory and Society* (gazdaságszociológiai különszám), 15, 77–101.
- Mizruchi, Mark S.–Linda Brewster Stearns 1994. Money, Banking and Financial Markets. In: Neil J. Smelser–Richard Swedberg (eds.): *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton University Press
- Monks, Robert A. G. 1997. *The American Corporation at the End of the Twentieth Century. An Outline of Ownership Based Governance*.
- Scott, John 1985. Theoretical Framework and Research Design. In: F. Stokman–R. Ziegler–J. Scott (eds.): *Networks of Corporate Power*. Polity Press
- Stark, David 1994. Új módon összekapcsolódott régi rendszerelemek: rekombináns tulajdon a kelet-európai kapitalizmusban I–II. *Közgazdasági Szemle*, 11–12.
- Stark, David–Kemény Szabolcs 1997. *Postsocialist Portfolios: Network Strategies in the Shadow of the State*. Working Papers on Transition from State Socialism. Cornell University
- Stata Corporation 1995. STATA 4.0. Texas
- Stearns, Linda Brewster 1986. Capital Market Effects on External Control of Corporations. *Theory and Society* (gazdaságszociológiai különszám), 15, 47–75.
- Swedberg, Richard 1989. Banks from a Sociological Perspective. In: Ahrne Göran et al. (eds.): *Sociology in the World: Essays in the Honour of Ulf Himmelstrand on his 65th Birthday*. Uppsala University Press
- 1995. *New Economic Sociology. Its First Decade and What's Next*. Előadás a Második Európai Szociológiai Konferencián (augusztus 30.–szeptember 2.)
- Szalai Erzsébet 1990. *Gazdaság és hatalom*. Budapest: Aula
- 1994. Technokraták, kliensek, yuppie-k. In: *Útelágazás*. Budapest, Szombathely
- Szelényi Iván–Gil Eyal–Elanor Townsley 1996. Posztkommunista menedzserizmus: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai. *Politikatudományi Szemle*, 2, 7–29.
- Tardos Róbert 1995. Kapcsolathálózati megközelítés: Új paradigma? *Új utak a közgazdasági, üzleti és társadalomtudományi képzésben* című konferencia anyaga (szeptember 28–30.) Budapest: BKE
- Top 200 1996. *Figyelő*, szeptember
- Várhegyi Éva 1995. *Bankok versenyben*. Budapest: Pénzügykutató Rt

NYELVÉBEN ÉL AZ ETNIKUM.*

Identitás, nyelvi és kulturális reprezentáció
egy magyarországi sváb faluban

Bevezetés

Az etnikai hovatartozás reprezentációjában, az etnikai identitásnak, illetve az etnikai csoport kohéziójának megőrzésében különösen nagy jelentőséget tulajdonít a szakirodalom az anyanyelvnek mint legfontosabb generáló és megtartó erőnek. A nyelv az etnikai hovatartozás objektív dimenziója, legfőbb ismertetőjegye, a „nemzetiségi mivolt lényege”, amely az etnikai hovatartozás határát kijelölő szimbolikus dimenzióként is megjelenik (Barth 1969; van den Berghe 1976; Chun 1982; De Vos 1975; Garami–Szántó 1991; Horowitz 1975). A közép-kelet-európai régióban a közös nyelv egyúttal minden nemzetmeghatározás központi magva is (Balázs 1995; Csepei 1992). A nyelvvel kapcsolatos megállapítások történelmi okokból, valamint a kultúrnemzeti koncepcióból következően nem mentesek az ideológiai konnotációktól, és az objektív dimenziót mindkét esetben átmetszik a többség–kisebbség ellentét szubjektív dimenziói. Ezt tükrözik a külső névadás (labelling) és az önelnevezések viszonya, a névadó érzelmileg meghatározott hetero- és auto-sztereotípiái, amelyek a másik hátrányos megkülönböztetésére szolgálnak (Csepei 1992). Mivel a kisebbség meghatározása a többség részéről definiált – a megkülönböztetés, helyzetéből adódóan a többség privilégiuma –, a többségi meghatározást a kisebbség is átveszi; ezzel egy időben pedig kiiktatja szótárából saját önelnevezését.

A magyarországi svábok etnikai elnevezése külső névadás eredménye. A 18. század három különböző periódusában Németország egymástól elkülönült földrajzi és nyelvi területeiről bevándorolt telepések – ritka kivétel – nem érezték negatív konnotációt a *sváb* elnevezésben, s mind származásuk, mind anyanyelvük megjelölésére átvették. Ennek valószínűsíthetően az az oka, hogy a *sváb* nem a német negatív tartalommal telített gúnyos nyelvi változata, mint például szlovák-tót, szerb-rác, hanem egy valószínűleg létező, Schwaben területéről származó csoport neve, amelynek tagjai a 18. században elsőként érkeztek Magyarországra és kevés számú telepest maguk mögött hagyva tovább vándoroltak Oroszország felé. A későbbi te-

* Köszönetet mondok Heller Máriának, az ELTE Szociológiai Intézete tanárának a dolgozat megírásában nyújtott segítségéért.

lepítési hullámokban érkezők a sváb elnevezést olyannyira internalizálták, hogy az anyanyelv használatára azt mondják: svábolnak.

Fishman (1975) etnicitáselméletében a nyelv nem tudatos tényező, kivéve akkor, ha határmegtartó eszközként szerepel. A nem tudatosságon azt érti, hogy a nyelv a hétköznapi beszédaktusokban önmagában nem értékelt, védett, szeretett és megideologizált valami, hanem kommunikációs eszköz. Közép-Kelet-Európában Fishman állítása éppen az ellenkezőjére fordult.

A közép-kelet-európai régió nacionalista nemzeteszménye az anyanyelvként és hivatalos nyelvként egyaránt funkcionáló megteremtett irodalmi nyelvet jelölte ki – mondhatjuk napjainkig ható érvénnyel – a nemzeti identitás központi kategóriájának (vö. Kis 1996). A nemzetté válás időszakában a birodalmi keretek közé kényszerített, állami határokkal nem rendelkező makroetnikumok és a számszerű kisebbségben élő etnikai csoportok számára egyformán anyanyelvük jelentette létezésük, önmeghatározásuk, identitásuk bázisát. A nyelv nem a kommunikáció, a hétköznapi beszédaktusok eszköze, elvesztette nem tudatos jellegét, s fő funkcióin – a tudatos határkijelölés, a határmegtartás és ezáltal az elválasztás-elválasztódás – betöltésén túl óvni, védeni, szeretni való értékévé vált. Az édes anyanyelv egyszerre fedte le a nemzetet és a hazát, s zárta ki belőle a „nemzet testébe ékelődött” (Szabó 1984/85), nemzetiségnek elnevezett etnikai kisebbségeket (Kis 1996). Ugyanakkor – mintegy reakcióként, s itt kanyarodunk vissza bevezető mondatainkhoz – az anyanyelv szükségszerűen a kisebbségi etnikumok önmeghatározásában is központi identitás- és reprezentációs kategóriaként jelent meg. A kisebbségi anyanyelv fontosságát hangsúlyozza az az álláspont, hogy az etnikai identitást a származás kizárólagosan az elődök megtartott nyelvével együtt határozza meg, illetve hogy a nyelv önmagában is identitásképző faktor (Hoóz–Kepecs–Klinger, 1985).

Kutatásomban az alább felsorolt területekre, illetve a kontinuitás–diszkontinuitás feltárásának érdekében a területek történelmi dimenzióra is koncentrálna, egy etnikai és kisebbségi nemzeti identitást kutató, 1993-ban elkezdett, s részben ma is tartó antropológiai terepmunka keretében azt vizsgáltam Dunabogdányban, hogy a ma már minden kétséget kizáróan kétnyelvű, svábul és magyarul egyaránt értő és beszélő etnikai közösségben milyen hatással van a nyelvváltás az etnikai identitás alakulására és igazolhatók-e a fenti állítások.

A vizsgálat szempontjai:

- ki mit tart anyanyelvének;
- mi az anyanyelv és a származástudat viszonya;
- sváb versus magyar: ezen belül
  - nyelvismeret, nyelvtudás, nyelvi jártasság,
  - aktív/passzív nyelvhasználat,
  - nyelvhasználat területei, beszédesemények, funkcióelkülönülések,
  - a jobban beszélt illetve a kedveltebb nyelv,
- sváb versus német.

Az adatok gyűjtése, részben a tradicionális angolszász antropológia kutatási módszerét követve, résztvevő megfigyeléssel, a közösség mindennapi életében való részvétel során folytatott strukturálatlan beszélgetések keretében, és a megfigyelések kontrolljaként strukturált élet- és családtörténeti, valamint tematikus interjúk készítésével történt. Az interjúkészítés kezdetben hólabda módszerrel folyt, a későbbiekben azonban törekedtem arra, hogy lehetőség szerint minden korosztály és társadalmi réteg arányosan képviselve legyen. A dolgozatban leírtak a rövidebb-hosszabb megszakításokkal folytatott kutatás alatt megszólított kb. 500–600 falubeli (a felnőtt sváb lakosság kb. fele) közlésein, valamint megfigyelt nyelvi reprezentációin és 290 fő család- és élettörténeti, valamint tematikus interjúin alapszanak.

A nyelvhasználati szokásokat, illetve a kétnyelvűséget kutatók a vizsgált felnőtt népességet általában három generációs kategóriába sorolják. Többnyire abból a megfontolásból indulnak ki, hogy a generációk eltérő iskolázottsági viszonyai (Mannherz 1977), valamint ebből (is) adódóan a fiatalabb generációk erőteljes felfelé irányuló mobilitási törekvései (Gal 1987) befolyásolják a nyelvhasználati szokások alakulását, illetve a nyelvcseré típusait (Gal 1991). Feltételeztem, hogy ha – mint azt Mannherz és Gal bizonyítja – a nyelvhasználati szokások eltérései idősebb, közép- és fiatalabb generációkra bontva jellemzik az adott népességet, akkor a nyelvhasználat és az etnikai identitás egymásra hatása ugyancsak e három generáció mentén válik szét. Ezért, Mannherz életkori határait némiképp kitágítva, ugyancsak három generációra osztottam a lakosságot. Az életkori határok azonban nem szilárdak, és a generációk között értelemszerűen előfordulnak átfedések.

Az első generációba a falu legidősebb, 1993–1996 között 60–80 éves lakóit soroltam. Ez az a generáció, amely 1945-öt már felnőttként élte meg, s egyik legfontosabb generációs alapélménye a kitelepítés. A dolgozatban 89 fő (56 nő és 33 férfi), ma már nyugdíjas, döntő többségében egész életében paraszti foglalkozást űző falubeli közléseire támaszkodom. Iskolai végzettségüket tekintve hat elemi vagy általános iskolát végeztek, de akadt köztük érettségizett (6 fő) és diplomás is (2 fő). Hagyományaira támaszkodva ezt a generációt az erős földhöz kötöttség jellemzi. Az első generáció szüleit nevezem felmenőknek. A második generációba a kb. 1933–1953 között születetteket, tehát a vizsgálat idején 40–60 éveseket soroltam. E korosztály tagjainak alapélményét a közösség zártságának második világháború utáni folyamatos oldódása és a megnövekedett mobilitási lehetőségek jelentik, és minden kétséget kizáróan ennek következményeképp a nagyfokú átmenetiség állapota jellemzi. A 148 fő (82 nő, 66 férfi) közül 78 fő érettségizett gimnáziumban vagy szak-középfiskolában, és 31 főnek van diplomája. Ez a generáció iskolázottsága ellenére nem tudott elszakadni a földtől és szabadideje jelentős részét tölti munkával a család szőlőjében vagy gyümölcsösében. A harmadik generációhoz soroltam az 1953–1973 között születetteket, tehát a 20–40 éveseket. Az 53 fő (29 nő, 24 férfi) közül tizenketten rendelkeztek diplomával és harmincnégyen érettségiztek. E korosztály alapélménye az etnikai határok átjárhatósága és iskoláztatása folytán a magyar

nyelv egyértelműen anyanyelvként való elsajátítása. Korábban ez a generáció munkalehetőségek híján eljárt a faluból. A vállalkozási lehetőségek növekedésével azonban lakóhelyén próbál egzisztenciát teremteni magának.

Kétnyelvűség, diglosszia

Megfigyeléseim szerint a dunabogdányi svábok teljes beszélő közössége kétnyelvű. Kommunikációs repertoárjában anyanyelvi szintű ismeretekkel, bár az egyes generációkban nem egyenlő kompetenciával egyszerre van jelen a sváb és a magyar. Az irodalmi németet, a „Hochdeutsch”-ot a németül is tudók az iskolai oktatás keretében tanulták (vö. Komlósi-Knif 1996; Mannherz 1977; Mirk 1995), és egy németül jól beszélő falubeli véleménye szerint: „de ettől ez még nem lett az anyanyelvünk”. A német nyelv iránti érdeklődés változó tendenciát mutat. A hetvenes években jelentkező híján nem tudtak német nyelvtanfolyamokat indítani a faluban, ma viszont, nem utolsósorban a megnövekedett kommunikációs lehetőségek (utazás, külföldi tv-csatornák) hatására, általános igényné kezd válni a német nyelv megfelelő szintű ismerete. Triglossziáról ennek ellenére nem, diglossziáról viszont annál inkább beszélhetünk.

A diglosszia esetét Ferguson ugyanannak a nyelvnek két vagy több változatára érti. Meghatározása értelmében a diglosszia a sváb dialektusok mint nyelvváltozatok és a tőlük „erősen eltérő, nagymértékben szabályozott (grammatikailag gyakran bonyolultabb), fölé helyezett”, „egy másik nyelvközöségben létrehozott”, „nagy részt iskolai oktatásban elsajátított” német irodalmi nyelv közötti viszonyt kellene hogy jelentse (Ferguson 1975: 310). A két változat között a nyelvhasználatot, a mindennapi beszédhelyzeteket tekintve a „Hochdeutsch” beszédkézség szintű ismerete hiányában azonban nem jött létre a klasszikus fergusonai diglosszia. Kiss Jenő megállapítása szerint „diglossziához” hasonló viszony előfordul a kétnyelvűség esetei között is, tehát a *diglossziás viszony* jellemezheti a kétnyelvűséget is (Kiss 1995: 234) (kiemelés az eredetiben).

A beszélt sváb és magyar nyelvek között a kétnyelvűség általánossá válásával ilyen nyelvi helyzettel találkozhatunk Dunabogdányban. A diglossziás viszony tehát nem az iskolai oktatás keretében tanított irodalmi német, a „Hochdeutsch” és a Magyarországon kialakult, Dunabogdány esetében a rajnai frank és a dunai bajor nyelvjárások egységesülésével létrejött nyelvszigeti, vagyis regionális szinten nem egységesült sváb településdialektus között áll fenn, hanem a sváb és a magyar között (a német nyelv és a sváb településdialektusok viszonyáról, illetve a nyelvszigetekről lásd Hutterer 1984; 1986; Mannherz 1977). Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert a Dunabogdányban tapasztalt diglossziás kétnyelvűség hatással van mind az etnikai, mind a nemzeti identitás alakulására és tartalmára.

Hymes a funkciót szem előtt tartva nem tesz különbséget egy nyelv két változata, vagy két nyelv diglossziás szituációja között: „A társadalmi közelség és a társa-

dalmi távolság különböző módokon juttatható kifejezésre: egyes esetekben egyik nyelvről a másikra való átkapcsolás útján ... máskor ugyanazon nyelv különböző változatait használják erre a célra” (Hymes 1979: 214).

Hymes közelítése értelmében az egynyelvű diglossziához hasonlóan a kétnyelvű helyzetben is vizsgálható, hogy a „funkció, kidolgozottság és értékelés tekintetében milyen munkamegosztás jön létre az egyes nyelvek között” (Hymes 1979: 215).

Anyanyelv, származás, identitás

Anyanyelvként a családi környezetben elsőnek megtanult, reflexnyelvvé vált nyelvet tarja számon a szakirodalom (esetünkben ez lenne a sváb), amelyhez utólag társul második nyelvként, akár „az anyanyelvi teljesség szintjéig” (Komlósi-Kniph 1996: 291) megtanult (esetünkben magyar) nyelv. Tapasztalataim szerint az anyanyelvi bevallások csak az első generációban felelnek meg ennek a meghatározásnak. A második generáció és a harmadik generáció esetében gyakorlatilag egyszerre történt a két nyelv elsajátítása, és hogy ki melyik nyelvet tartja anyanyelvének, és miért, az – generációs eltérésekkel – összefüggést mutat a származással és a csoporttagság vállalásával, illetve a jobban beszélt nyelvvél; tehát érzelmi és gyakorlati dimenziói egyaránt vannak.

A csoportnorma szerint minden olyan személy, akinek felmenői svábok, maga is sváb származású. Az endogámia megszűnésével a második és a harmadik generációban gyakorta előfordulnak vegyes házasságok, de a közösség, miközben a nem sváb házastársat nem fogadja be, a vegyes házasságokból származó utódokat nem veti ki magából. A származás meghatározása ebben a vonatkozásban gyakorlatilag a folytonosságot és az összetartozást hordozó tradíció kérdése. A származás az egyén felől nézve az ősök vállalásának és a tradíció tudomásulvételének dolga, összefüggése az anyanyelvvél és az identitással generációs eltéréseket mutat.

A csoportnorma felől közelítve az etnikai csoporttagság beleszületéssel jön létre, tehát származás kérdése és nem választható. Vállalása, a csoporttal való azonosulás és a csoportlojalitás azonban az egyén szubjektív döntése, egyúttal az etnikai identitás legfontosabb dimenziója. Az egyén szempontjából tehát a csoporttagság identitás (Barth 1996).

Az első generáció és felmenői

A falubeliek emlékezete szerint földműveléssel foglalkozó nagyszüleik nemigen tudtak magyarul, szüleik viszont a legszükségesebb esetekben érintkezni tudtak a magyarokkal, igaz, csak a szavak nyelvtani szabályok nélküli egymás mellé illesztésével fejezték ki magukat (például „Nincs volt rajta” – Nem volt ott; „A maga te urad?” – A magáé?). A falu határát kevesen lépték át, s a falu határában lévő kőbá-

nyában dolgozók számára sem volt szükség a magyar nyelv alaposabb elsajátítására. Megítélésük szerint felmenőik nem nagyon értettek németül, de annyit mindenképpen, amennyire munkájukhoz ez elengedhetetlen volt, például kőfejtőként dolgoztak a kőbányában; magasabb szintű német nyelvtudása azonban csak azoknak – elsősorban férfiaknak – volt, akiket foglalkozásuk Németországhoz vagy Ausztriához kötött, például terménykereskedéssel vagy -szállítással foglalkoztak. A felmenők többsége számára elegendő volt az a német tudás, ami az imakönyvek és az igeihirdetés megértéséhez kellett. Sváb írott nyelv nem lévén, a második világháború előtt elsősorban német nyelvű imakönyveket használtak.

Az első generáció anyanyelvi szocializációját teljes mértékben biztosította a szűkebb családi-rokonsági, valamint a tágabb falukörnyezet, és a legteljesebb természetességgel a svábot nevezték meg anyanyelvüknek. Anyanyelvi jártasságuk tökéletes, nyelvhasználatuk aktív. A nyelvhasználat szinterei e generációban a család és az otthon, a rokonság és a szűkebb falukörnyezet. A házastársak svábul beszélnek egymással, és a falu hasonló korú tagjaival is gyakorlatilag sváb az érintkezés nyelve. A fiatalabbakat svábul, de gyakran magyarul szólítják meg, mert a sváb nyelvű válaszadás az őket követő generációkban már nem magától értetődő. A második generációba tartozó gyermekeik még hajlandóak svábul válaszolni, de az unokáikkal magyarul beszélnek.

Számukra a kedveltebb nyelv a sváb. Életükben mindig svábul jelent meg a család, a munka, a gyermekkor, a hagyomány, tehát mindaz, ami múltjukat idézte és múltjukkal kötötte össze őket. A származás meghatározása egybeesett az anyanyelvével. A svábként való önbesorolás, a svábság vállalása, illetve a sváb etnikai csoporttagság és anyanyelv képezték etnikai identitásuk elemeit, és tökéletes, ellentmondásmentes egységet alkottak. A nyelv mint az etnikai hovatartozás objektív dimenziója, valamint a szubjektív dimenzió lefedte egymást.

Ez a generáció azonban minden kétséget kizáróan már kétnyelvűnek mondható. A magyar nyelvet jobbra az elemi iskolába kerülve kezdték elsajátítani. Magyarul beszélve gyakran svábul intonálnak, de ha véletlenül nyelvtani hibát vétenek, nem egyeztetnek vagy helytelen szórendet használnak, azonnal kijavítják. Úgy vélték azonban, hogy svábul azért jobban ki tudják fejezni magukat, és saját bevallásuk szerint svábul gondolkodnak, számolnak, veszekszenek vagy káromkodnak.

Ezek a válaszok a sváb nyelv melletti érzelmi elkötelezettségnek tulajdoníthatók, mert a két nyelv egyenrangú tudására és a nyelvhasználat szituativitására enged következtetni az a beszédhelyzet, amikor: „úgy szólalok meg, ahogy éppen eszembe jut”. Ez a megjegyzés arra utal, hogy a gondolatközlést és a kifejezést éppen legjobban biztosító nyelven szólalnak meg. E célszerűség azonban azt is magában rejtí, hogy a beszélő, ha megfelelően akarja kifejezni magát, ezt gyakran már csak a sváb dialektust meghaladó, sokkal bővebb magyar szókinccs használatával képes megtenni, tehát egyre gyakrabban kényszerül kódváltásra, magyar szavak és kifejezések kölcsönzésére. Ilyen beszédhelyzetek, szituációhoz kötött kódváltások családon be-

lül és kívül egyaránt előfordulnak. A sváb és a magyar nyelv funkciói azonban világosan elkülönülnek. A sváb az érzések, az intimitás, az otthonosság és az összetartozás, a magyar a kényszerítő praktikum nyelve; például kizárólag magyarul beszélnek hivatalos ügyekben, és – a második világháborút követő represszió hatására kialakult védekező mechanizmusként – idegenek jelenlétében.

Ha Ferguson nyomán feltételezzük, hogy sváb és magyar diglossziához hasonló viszonyában a magyar az *E* (emelkedett), a sváb pedig a *K* (közönséges) változatot jelenti – és mint írja: „a diglosszia egyik legfontosabb jellemzője az *E* és a *K* funkcióinak elkülönülése. A szituációk egyik sorában csak az *E* változat a megfelelő, míg a másikban csak a *K*” (Ferguson 1975: 293–294, 296) – akkor az első generáció nyelvhasználatában a helyzet éppen fordított. Az emelkedett nyelv a sváb, és ez a funkciók elkülönülésében (érzelmi versus gyakorlati) nyilvánul meg. A hagyományokhoz kötődő, érzelmileg is átélhető rítusok (pl. a sváb esküvő és lakodalom) nyelve is sváb. A sváb nyelv az érzelmi funkciók területén csupán egyetlen vonatkozásban nem képes szerepét betölteni. Ez a vallásgyakorlás, az ima. Hasonlóan szüleikhez, német imakönyvből tanultak imádkozni, s az irodalmi német nyelv elérhető közegét gyakorlatilag számukra is az imakönyv jelenti. A németül imádkozás hagyománya azonban ebben a generációban nem folytatódott töretlenül. Valószínűsíthetően az elmúlt negyven év magyar nyelvű ígéhirdetése hatására, talán amiatt, hogy német nyelvi ismereteik nélkülözik a mindennapi beszédhez szükséges nyelvi ismereteket, és jobban tudnak magyarul, mint németül (ebből következően a német nyelv nem is kelthette fel bennük a bensőségesség, az otthonosság érzését), odahaza – bár mindenkinek van német imakönyve is – magukban magyarul imádkoznak. A németégtől való elhatárolódásra utal az az önbesorolás, hogy „mi svábok vagyunk, nem németek”.

A második generáció

A második generáció nem volt egységes a tekintetben, hogy melyik nyelvet nevezte meg anyanyelvének. Általában a korosztály felső határához közelebb állók a svábot, az alsó határhoz közeledve pedig inkább a magyart választották. A diplomások és az érettségizettek közül kerültek ki azok, akik anyanyelvékként a magyart nevezték meg, vagy magyarnak vallották magukat.

Svábul ez a generáció a magyarral együtt otthon, a családi szocializáció során tanult meg; gyermekkorukban nagyszüleikkel svábul, szüleikkel, testvéreikkel odahaza felváltva svábul és magyarul, de az otthonon kívül, az iskolában vagy egyéb nyilvános helyen mindig magyarul beszéltek. A sváb és a magyar nyelv érzelmi és gyakorlati funkcióinak szétválása területi elkülönülésben is megnyilvánult. A praktikumon túl szerepe volt ebben a második világháborút követő represszióknak is, amely egyaránt értintett felnőttest és gyereket.

„Az nem volt kérdés, hogy otthon hogyan beszéljünk, de az utcán nem mertünk megszólalni. Az utcán a rendőr csak azért végigverhetett rajtunk, mert svábok vagyunk” – emlékszik vissza egy 56 éves asszony a negyvenes évek végére.

A magukat sváb anyanyelvűnek tartók esetében a származás és a csoporttagság változóit figyelembe véve két alcsoportot képezhetünk.

Az 1/a csoportban (a megkérdezettek 49 %-a) az anyanyelv, a származás és a csoporttagság („sváb származású, sváb anyanyelvű sváb vagyok”) konzisztens egyiséget mutatott és az etnikai identitás szilárd bázisának bizonyult. Az első generációhoz hasonlóan az anyanyelv mint az etnikai hovatartozás objektív eleme és a szubjektív dimenzió lefedték egymást, és az etnikai identitást meghatározó elemként és a nyelv határjelként funkcionált. A 1/b csoport tagjai (19 %) a sváb anyanyelvi bevallás és a származás vállalása ellenére magyarnak vallották magukat. Ezt a csoportot erőteljes asszimilációs tendenciák jellemzik, ugyanakkor gyengülő intenzitással, de felismerhetők érzelmileg meghatározott etnikai kötődéseik is. Tipikusan a kettős kötődés állapotában vannak, ami válaszaik „igen is meg nem is” jellegéből következően az identitás bizonytalanságára utal.

Az 1/a csoport sem az életkort, sem a foglalkozást, sem az iskolai végzettséget tekintve nem homogén. Az a közös bennük, hogy érzelmileg erősen kötődnek anyanyelvükhöz. Bár nem tettek különbséget a magyar és a sváb nyelv tudása között, állításaik szerint szívesebben beszélnek svábul, mint magyarul. Ha csak tehetik, svábolnak. „Anyámmal nem is tudok másként beszélni, csak svábul. Így szoktam meg. A kortársaimmal és a férjemmel is, míg élt, svábul beszélünk. A fiamat is megtanítottuk. Kiskorában a magyar mellett svábul is beszélünk velem, ért ő jól, de most már nem akar beszélni. Ugye, az iskolában csak magyarul beszéltek, én meg, amikor ki kellett kérdezni, szintén magyarul beszéltem, így aztán valahogy átszoktam” – mesélte egy 57 éves asszony. Gyerekeik révén ebben az erős sváb identitással rendelkező csoportban is jelen van a családon belüli magyar nyelvhasználat, ami szükségszerűen megosztja az érzelmi terepet a két nyelv között. A magyar már nem csupán a praktikum nyelve, beemelődik az érzelmi dimenzióba és gyakori kódváltásra kényszerít.

A rendszerváltás után ez a csoport erőteljesen preferálta a magyarral szemben az ismét lehetővé vált német nyelvű ígahirdetést, bár hozzá kell tenni, hogy ezt nem a nyelvtudása dominálta. Érezvén a sváb nyelv megújulásra való képtelenségét és saját családjukon belül látva-tapasztalva a nyelv háttérbe szorulását, helyettesítő csoportösszetartó erőként a valláson keresztül a német nyelvre (s ezen keresztül a németországi támogatásra) szeretnének támaszkodni. Saját és gyermekeik német nyelvtanulását is fontosnak tartják, már csak azért is, mert „különben hogyan beszélnének a németországi unokatestvéreikkel?”

Az 1/b csoportba azok tartoznak, akik a sváb anyanyelvet és származást nem tagadva, de a csoporttagságot nem vállalva magyarnak vallották magukat. Az önmeghatározás ebben az esetben „sváb származású magyar vagyok”. Elsősorban

érettségizettek, diplomások határozták meg így magukat, de ehhez a 19 százalékot kitevő 28 főhöz szakmunkások is tartoznak. Általánosan jellemző ebben a csoportban a falun kívüli munkavállalás. A svábot mintegy hagyománytiszteletből tartották anyanyelvüknek és meghatározását összekapcsolták a származásukkal: „A mi családjunkban mindenki sváb volt, és mindenkinek sváb az anyanyelve. Most mit mondjak, nekem miért nem az?” – kérdezte egy 43 éves férfi. Voltak, akik azért tartották anyanyelvüknek a svábot, mert: „anyám nyelve is az”, vagy: „anyánktól tanultuk azt is”, „ezt kaptuk ajándékba”. De mentegetőzve azonnal hozzátették: „Igaz persze, hogy magyarul jobban tudok”. „Ha eszembe jut valami, az magyarul jut eszembe. ...Persze, én is beszélek az öregekkel svábul. A gyerekeim is tudnak, értenek, de velük csak magyarul beszélünk. És én ezt nem is bánom. Inkább tanuljanak meg jól németül vagy angolul” – állította egy diplomás, falun kívül dolgozó 52 éves férfi.

Az ide sorolható egyéneket erőteljes asszimilációs tendenciák jellemzik. A jobban kedvelt és a többet használt nyelv nem az anyanyelvként megnevezett sváb, hanem a magyar volt. Ebben a csoportban a magyar nyelv funkciója a praktikum mellett erős érzelmi bázison alapult.

Az itt tapasztaltak azt mutatják, hogy hiába fedí le egymást a nyelv objektív és szubjektív dimenziója, ha ez nem jár együtt a csoporttagság vállalásával, elveszti identitás meghatározó és reprezentáló szerepét. Ez arra enged következtetni, hogy a nyelv önmagában nem identitásképző faktor. A nyelv csak akkor válik identitáselemmé, ha vállalt csoporttagsággal párosul, a származástudat ehhez szükséges, de nem elégséges feltétel. A sváb nyelv fontosságának csökkenése vagy elvesztése azonban nem jelenti egyúttal az etnikai identitás elvesztését is, csupán a nyelv gyengülő szerepét jelzi. Arra a kérdésre, hogy miért és mennyiben tartják magukat magyarnak, a válaszolók arra hivatkoztak, hogy jobban tudnak és többet is beszélnek magyarul, mint svábul. Magyar állampolgárok, szeretik a magyar kultúrát és azonosulnak vele, vagy hogy ugyanúgy gondolkodnak, mint a magyarok.

Azok, akik a magyart jelölték meg anyanyelvüknek, a származás és csoporttagság változóit figyelembe véve szintén két alcsoportra bonthatók.

A 25 százalékot kitevő 2/a) csoportba azok kerültek, akik a magyart vallották anyanyelvüknek, de őrizték a sváb származás tudatát és vállalva a sváb csoporttagságot svábként definiálták magukat. Az életkort tekintve csak 50 év alattiakat találunk ebben a csoportban, és elsősorban érettségizettek és diplomával rendelkezők sorolták be így önmagukat. Arra a helyzet pontos definiálását célzó kérdésre, hogy akkor igaz-e az állítás, hogy „Ön magyar anyanyelvű sváb”, megerősítő válaszokat kaptam azzal a megjegyzéssel, hogy a magyar anyanyelv nem jelenti azt, hogy családi körben ne beszélnének svábul. A sváb nyelv funkciója azonban itt is a szülőikkel, idősebb rokonokkal való kapcsolattartásra korlátozódott. Bevallásuk szerint a magyart jobban beszélnek, de a jobban kedvelt nyelv kérdése nem mutatott pozitív eltolódást egyik irányba sem, az érzelmi dimenzióban mind a sváb, mind a magyar

nyelv megjelent. A gondolkodás, számolás, a veszekedés, az ima nyelve magyar. A német nyelvet hasznos és megtanulandó nyelvnek tekintik, nincsenek vele kapcsolatos érzelmi attitűdjeik. A gimnáziumban, különböző tanfolyamokon saját maguk is tanultak németül, s gyermekeiket is ösztönzik megtanulására.

Ezekben az esetekben a származás és az anyanyelv elvált egymástól, valamint a nyelv objektív és szubjektív dimenziója nem fedi le egymást. A származás és csoporttagság vállalása azonban az anyanyelv nélkül is identitásképző faktornak számít.

A 2/b csoportba soroltak sváb származásukat nem tagadva magyar anyanyelvűnek és magyarnak tartották magukat, tehát nem vállalták az etnikai csoporttagságot. Létszámát tekintve ez a csoport a legkisebb, a középgeneráció 7 százalékát sorolhatjuk ide. Ezt a csoportot is erős asszimilációs tendenciák jellemzik, amit a vegyes házasságoknak a többi csoporthoz képest nagy száma is inspirál. (A 11 főből hétnek falun kívülről érkezett magyar házastársa van.) Tudatosan törekedtek a sváb nyelvhez fűződő szálak gyengítésére, sőt elszakítására, familiáris funkcióinak kiiktatására, ennek ellenére ebben az alcsoportban is előfordult, hogy idősebb szüleikkel vagy más falubelijeikkel sváboltak. A sváb nyelv érzelmi funkcióit teljesen átvette a magyar. A német nyelvhez való viszonyukat kizárólag a praktikum határozta meg.

A második generáció esetében összefoglalásul megállapítható, hogy az etnikai identitás megőrzésében és reprezentációjában az anyanyelv csupán egy és nem is feltétlenül szükséges faktor, önmagában pedig semmiképpen sem identitásképző elem. A származás az etnikai identitás szilárd eleme, és az identitást nem kizárólag az elődök megtartott nyelvével együtt határozza meg. A származás a vállalt csoporttagsággal együttesen képezi az etnikai hovatartozás és ezzel párhuzamosan az etnikai identitás bázisát, hiszen, mint korábban Barthra (1996) hivatkozva állítottuk, az identitás csoporttagság kérdése.

A nyelvhasználati szokások nem mutattak semmiféle korrelációt azzal, hogy ki minek tartja magát, illetve, hogy mit nevez meg anyanyelvének. E generáció minden megkérdezett tagja értett svábul és aktívan vagy passzívan használta is a nyelvet. Különbség inkább a nyelvhasználat gyakoriságában mutatkozott. Mindegyik csoportról elmondható azonban, hogy a sváb nyelv használata életükben teret vett, és ez a tendencia folytatódik. Itt nem csupán arról van szó, hogy mint kisebbségi nyelv a sváb alárendelt a többségi magyar nyelvvel szemben, hanem arról is, hogy „a nyelvi impulzusoknak az a csatornája, amely Bécs felől a hazai városokon át az irodalmi nyelvi integráció legfőbb eszköze volt”, a 19. század elején elzáródott és „a társadalmi, gazdasági felemelkedés nyelvi eszközei sorából a hazai német paraszt számára” (Hutterer 1973: 111) a német nyelv kiiktatódott. Ezzel a sváb település-dialektusok elvesztették kapcsolatukat a megújulás forrásával, elestek a nyelvfejlődés lehetőségétől és zárványnyelvvé váltak. Különösen érvényes ez a Dunabogdányban beszélt nyelvszigeti dialektusra, amelynek még a regionális ki-

egyenlítődsre sem volt esélye. A társadalmi fejlődés során azonban az adott dialektusnak, ha anyanyelvi funkcióit be kívánja tölteni, támaszkodnia kell az irodalmi nyelvre. A sváb dialektusok a német irodalmi nyelvvél való szerves kapcsolat híján képtelenek voltak megújulni.

Az identitás szituacionalista elmélete szerint az identitás és nyilvánítása szituációhoz kötött, és az adott szituációban működtetett operatív identitások a helyzet alakulásának és követelményeinek megfelelően változnak. A sváb nyelv használatában mind a négy megkülönböztetett csoport esetében már a családon belül is megfigyelhető volt a szituatív jelleg és a szituációhoz kötött kódváltás. Abban az anyanyelvi bevallástól és az etnikai csoport vállalásától függetlenül mindenki egyetértett, hogy a sváb nyelv megújulásra gyakorlatilag alkalmatlan, halott nyelv, amely kiszorult a falu közéletéből és használata egyre szűkül a családon belül is.

A második generáció tagjai egyfajta „nyelvi kettős kötésben” éltek, amelyben a költőszálak természetesen nem voltak egyforma erősségűek. Az azonban általánosan elmondható, hogy ez a kettős kötés gyengülő tendenciát mutatott, és a sváb anyanyelvtől még azok is elszakadóban voltak, akik érzelmileg pozitívan viszonyultak hozzá. Általános volt az a vélemény, hogy az iskolában tanult német nyelv nem, csak a magyar veheti át az anyanyelv szerepét.

Ebben a generációban az etnikai identitás függvényében megfigyelhető a funkciók átrendeződése és a nyelvek közötti presztízskülönbség hierarchiájának megváltozása. A sváb őrzi még és közvetíteni próbálja az intimitás és az együvé tartozás érzését, de egyre inkább csak az idősekkel való kommunikációban kap szerepet. Funkciója a második generációban szinte kizárólag az idősebb családtagokkal és a rokonokkal való kapcsolattartás, illetve az érzelmek kimutatásának szándéka maradt. Susan Gal azt írja: „ahol csökken a funkció és a használat, ott várható a ... nyelvi szerkezetek kiesése. Amit nem használnak ... az nem marad meg” (Gal 1991: 72).

A nyelvváltás, illetve nyelvvesztés jelensége még inkább szembeötlő a harmadik generációban.

A harmadik generáció

A harmadik generációban tulajdonképpen befejeződött a nyelvváltás. A nyelvváltás ezzel egyidejűleg azonban még nem jelent nyelvvesztést. Az ebből a generációból megkérdezettek kizárólag a magyart jelölték meg anyanyelvüknek, de mindegyikük értett, tudott svábul. Elsősorban nagyszüleiktől tanulták a nyelvet, de állításaik szerint odahaza mindig többet beszéltek magyarul, mint svábul. A magyar anyanyelvi szocializáció mellett lehetőség volt ugyan a kisebbségi anyanyelv tökéletes kódelsajátítására, de a sváb anyanyelv funkcióinak szűkülése feleslegessé tette a kódhasználatot. A nyelvhasználat passzívvá vált, és csak nagyszüleik meghallgatására korlátozódik.

A sváb származás ebben a generációban sem kérdőjeleződött meg, de akinek a (kb. a második generációba tartozó) szülei nyelvismerettől és a nyelvhasználattól függetlenül magyarnak vallották magukat és nem vállalták az etnikai közösséggel való azonosulást, azok ugyancsak magyarnak vallották magukat. Ahol a családot erős etnikai kötődés jellemezte, ott a harmadik generáció tagjai is svábnak vallották magukat. A nyelvtudás ezekben az esetekben sem határozta meg sem a származástudatot, sem az etnikai csoporttagság vállalását. A harmadik generáció esetében az etnikai hovatartozást meghatározó nyelvi objektív és szubjektív dimenzió egyike sem jelent meg. E generáció tagjai számára a nyelv kommunikációs eszköz, és nem érzelmi viszonyulás kérdése. A jobban beszélt nyelvnek a magyart jelölték meg, és számukra teljesen irreleváns volt a jobban szeretett nyelv kérdése. Esélyegyenlőség, a társadalmi érvényesülés záloga a magyar nyelv ismerete, és ebben a vonatkozásban a magyart fontosabbnak ítélték meg. A sváb nyelv számukra szinte teljes mértékben funkciótlaná vált. Egyikük sem akarta gyermekét svábra tanítani. A német nyelvhez való viszonyukat meghatározta, hogy tudása nélkül nem tudtak beszélni kitelepített rokonaik leszármazottaival. A rendszerváltás után egyre több kitelepített rokon érkezett haza, és megnőtt a közös vállalkozások, illetve a németekkel való interakció lehetősége. Ennek ellenére igen kevesen tudnak németül, de mindenki tervbe vette a nyelv megtanulását.

Az etnikai identitás kulturális gyökerei és reprezentációja

Herman és Imre megállapításai jellemzőek a sváb anyanyelv használatának mai helyzetére: „szinte törvényszerűnek nevezhető, ... hogy együtt élő nyelvek közül hosszabb távon az marad meg, amelynek szerepköre, funkciói szélesebb sávon fedik a mindenkori korszerű, aktuális társadalmi tevékenységek szükségleteit”, és „egy csoport anyanyelvének megmaradási feltétele, hogy a nyelv használatos és hasznos legyen a társadalmi szerepkörök, tevékenységek minden területén. ... Ez azt jelenti, hogy az anyanyelvi közélet hiányában előbb-utóbb valamennyi beszélt nyelv óhatatlanul beszűkül” (Herman–Imre 1987: 528, 529).

A sváb nyelv amúgy is korlátozott funkciókörei napjainkban tovább szűkülnek. Nyelvi egységesítés, kodifikálás, köznyelvesítés, kiejtési normák és sztenderd írott változat hiányában mára képtelenné vált a megnövekedett kommunikációs igények kielégítésére. Az első generáció beszélő közösségének nyelvi igényeit még kiszolgálta, de a további generációk számára felhasználhatósága már nem áll arányban az igényekkel. A sváb anyanyelvet azonban az iskolában tanított német nyelvvel nem lehet helyettesíteni. Az anyanyelvi identitás az anyanyelv újratanulásával nem tér vissza (vö. Eperjessy 1986), már csak azért sem, mert a német soha nem volt e népcsoport anyanyelve, tehát nem lehet újratanulni.

Törvényszerű-e az, hogy az anyanyelv elvesztésével felbomoljon egy etnikai csoport, megszűnjön kohéziója és szükségszerűen eltűnjön? Dunabogdány példáján azt

gondolom, hogy – nem csak nyelvében él az etnikum. Élhet szokásaiban, zenéjében, táncaiban, vallásában, erkölcsiségében, normáiban, lokálpatriotizmusában, történelmi tudatában. A nyelv eltűnésének folyamatát a csoporthoz tartozás tudata, a hagyományok egy részének a sváb nyelvhez kötődése valamelyest lelassíthatja, vagy a nyelvet zárványállapotában konzerválva mint a tradíció nyelvi megjelenítésének eszközt megőrzendő értéként tételezheti, „de egy idő után az identitástudat nem nyelvi területekre kezd támaszkodni” (Herman–Imre 1987: 528).

Dunabogdány – nyelvében megszűnni látszó – sváb közösségének megtartó erejét manapság egyre inkább a kulturális gyökerek jelentik. A svábok kollektív tradícióit, rítusait, ünnepeit ebben a faluban is erodálta hol a modernizáció, hol a politika. A tradicionális sváb ház mára csak műemlék, tradicionális foglalkozások, speciális ételek, szokások tűntek el, a népviselet, a háztartási és gazdálkodási eszközök pedig bevonultak a helytörténeti múzeumba. Számos olyan érték maradt fenn, ami azonban pótolhatja azt a kohéziós hiányt, amit a nyelvvesztés folyamata és a felsorolt kultúraelemek eltűnése okozott.

A generációkon keresztül megőrzött és megtartó kulturális tradíciók az átmeneti rítusokhoz és az ünnepekhez, ezen belül is elsősorban a valláshoz, a vallási eseményekhez kapcsolódnak. A tradíció, illetve tudatos, jelenhez igazított vállalása, beépítése a mindennapokba az etnikai identitás lényege és a csoportkohézió biztosítója. A hagyományörzés az etnikai túlélési stratégia gyakorlatilag egyetlen lehetséges eszköze. Dunabogdányban a csoport túlélését biztosító tradíciók, tradicionális ünnepek elválaszthatatlanok a zenétől és/vagy a táncból. A faluban mindig élt (ha a föld alatt is) a mindennapi életbe beleszövődő és az ünnepekhez szervesen kapcsolódó „népi kultúra”, amit a falu lakossága soha nem engedett „színpadi folklórrá nemesíteni”. A faluban mindig akadt egy-két harmonika és trombita, és mindig akadt, aki játszon rajtuk. Ma a faluban három fúvószenekar működik. Fúvósok játszanak a templomban a vasárnapi misén, a búcsúkon, a karácsonyi éjféli misén, kísérik a temetést és a házasulandókat a templomig. Az állami ünnepeken fúvósátiratban hangzik fel a magyar himnusz.

A legnagyobb ünnepek a falu templomának és kápolnájának védőszentjeihez kötődő szent ünnepek, búcsú, amelyeket éjszakáig tartó profán mulatság, svábbál követ. A bálokon a falu teljes sváb lakossága részt vesz, itt sramlizene szól. Polkázanak, keringőznek, járják a hupfedlit. Ez a két, búcsúval egybekötött vallási ünnep ismételten átélhetővé teszi az etnikai összetartozás érzését és élményét, fontos múltidéző, közösség-összetartó és csoportkohéziós, valamint etnikai identitást erősítő esemény.

Az első generáció tagjai és a következő generációk mindazon tagjai számára, akik svábnak, a sváb közösséghez tartozónak vallják magukat – anyanyelvi ismereteik szintjétől és a nyelvhasználatától függetlenül –, zenehallgatás vagy maga a zenélés és a tánc természetes identitás- és reprezentációs elemként vehető számításba. De azok sem tudják kivonni magukat a kulturális hagyományok érzelmeit hordozó

és felkeltő hatása alól, akik származásukat tekintve svábok, de magyarnak vallják magukat. „Mulatni csak sramlizenére tudok, és a polka a kedvenc táncom”, vallotta egy magát magyarnak, magyar anyanyelvűnek tartó, nevét is magyarosító család sarja.

A kulturális hagyományörzés, a kulturális reprezentáció az etnikai lét megőrzésének záloga, a csoport túlélési stratégiájának eszköze. A sváb nyelv ebben a folyamatban érzelmi funkcióját megőrizve valószínűleg lassan ugyancsak tradícióvá válik.

Összegzés

A nyelvhasználati szokásokban láthatóan az életkornak is szerepe van. Az eredeti egynyelvűség állapotából kilépve az első generációt anyanyelv-domináns kétnyelvűség, a másodikat részben kiegyensúlyozott, részben másodnyelv-domináns kétnyelvűség, a harmadikat pedig másodnyelv-domináns kétnyelvűség, tulajdonképpen újfajta egynyelvűség jellemzi.

Az egyes generációk életét életkori szakaszokra bontva összességében elmondható, hogy az első generáció számára az elsajátítás szempontjából az elsődleges nyelv a sváb. A második generációra a két nyelv párhuzamos tanulása, majd az iskoláskorba érve a magyar nyelv túlsúlya a jellemző. A harmadik generáció esetében már döntően a magyar nyelv elsajátítása válik elsődlegessé. A sváb nyelv tanítása a nagyszülőkre hárult. A második és harmadik generációban a felnőttkor, a továbbtanulás és a falun kívüli munkavállalás, más társadalmi elvárások és érvényesülési igények játszottak szerepet a magyar nyelv megerősödésében. Ezekben a generációkban a gyermekek nyelvi szocializációja a magyar köznyelv irányába tolódott el abban az esetben is, ahol mindkét szülő sváb volt, sőt sváb anyanyelvűnek vallotta magát. A magyar nyelvi kompetenciát erősítették a nyelvileg vegyes házasságok is. Azokban a családokban, ahol az egyik házastárs magyar (döntően sváb nők házastársak össze magyar férfiakkal), a gyerekek nyelvi szocializációjában nagymértékben háttérbe szorult a sváb nyelv. Kiss szavaival élve bekövetkezett az a döntő fordulat, „amikor a fiatalok az anyanyelvet csak »fölfelé«, az idősebbekkel való kommunikációban használják, »oldalirányban«, egymással beszélve már nem, amiből pedig az következik általában, hogy »lefelé«, tehát utódaikkal, gyermekeikkel kommunikálva sem használják anyanyelvüket” (Kiss 1995: 99).

Hutterer (1961) megállapítása szerint az anyanyelvi tudás az idősebbektől a fiatalok felé haladva lefelé haladó, míg a magyar nyelvi kompetencia ehhez képest fordított generációs lépcsőzöttséget mutat. Dunabogdányban a generációs lépcsőzöttség ezen túl a sváb nyelv anyanyelvként való meghatározásában, használatában, valamint az etnikai identitásban betöltött szerepében is megnyilvánul, és a fiatalabb generációk felé haladva egyre gyengébben preferált. A sváb nyelv használatának szűkülése a már említett alkalmazhatósági problémákon túl a nyelvhasználati hely-

zetek számának csökkenésével és az átalakult norma- és elvárásrendszerrel magyarázható.

A sváb anyanyelv tehát csak az első generációban és a második generáció azon tagjainál jelentett identitás- és reprezentációs elemet, ahol a származás és a vállalt csoporttagság egybeesett (1/a csoport). A második generáció 1/b csoportjában az etnikai identitástudatban és reprezentációban a sváb nyelv anyanyelvkénti meghatározása és használata nem volt központi kategória. A 2/a és 2/b csoportokra és a teljes harmadik generációra érvényes az az állítás, mely szerint a svábot anyanyelvként már nem is tartják számon.

Az egyén közösségtudatát, önbesorolását az etnikai csoportba, valamint a tradíciókhoz való ragaszkodását az elődök megtartott, ám különböző történelmi és gazdasági vagy egyéb célszerűségi okokból meg nem tanult, vagy megtanult, de nem használt anyanyelve nem határozza meg. Mivel az anyanyelv és a származás már a második generációban is elvált egymástól, nem állítható, hogy az anyanyelv minden esetben etnikai identitásképző faktor, illetve az etnikumhoz tartozás objektív eleme. A nyelv, amelyet az etnikai hovatartozás, identitás és reprezentáció legfontosabb dimenziójaként tart számon a szakirodalom, a fiatalabb generációk esetében már nem döntő fontosságú. A nyelv elvesztése azonban nem jelenti az etnikai identitásérzés megszűnését is. Mint láhattuk, az identitás a kulturális dimenzióba áttevődve talált magának reprezentációs terepet.

A nyelvváltás 1945 utáni felgyorsulását politikai okok is meghatározták. A sváb nyelvhasználat erős érzelmeket felkorbácsoló tilalma 1945 után, a kizárólagosan magyar nyelven folyó oktatás távlatilag kihalásra ítélték ezt a dialektust. Emellett a nyelvváltást a célszerűség, a többségi társadalomba, a gazdasági, politikai és bizonyos mértékben a kulturális életébe való beilleszkedés, a részvétel szükségessége és fontossága is determinálta (Mihok 1990), ez pedig az egyén szintjén mindenképpen a többséghez való asszimiláció irányába mutat.

Úgy tűnik, hogy amíg a nyelvváltás, a modernizáció következtében a mindennapok gyakorlatában, a profán életben funkciótlanságra ítélt sváb nyelvről való áttérés a magyarra viszonylag gyorsan lezajló folyamat, és a fiatalabb generációknál már nincsenek érzelmi konnotációi, a kultúra, a hagyomány, a folklór területein más mechanizmusok működnek. „Az az identitás, amit az egyén próbál megőrizni, főleg nyelvi megjelenítésre kényszerül” – írja Krappman (1980: 10). Az előrehaladott nyelvi asszimiláció miatt azonban a sváb etnikai identitás nyelvi megjelenítésére nem, vagy csak áttételesen, a kulturális hagyományok megőrzésén és csoportszintű reprezentálásán keresztül kerülhet sor.

A nyelvváltás miatt az etnikai lét megőrzésének, az etnikai identitástudat és a csoportkohézió erősítésének bázisa az erős származástudat és a csoportba való önbesorolás talaján a kollektív kulturális tradíciókra tevődik át, és olyan kulturális környezetet teremt, amely szilárd etnikai identitáskeretekre ad esélyt és lehetőséget. A kultúra megtartó, túlélést biztosító ereje azonban csak akkor érvényesülhet, az

átörökítés csak akkor lehet sikeres, ha elemei szervesen beépülnek az utódgenerációk életébe, funkciójuk van és igényeket, szükségleteket elégítenek ki. A funkciótlan elemeket kiejti az idő, elfelejti a gyakorlat. Minél több átörökített etnikai-kulturális elem szervesül, annál nagyobb az esély az etnikai csoport fennmaradására. A zenei és táncgyományok átörökítése azért lehetett sikeres, mert szerves beépülésük biztosított volt az utódgenerációk életébe is. A nyelvhez kapcsolódó folklór áthagyományozása azonban a nyelvi szocializáció folyamatosságának megszakadásával lehetetlenné tette a beépülést, ezért ebben a faluban nyelvi emlékekre nem vagy alig lehet akadni.

Az etnikai identitás megőrzésének az átörökített etnikai tudás- és kultúrakészlet elemeinek funkcionális beépülésén túl további feltétele, hogy az elemkombinációk által kialakított etnikai identitás ne kerüljön ellentétbe az identitáskonstrukció más, nem etnikai identitáselemeivel, és kulturális reprezentációiban, származása és csoporttagsága vállalásában ne érje a többség részéről sem korlátozás, sem diszkrimináció.

Felhasznált irodalom

- Balázs S. 1995. *Identitástudatunk zavarai*. Bukarest: Kriterion
- Barth, F. (ed.) 1969. *Ethnic Groups and Boundaries*. London: George Allen & Unwin
- Barth, F. 1996. Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Régió*, 1, 2–25.
- Berghe, P. L. van den 1976. Ethnic Pluralism in Industrial Societies: A Special Case? *Ethnicity*, 3, 242–255.
- Chun, Ki-Taek 1982. Ethnicity and Ethnic Identity: Taming the Untamed. In: Th. R. Sarbin–E. Scheibe (eds.) *Studies in Social Identity*. New York: Praeger, 184–204.
- Csepeli Gy. 1992. *Nemzet által homályosan*. Budapest: Századvég
- De Vos, G. 1975. Ethnic Pluralism: Conflict and Accomodation. In: G. De Vos–L. Romanucci-Ross (eds.) *Ethnic Identity: Cultural Continuities and Change*. Palo Alto: Mayfield, 5–41.
- Eperjessy E. 1986. Adatok a magyarországi nemzetiségek hagyományai és az anyanyelv kölcsönhatásának vizsgálatához. In: Eperjessy E.–Krupa A. (szerk.) *A III. Békéscsabai Nemzetiségi Néprajzi Konferencia előadásai*. 1. kötet. Budapest–Békéscsaba: Művelődési Minisztérium Németzetiségi Önálló Főosztálya, 138–146.
- Ferguson, Ch. A. 1975. Diglosszia. In: Pap M.–Szépe Gy. (szerk.) *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Budapest: Gondolat, 291–317.
- Fishman, J. A. 1975. Az „etnicitás” és a nyelvi tudatosság változatai. In: Pap M.–Szépe Gy. (szerk.) *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Budapest: Gondolat, 321–334.
- Gal, S. 1987. Codeswitching and consciousness in the European periphery. *American Ethnologist*, (14) 4, 637–653.
- 1991. Mi a nyelvcseré és hogyan történik? *Régió*, 1, 66–76.

- Garami Zs.–Szántó J. 1991. *Magyarországi szlovákok*. Budapest: TÁRKI
- Herman J.–Imre S. 1987. Nyelvi változás, nyelvi tervezés Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 7–8, 513–531.
- Hoóz I.–Kepecs J.–Klinger A. 1985. *A Baranya megyében élő nemzetiségek demográfiai helyzete 1980-ban*. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja
- Horowitz, D. L. 1975. Ethnic Identity. In: N. Glazer–D. P. Moynihan (eds.) *Ethnicity: Theory and Experience*. Cambridge: Harvard University Press, 111–141.
- Hutterer, C. J. 1961. Hochsprache und Mundart bei den deutschen in Ungarn. In: C. J. Hutterer–R. Große (eds.) *Hochsprache und Mundart in Gebieten mit fremdsprachigen Bevölkerungsteilen*. Berlin
- 1984. A magyarországi német népcsoport. In: Fodor P.–Kövágó L.–Stark F.–Verseghi Gy. (szerk.) *Együtt a nemzetiségekkel*. Budapest: Kossuth, 279–289.
- Hutterer M. 1973. A magyarországi német népcsoport. In: Ortutay Gy. (szerk.) *Népi kultúra – népi társadalom*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 93–117.
- 1986. *A germán nyelvek*. Budapest: Gondolat
- Hymes, D. 1979. A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata. In: Pléh Cs.–Terestyéni T. (szerk.) *Beszédaktus – kommunikáció – interakció*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 213–263.
- Kis J. 1996. Túl a nemzetállamon. *Beszélő*, 3, 28–38. és 4, 24–35.
- Kiss J. 1995. *Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapfogalmak*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
- Komlósi-Knipf, E. 1996. Kétnyelvűség és identitás a magyarországi németek körében. *Kisebbségkutatás*, 3, 291–292.
- Krappman, L. 1980. *Az identitás szociológiai dimenziói*. Budapest: Oktatási Minisztérium
- Mannherz, K. 1977. *Sprachgeographie und Sprachsoziologie der deutschen Mundarten in Westungarn*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Mihok, B. 1990. *Ethnostratifikation im Sozialismus, aufgezeigt an den Beispielländern Ungarn und Rumänien*. Frankfurt am Main: Peter Lang
- Mirk M. 1995. Német nemzetiségi nyelvhasználat Pilisszentivánon. *Régió*, 3, 44–64.
- Szabó M. 1984/85. A magyar nemzet tudat problémái a huszadik század második felében. *Medvetánc*, 1984/4–1985/1, 45–74.

Pál Eszter

HERBERT SPENCER ÉS A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI EVOLUCIONIZMUS

I.

Spencer nevéhez mindenekelőtt az evolúció gondolatát szokás társítani. Valóban ez elméletének központi eleme, amely szinte minden írásában jelen van. Mielőtt azonban ennek legfőbb jellegzetességeit ismertetném, lényegesnek tartom a 19. század második felében virágkorát élő evolucionista elmélet más képviselőihez való viszonyának tisztázását, amit az tesz különösen szükségessé, hogy ezzel kapcsolatban számos téves elképzelés terjedjen el.

Az evolúció gondolatának társadalomtudományi gyökerei az ókorig nyúlnak vissza¹, az elmélet természettudományos kifejtésével azonban a kérdés a 19. századi, a vallási és tudományos világmagyarázatok képviselői között zajló vita középpontjába került. Darwinnak (1859) a fajok eredetéről szóló, 1859-ben megjelent műve nem a vita kezdetét, hanem inkább annak kiéleződését jelezte, hiszen részben hasonló gondolatokat már korábban Lamarck, Lyell és Chambers is megfogalmazott.² Mégis Darwin jelentette és jelenti ma is az evolucionalista elméletek számára a fő viszonyítási pontot. A Darwin elméletével való rokonság kérdése tehát minden evolucionista koncepcióval kapcsolatban fölmerülhet, de különösen fontos Spencer esetében, aki a szociáldarwinizmusnak nevezett elmélet első képviselője volt.

Általánosan mondható az a – megalapozatlan – feltételezés, amit a „szociáldarwinizmus” kifejezés is sugall, amely szerint Spencer nem tett mást, mint hogy Darwinnak a biológia területén kifejtett állításait egyszerűen átültette a társadalomtudományra. Maga Spencer tagadta az átvétel tényét, sőt hangsúlyozta, hogy a ténylegesen hasonló gondolatokat ő fejtette ki korábban. E tekintetben valóban Spenceré az elsőbbség, hiszen már Darwin művének megjelenése előtt publikálta több olyan tanulmányát, amelyben a később részleteiben kifejtett evolucionista koncepció néhány alapelvét fogalmazza meg (Spencer 1852; 1911). Sőt, amennyiben hihetünk visszaemlékezésének (Spencer 1904), amelyben pontról pontra ismer-

teti a koncepció kidolgozásához vezető lépéseket, 1858-ra már teljes egészében megfogalmazódott benne az evolúció elmélete, később ezt csak kifejtette, új elemmel azonban már nem bővítette. Itt kell megemlíteni azt a nézetet is, amely részben eltér az általános felfogástól – hiszen tagadja, hogy Spencer bármit is átvett volna Darwintól –, mely szerint mégis Darwin volt az, aki előbb fogalmazta meg elméletét, hiszen mire Spencerben először felmerült az evolúció gondolata (1852), Darwin koncepciója már régen elkészült, ha nem is publikált formában (Mayr 1982: 493).

Anélkül, hogy e tudománytörténeti vitát el akarnánk dönteni, teljes bizonyossággal megállapíthatjuk, hogy Spencer Darwinnál korábban publikálta nézeteit. Az időrendi sorrend tehát e tekintetben egyértelmű, noha ez nem jelenti azt, hogy Darwin kölcsönzött volna Spencertől. Ismerték és elismerték egymás elméletét, de nyugodtan mondhatjuk, hogy egymástól függetlenül fejtették ki nézeteiket.³

Lényeges kérdés marad azonban kettejük elméletének hasonlósága és eltérése. Közismert elméletében Darwin a fajok evolúcióját a természetes kiválasztódással magyarázza. Minthogy az állat- és növényvilágban nagyobb a szaporulat annál, semhogy a rendelkezésre álló tápanyagforrások minden egyed el tudnának tartani, szükségképpen kipusztul az egyedek jelentős része, és azok maradnak életben, amelyek az adott környezeti feltételek között a túlélésre leginkább alkalmas tulajdonságokkal rendelkeznek.

E gondolatmenetben nem nehéz felismerni Malthus hatását: a populáció Malthus által leírt gyors növekedése adta Darwin kezébe a kulcsot, amellyel az evolúció folyamatát magyarázhatta. Spencer ugyancsak Malthust olvasva jutott az evolúció és a szaporulat közötti összefüggés felismerésére. „Kezdetből fogva a populációs nyomás volt a haladás közvetlen oka. (...) Ez kényszerítette az embert a társadalmi állapotba, tette a társadalmi szervezetet elkerülhetlenné, és fejlesztette ki a társadalmi érzéseket” (1852: 35). „A népességnek ez az állandó, a létfenntartás eszközeit túlhaladó növekedése következtében az ügyesség, az intelligencia, az önkontroll soha nem szűnő követelmény marad, és ennél fogva ezek állandó gyakorlása és fokozatos fejlődése elkerülhetetlen. (...) Legyenek a létezését fenyegető veszélyek a túl nagy szaporulat vagy bármi más következményei, világosan látható, hogy a készségek szüntelen gyakorlása szükségeltetik az ellenük folytatott küzdelemhez, és mindazok halála, akik nem tudnak sikeresen küzdeni, egyúttal az ügyesség, az intelligencia és az önszabályozás, a cselekvések jobb összehangolása, vagyis egy tökéletesebb élet irányába való állandó haladást biztosítja” (Spencer 1895: §373). A kiindulási pont tehát ugyanaz: ha nem maradhat minden egyed életben, a körülmények adta feladatokra alkalmasabbak lesznek a túlélők. Azon a nyilvánvaló különbségen túl azonban, hogy Spencerrel szemben Darwin szigorúan a növény- és állatvilágra korlátozta elméletét, további lényeges eltérések is mutatkoznak a két koncepcióban.⁴

A természetes kiválasztódás jelensége, amelyet Spencer „a legalkalmasabb fennmaradása” (survival of the fittest) kifejezéssel írt le, a látszólagos hasonlóság

ellenére a két elméletben alapvetően különböző értelmezést kap. Az eltérés kulcsa az alkalmazkodás folyamatának felfogásában rejlik. Darwin elméletében a környezethez való alkalmazkodás voltaképpen véletlenszerűen lezajló folyamat: az egyedek és végső soron a fajok tulajdonságai változékonyak, és a változások véletlenszerűen mennek végbe. A spontán változások révén kialakuló variánsok közül választódnak ki azok, amelyek az éppen adott környezetben való túlélésre a legalkalmasabbak. Végső soron tehát nem arról van szó, hogy az egyedek alkalmazkodnának a környezeti feltételekhez, az alkalmazkodás valójában csak hosszú távon következik be, amikor a faj kevésbé előnyös tulajdonságokkal rendelkező egyedeinek kihalása és a többiek tulajdonságainak az utódokra történő átörökítése révén a faji jellegzetességek megváltoznak, vagyis a faj „alkalmazkodik” a környezethez.

Spencernél is megfogalmazódik a folyamatnak e passzív oldala: a környezeti feltételek megváltozása azt eredményezi, hogy az új körülményeket tekintve előnytelen vonásokkal rendelkező egyedek, fajok vagy társadalmak kipusztulnak. A folyamat nála mégis hangsúlyozottan rendelkezik aktív oldallal is, vagyis Spencernél valóban alkalmazkodásról van szó: az egyedek vagy a társadalmak egy adott környezetbe kerülve tulajdonságaikat annak megfelelően tökéletesítik, vagy pedig elpusztulnak. Spencer evolúció-fogalma – Darwinéval ellentétben – erőteljesen értéktelített: a folyamat állandó tökéletesedésből áll, és ily módon a tökéletes állapot felé halad.

Ha Darwin elmélete nem is, Lamarcké igen erősen hatott Spencerre, ami részben megmagyarázza a Darwin és Spencer közötti imént jelzett különbséget. Lamarck ugyanis azt – az azóta tévesnek bizonyult – nézetet fejtette ki, amely szerint a szerzett tulajdonságok öröklődnek.⁵ Amíg Darwinnál a jellegzetességek és a környezet változása között nincsen közvetlen oksági kapcsolat, Lamarck a környezet speciális feltételeire való reakció képességét tételezi fel. Ennek tudható be az állandó tökéletesedés, hiszen ha a szerzett pozitív tulajdonságok öröklődnek, és azok az egyedek, amelyek ezeknek híján vannak, kipusztulnak, akkor a folyamat eredménye szükségképpen a minőség javulása lesz. Ahogy arra Rom Harré (1981) rámutat, ez a koncepció, noha a biológiában nem igazolódott be, hiszen a genetika felfedezései cáfolták, a társadalmi változásokkal kapcsolatban kamatoztatható: egy társadalomban újonnan kialakult szabályrendszer gyakran hagyományozódik át a következő generációkra, és ezáltal maradandó átalakulást eredményez. Vagyis az analógia itt érdekes módon egy téves koncepció átvételét jelenti, amely az azt felhasználó tudomány területén mégis fenntartható.

Spencer tehát nem tekinthető darwinistának, sőt a biológus nézőpontjából elméletének finalista és lamarckianus jellege Darwin örökségével teljes egészében összeegyeztethetetlen, és a biológiai gondolkodás történetére nem volt hatása. (Mayr 1982: 493).

Spencer külön tanulmányban foglalkozik a természetes kiválasztódás kérdésével, részben bírálva, részben kiegészítve a koncepciót. Ebben kifejti, hogy a termé-

szetes kiválasztódás folyamata bizonyos jelenségeket önmagában nem magyaráz. Példaképp a testfelület különböző részeinek eltérő mértékű érzékenységét hozza fel. Az ugyanis, hogy a mutatóujj a legérzékenyebb, magyarázható az elmélettel, hiszen a szerszámkészítéshez ez mindenképpen előnyös tulajdonság. Az azonban – írja – már nem érthető e hipotézis alapján, hogy például az orrhegy érzékenyebb a homloknál, vagy – más példát hozva – hogy a hangképzés egyénenként eltérő, hiszen a tökéletes beszéd nem feltétele a túlélésnek. Ezek a finom különbségek – véleménye szerint – kizárólag a szerzett tulajdonságok öröklődésével magyarázhatók, mert csakis az teszi érthetővé az egyáltalán nem életbevágó tulajdonságok elterjedését, hogy a valaha egy egyén által gyakorlás útján kifejlesztett vonás átöröklődött. A legalkalmasabbak fennmaradása – azaz a természetes kiválasztódás – csak a kiemelkedően jelentős tulajdonságok elterjedését eredményezi, hiszen ahhoz, hogy egy előnyös tulajdonság általánossá váljon, az kell, hogy az illető egyednek több vagy életképesebb utódja legyen, mint a többieknek. A létfenntartáshoz nem elegendhetlenül szükséges tulajdonságok megjelenését és elterjedését tehát kizárólag a szerzett tulajdonságok öröklődése magyarázhatja.

Spencer a folyamatnak döntő jelentőséget tulajdonít: „A tények alapos vizsgálata megerősített abbéli meggyőződésemben, hogy pusztán két lehetőség van: vagy öröklődnek a szerzett tulajdonságok, vagy pedig nincs evolúció” (Spencer 1893: 30). Azt pedig teljes bizonyossággal állapíthatjuk meg, hogy Spencernek az evolúciós folyamat létezésébe vetett hite egyetlen pillanatra sem rendült meg.

II.

Spencer legfőbb törekvése az volt, hogy az evolúció folyamatát részletesen leírja, a fejlődés tényét bebizonyítsa és okait feltárja. A koncepció kidolgozása, ahogyan Spencer (1904: 165–169) megfogalmazza, maga is szellemi fejlődés eredménye volt. 1857-es, „Progress: Its Law and Cause” (*A haladás*. 1911) című tanulmányában a később kifejtett elméletnek még csak néhány eleme szerepel. E tanulmányban jól látszik a német embriológus, von Baer hatása. Az úgynevezett von Baer-formula ugyanis azt fogalmazza meg, hogy a szerves testek fejlődése során a szervezet a homogén állapotból a heterogén állapotba kerül, vagyis fokozatos differenciálódás megy végbe benne. Spencer ezt a gondolatot átveszi, és beépíti evolúciós elméletébe. Ebben a tanulmányában fogalmazza meg azt az állítást, hogy a homogenitás állapotából a fokozott heterogenitás felé tartó folyamat nemcsak a szerves világra érvényes, hanem univerzálisan megy végbe, vagyis a jelenségek bármely csoportján megfigyelhető változást feltételez. A naprendszer, a földfelszín, a növények, az állatok, sőt maga az emberi társadalom is differenciálódás folyamatán megy keresztül. Az evolúció tehát nem egyszerűen az élővilágban vagy a társadalomban zajlik le, hanem az univerzum egyetemes jelensége. És ha belátjuk a folyamat univerzális

jellegét, állítja Spencer, akkor nyilvánvaló, hogy annak kizárólag olyan okát fogadhatjuk el érvényes magyarázatként, amely a világmindenség összes jelenségére hat. Spencer tehát a legtöbb evolucionistával ellentétben olyan gondolatmenetbe kényszerül, amely az egész univerzumra vonatkoztatva több helyütt óhatatlanul homályos, spekulatív és elfogadhatatlan állítások megfogalmazására vezet.

A hivatkozott tanulmányban Spencer a differenciálódás magyarázataként a hatás sokszorozódásának gondolatát fogalmazza meg: minden erő több változást eredményez, vagyis a hatás mindig összetettebb, mint az ok. Véleménye szerint annak tudható be a fokozatos differenciálódás, hogy valamely anyag (e fogalomba beleérti az organizmusokat és az organizmusok összességét, vagyis a társadalmat is) erők hatásának van kitéve, és minden erő okozta változás az anyagban újabb és újabb változásokhoz vezet. Spencer tisztában van azzal, hogy ez az állítása nem ad mindenre kiterjedő, átfogó magyarázatot, hiszen az az alapvető kérdés, hogy az anyag és az erő hogyan keletkezett, nyitva marad. A jelenség végső oka azonban megismerhetetlen, mondja, épp ezért a vizsgálódás kénytelen beérni a közvetlen okok feltárásával. E gondolatok a „Szintetikus filozófiá”-ban⁶ is megmaradnak, ott azonban Spencer már sokkal összetettebb, részleteiben kifejtett és illusztrált folyamatot ír le.

Az *Alapvető elvekben* – a címnek megfelelően – az evolúció definícióját adja meg, és általános törvényeit fekteti le. A meghatározáshoz felhasznált központi fogalmait fizikaiak: anyag, mozgás, erő. Spencer a jelenségeket vizsgálva arra a megállapításra jut, hogy az akár fizikai, akár biológiai, akár társadalmi folyamatok közös vonása, hogy azokban az anyag és az erő állandóan átalakuló „szétoszlása” figyelhető meg, vagyis a keresett definíciónak a folyamat mindkét oldalát fel kell ölelnie, minthogy az integrációt a dezintegráció kíséri, illetve követi, vagyis ciklikus változásról van szó. Így az evolúció nem más, mint az anyag integrációja, a felbomlás pedig az anyag dezintegrációja (Spencer 1909: 97§).

Spencer minden munkájában aggódalmasan ügyel arra, hogy állításait, mint mondja, „induktív módon” is bebizonyítsa. Gondolatait olyképp fejt ki, hogy először általános törvény rangjára emelt állítást szögez le, azt kibontja, végül pedig a naprendszer, a földfelszín, a szerves testek, majd a társadalom jelenségei köréből vett példákkal illusztrálja. Ez utóbbi lépés jelenti Spencer számára az indukciót. Bármennyire igyekszik is azonban elhíttetni az olvasóval, hogy állításai ily módon induktív bizonyítást is nyertek, számunkra világos, hogy eljárása a legkevésbé sem induktív – valójában nem több és nem is kevesebb, mint pontosan megfogalmazott hipotézisek illusztrálása példák hosszú során át.

Fejtegetéseit folytatva Spencer megállapítja, hogy az evolúció fenti meghatározása hiányos, ugyanis nem tartalmazza a differenciálódás korábban már kifejtett jelenségét, amely együtt jár az integráció folyamatával. Azt is szükséges hozzátenni, mondja, hogy a kezdeti szétszórt, homogén állapot egyszersmind kaotikus is, a létrejövő integrált heterogenitás ezzel szemben rendezett, vagyis a fejlődés a határo-

zatlan állapotból a határozott irányába tart. Az evolúció tehát az a folyamat, amelynek során „az anyag határozatlan, össze nem függő és egynemű állapotból határozott, összefüggő és különmemű állapotba megy át” (Spencer 1909: 145 §). A fejlődés ezek szerint a homogén és szétszóró anyagból, vagyis az ősködből indul ki,⁷ és differenciált, integrált és egymással határozott kapcsolatban lévő részekből álló szervetlen, szerves és társadalmi testeket hoz létre. A folyamat okait ismertetve Spencer itt már nem elégszik meg a komplex hatás törvényével. A fejlődés megindulását azzal magyarázza, hogy a kiindulási pontot képező homogén állapot rendkívül labilis, a rá ható erők gyorsan felbontják, hiszen az erőközpontok a végtelen térben nem egyenlő módon oszlanak el, ráadásul az anyag részecskéi is hatnak egymásra.

Az integráció oka végül az, mondja, hogy az anyagra ható erő átalakul a részek mozgásává, és – ahogyan a folyó is lerakja hordalékát – a hasonló részekben hasonló, a különbözőkben pedig különböző mozgást idéz elő. A társadalmak fejlődése esetében ez azt jelenti például, hogy a létfeltételek elkülönítik az egymástól eltérő tulajdonságokkal rendelkező népcsoportokat, vagy hogy a nevelés mint erő hatására a társadalmi osztályok különválnak. A felbomlás voltaképpen nem más – mondja Spencer –, mint hogy az egész mozgása csökken, a részeké pedig nő, a kívülről felvett mozgástöbblet okán. Ez a társadalmak esetében például a külső támadás formájában nyilvánul meg, amely a dezintegráció állapotához vezethet.

E fejlődés általános leírása után a „szintetikus filozófia” további kötetekben Spencer a fejlődés konkrét megnyilvánulási formáinak, a biológiai, a pszichológiai, a társadalmi és az etikai evolúció kifejtésébe kezd. A megfogalmazott fizikai törvényeket tehát ezeken a területeken is érvényesnek tartja, a némileg absztrakt formulák a kézzelfogható jelenségek értelmezése során mindazonáltal háttérbe szorulnak, és kevésbé elvont magyarázatok formájában jelennek meg. Az alábbiakban röviden ismertetem Spencernek a biológiai és a pszichológiai evolúcióra vonatkozó nézeteit, és csak ezek után tárgyalom társadalomelméletét.

Spencer ugyan a fenti fizikai törvények segítségével alátámasztotta azt a nézetét, amely szerint az evolúció egyetemesen végbemenő folyamat, mégis szükségét érzi annak, hogy az evolúció univerzális jellegének másik – még kevésbé meggyőző – igazolását adja: „az a felfedezés, hogy az evolúció a természet oly sok területén ment és megy végbe, okot ad arra a feltételezésre, hogy a természetnek nincs olyan területe, amelyben ne menne végbe” (Spencer 1895: I, §117).

A környezethez való alkalmazkodás Spencer evolúciós elméletének egyik alapvető eleme, amely a vizsgált területek mindegyikén kitüntetett szerepet játszik. Fentebb láthattuk, hogy az adaptáció fogalma nála milyen értelmezést kap, a jelenségnek azonban van egy eddig nem kifejtett oldala is. Bár a környezeti változások – mondja Spencer (1895: I, §67) – ténylegesen előidéznek szervezeti változásokat, a szervezet alkalmazkodóképességének a vele született struktúra határokat szab. Az adaptáció ily módon, noha az evolúció mozgatórugója, nem jelent abszolút rugal-

masságot; a folyamat lezajlását tehát a körülmények változásának üteme mellett a struktúra merevségének foka is meghatározza.

Lényeges hangsúlyoznunk, hogy – és ez a társadalmi evolúció tárgyalása során is világossá válik – jóllehet Spencernél az evolúció egyetemes folyamatként jelenik meg, ez távolról sem jelenti azt, hogy elméletében szem elől tévesztené a visszafejlődés vagy stagnáció lehetőségét. Egyértelműen látszik ez az adaptáció vizsgálata során: „organizmusok és organizmusokból álló fajok, amelyek új feltételek mellett adaptív változásokon mentek keresztül, hamar az eredeti struktúrához hasonló felépítésűvé válnak ismét, ha eredeti feltételeik közé kerülnek vissza” (Spencer 1895: I, §70). „Ha a változást eredményező ok csak rövid ideig fejt ki hatását, az előidézett változás eltűnik (...), és még ha a változást előidéző ok generációk során át fejt is ki hatását, nem eredményezi a faj szerves egyensúlyának állandó jellegű megváltozását: (...) egy ilyen ok megszűnésével hatásai néhány generációval később eltűnnek” (Spencer 1895: I, §71).

A környezethez való alkalmazkodás ezzel együtt az evolúció közvetlen oka: „a funkció adaptív változása az elsődleges és örökké ható oka a változatokat létrehozó strukturális átalakulásnak, és az a változás, amely »spontánnak« tűnik, másodlagos és következmény jellegű” (Spencer 1895: I, §91).⁸ A fentebb elmondottak fényében az utalás világos: a folyamat lényege a lamarcki szerzett tulajdonságok öröklődése, a változatok Darwin által leírt véletlenszerű kialakulása és a környezeti hatások következtében végbemenő szelekciója ezzel szemben másodrendű tényező.

Az alkalmazkodás persze elsődleges, közvetlen oka a folyamatnak, de Spencer – nem meglepő módon – az e mögött működő hatásokat is igyekszik feltárni. A környezeti változás okai – az úgynevezett külső tényezők – pedig a korábban ismertek mellett a homogén állapot instabilitása, a hatások többszöröződése és az erő részek közti differenciáló hatása.⁹

Spencer pszichológiai vizsgálódásai nem nyújtanak e tanulmány szempontjából lényeges új adalékokat; az idegrendszer, az érzékelés és gondolkodás fejlődésének elemzése a már ismerős következtetésekhez vezet. „Az itteni általános érvelésből levonható következtetés az, hogy az emberi agy nem más, mint az evolúció során tapasztalt végtelen sok élmény szervezett regisztere, pontosabban azon egymás után megjelenő organizmusok evolúciója során tapasztaltaké, amelyekben keresztül az emberi szervezet kialakult”. Ennek következtében „minden mentális esemény a tudat állapotának folytonos integrálódásaként és differenciálódásaként határozható meg” (Spencer 1895: §208; 1890: 382).

Az együttéléshez szükséges érzések kialakulása természetesen ugyancsak azoknak a tényezőknek tudható be, amelyek az evolúció egyéb jelenségeit is konstituálják. „Azok az élőlények, amelyek (...) létfeltételei fennmaradásuk szempontjából előnyössé teszik számukra egymás állandó és közeli jelenlétét, a szokás áthagyományozódása és a legalkalmasabb túlélése révén egyfajta társiasságot

(sociality) öltenek magukra, amely mindaddig erősödik, amíg ellenkező hatást kifejtő hátráltató erők meg nem akasztják” (Spencer 1890: §512).

III.

„Egyének pusztá csoportosulása nem alkot társadalmat. A társadalom szociológiai értelemben csak akkor alakul ki, ha az egyszerű egymásmellettiségen túl együttműködés is létrejön. Addig, amíg egy csoport tagjai nem egyesítik energiájukat egy közös cél vagy célok elérése érdekében, aligha tartja őket valami is össze. A szétválástól csak az óvja meg őket, ha az egyének igényei egyesült erővel jobban kielégíthetők, mint ahogyan magányos cselekvés által lennének. Az együttműködés nemcsak hogy nem létezhet társadalom nélkül, de maga az együttműködés az, amiért a társadalom létezik” (Spencer 1882: §440). Az együttműködés azonban szervezést igényel, a szervezetek kialakulása tehát végeredményben a társadalom legfőbb jellegzetessége, és fejlődésük folyamata az, amit az evolúciós elméletnek le kell írnia.

A fejlődés – mint láthattuk – Spencernél általános jelenség, és bizonyos értelemben szükségszerű, hiszen állandóan ható tényezők hozzák létre, mindazonáltal társadalmi téren sem megy végbe minden esetben. „Az élő aggregátumok által alkotott fajok esetében, ha a környezeti hatások állandóak, a faj (jellegzetességei) is állandóak maradnak. Ha a környezeti hatások változnak, a faj is változáson megy keresztül egészen addig, amíg újra egyensúlyba nem kerül a környezettel. Ez azonban semmi esetre sem jelenti azt, hogy a faj ezen változása az evolúció folyamatában megtett lépés lenne. Általában sem előrelépést, sem pedig visszafejlődést nem eredményez, és gyakran, bizonyos korábban kialakult struktúrák feleslegessé válásával, az eredmény egy egyszerűbb forma lesz” (Spencer 1876: §50). Vagyis a környezeti feltételek olyannyira döntöek, hogy az evolúció folyamatát nemcsak megfékezni tudják, de vissza is fordíthatják.

A társadalmak esetében a probléma tovább bonyolódik, hiszen a környezetbe itt már a természet mellett a többi társadalom is beletartozik, az egyik változása ezáltal a másikra is hatással van: „a fejlettebb társadalmak a kevésbé fejletteket kedvezőtlen feltételek közé kényszerítik, méretük csökkenését vagy struktúrájuk hanyatlását idézve ezáltal elő” (Spencer 1876: §50).

Az evolúciót továbbá a struktúra rigiditása, az alkalmazkodásra való képtelenség is akadályozhatja: „ahol az egymásból leszármazó társadalmak sorra hasonló pályát futnak be, kialakul egy olyan típus, amely annyira beleragad a fejlődés, érettség és hanyatlás ciklusába, hogy ellenáll az átalakulásnak” (Spencer 1876: §265). Ez annyit jelent, hogy a társadalmak az egyes típusoknak megfelelő struktúrákat olyannyira tökéletesíthetik, hogy az megakadályozhatja a további fejlődést. A tökéletesese-

dés ilyen értelemben nem a fejlettségi szintet jelenti, hanem viszonylagos, az adott állapothoz képest értelmezendő fogalom.

Meg kell jegyeznünk, hogy Spencer még az említett és az elméletébe beleférő lehetőségeken túl is talál és említ is bizonyos jelenségeket, amelyek az evolúció normális menetébe – ide értve most már a visszafejlődést és stagnálást is – nem illeszkednek, és noha ez nem jellemző, egy helyütt elismeri, hogy léteznek a folyamat menetétől divergáló tényezők is, amelyek annak megállapítására vezetnek, hogy nem lehet minden jelenséget az evolúciónak megfelelő sorrendbe illeszteni (Spencer 1876: §121). Ez utóbbi lehetőség azonban szinte elhanyagolható Spencer elméletében, annál is inkább, mert műveiben végig azt az eljárást követi, hogy állításait igazoló példákat sorakoztat fel – a kivételekre vonatkozó megállapítása éppen ezért meglepő, de nyugodtan mondhatjuk, hogy különösebb jelentőséggel nem bír. Evolúciós elméletét mindazonáltal a korábban ismertetett fenntartásokat, illetve kiegészítéseket szem előtt tartva kell értelmeznünk.

A társadalom evolúciója ugyanazoknak a hatásoknak van kitéve, amelyek a szerves és szervetlen testek fejlődését is meghatározzák, azaz külső és belső tényezők: a környezetnek, valamint a társadalmat alkotó egyéneknek és ezáltal magának a társadalomnak a tulajdonságai szabják meg a fejlődés menetét.

A természeti hatások számba vehetetlenek, Spencer szerint a legnagyobb jelentősége az éghajlatnak és a környező élővilágnak van. Általánosan megállapítható azonban, hogy ezek a hatások a fejlődés előrehaladtával fokozatosan csökkennek, vagyis a korai, fejletlen társadalmak sokkal inkább ki vannak szolgáltatva ezeknek, mint a fejlett civilizációk. Végső soron tehát a környezeti tényezők hatása (a többi társadalmakét leszámítva) csökken, a belsőké pedig ezzel párhuzamosan nő az evolúció során. A belső tényezők között a korai stádiumokban Spencer az egyének fizikai, emocionális és intellektuális tulajdonságait tartja számon, amelyek a későbbi szakaszok során a társadalmi struktúrák jellegével egészülnek ki.

A fejlődés kezdetén a természettől való erős függés együtt jár az ennek megfelelő tulajdonságokkal. „Abban az időben, amikor a környezete még teljes egészében meghódíthatatlan volt, (a primitív ember) a legkisebb mértékben volt képes és igyekezett azt leigázni. Amíg a haladással szembeni ellenállás a legnagyobb, az annak legyőzéséhez szükséges erő és belső készletet a legkisebb” (Spencer 1876: §30).

A természetfeletti primitív képzeteket vizsgálva Spencer megállapítja, hogy annak alakulása egyértelműen mutatja az evolúciós jegeket: a természetfeletti világa egyre nagyobbá válik, egyre koherensebb és heterogénebb elképzelések formájában ölt testet, és így érdekes módon az evolúciós hipotézis azáltal is megerősödik, hogy felöleli és értelmezi az azt megelőző elméletek elemeit is.

A vallási képzetek fejlődésének leírása során, ha teljesen másodrendű módszerként is, Spencer olyan eszközzel él, amely konceptualizált formájában Tylor nevéhez fűződik, és amely a későbbi evolucionista antropológia számára alapvető módszertani fogás lesz. Az eljárás háttérét az úgynevezett maradvány (survival)hipotézis

képezi, amely szerint a társadalmi fejlődés érintetlenül hagyhat bizonyos jelenségeket, melyek a magasabb fejlettségi szintű társadalmakban letűnt korok maradványaként azok jellegzetességeire vonatkozó következtetések alapját képezhetik. A módszertanilag amúgy sem szigorúan kidolgozott és alátámasztott spenceri elméletben az elgondolás mindazonáltal még csak egészen kezdetlegesen – a fejlett vallásokban továbbélő primitív kultikus jegyekre való utalás formájában – van jelen, és a koncepció kifejtéséhez semmi esetre sem járul hozzá döntően.

A társadalmi struktúra fejlődése egyértelműen a kis vándorló hordákkal indul meg. Végső soron ezekből alakultak ki a legnagyobb civilizált társadalmak is. A differenciálódás folyamata Spencer elméletében a társadalmi fejlődés legfőbb jellegzetessége; társadalomtipológiájának¹⁰ is ez az alapja: a kezdeti egyszerű törzsek összetett, majd többszörösen összetett társadalmakká válnak. Méretük növekedésével tehát a struktúra komplexitásának növekedése jár együtt. „A társadalmi aggregátumnak, mely homogén, amikor kisméretű, heterogenitása a méretbeli növekedés minden lépésével fokozódik; ahhoz, hogy nagy méretet érhessen el, nagy komplexitásra is szüksége van” (Spencer 1876: §228). A struktúra komplexitásának e növekedését Spencer a háztartási, igazságszolgáltatási, egyházi és politikai intézmények alakulásán követi nyomon. Érvelési logikájának megértéséhez nem szükséges mindezek ismertetése, ezért a következőkben csak a legfontosabb gondolatokat emelem ki.

Spencer úgy véli, hogy a fejlődés kiindulási pontja lokalizálható: a „társadalmi sejt”, a család indul meg elsőként a differenciálódás útján. „Látható, hogy a társadalmi evolúció szempontjából az a legelőnyösebb, ha a folyamat a legkisebb csoportokban, a családokban kezdődik: ezekből a (...) koherenssé és határozottá, majd egyre összetettebbé való csoportokból eredeztethetőek. Végső soron a legmagasabban fejlett társadalmak” (Spencer 1882: §319). Sőt, az, hogy a családokban végbe menjen ez a folyamat, előfeltétele a politikai szervezet fejlődésének. „Azok a törzsek, melyekben a család határozatlan és bizonytalan, politikailag is kezdetlegesek maradnak. A bizonyos mértékig határozott és koherens családi struktúrával rendelkező népcsoportok ennek megfelelő társadalmi struktúrát alakítanak ki. A legmagasabban fejlett szervezetek pedig azokban a nemzetekben jöttek létre, amelyekben az azokat alkotó családi csoportok előzőleg a szervezetség magas szintjét érték el” (Spencer 1882: §319).

Vannak társadalmi jelenségek, amelyeket – alaposabb vizsgálat nélkül legalábbis úgy tűnik – inkább jellemez az egyszerűsödés, mint a növekvő komplexitás folyamata; ezek közé tartozik a család intézményének alakulása is. Nem könnyű belátni, hogy a számos antropológiai és útleírásban szereplő, a primitív törzseknél megfigyelhető bonyolult rokonsági, nemzetségi és családi hálózatokhoz képest a modern társadalmakat jellemző nukleáris családtípus összetettebb forma lenne. Nem véletlen, hogy Spencer elméletét e tekintetben is érte bírálat, mely rámutat arra, hogy a sok vonatkozásában kamatoztatható evolúciós koncepció a családi kapcsolatok

esetében nem állja meg a helyét (Andreski 1969). Komolyabbnak tűnik a kritika, amennyiben tekintetbe vesszük azt a kijelentést is, mely szerint a családi struktúra képezi a politikai struktúra potenciális fejlődésének gyökerét, hiszen így azt implikálja, hogy a társadalmi szervezet evolúciója a Spencer által leírt formában semmiképpen nem mehetett végbe. Spencer számára azonban nem létezik olyan jelensége a társadalomnak, amely megkérdőjelezhetné az evolúció egyetemes jellegét: a családi struktúra fejlődésének igazolnia kell a lefektetett alapelveket, a leírás tehát a szerkezet növekvő komplexitásáról számol be.

Másrészt pedig Spencernél – aki, úgy tűnik, igyekszik egyszerre több oldalról megtámogatni az elméleti alapokat – a politikai struktúra kialakulásának és fejlődésének van egy másik, ettől teljesen független mozgatórugója is: a háború. „A társadalmi organizmusok esetében éppúgy, mint az egyéni organizmusoknál, az életért folytatott küzdelem – először a másik növekedéséhez szükséges eszközeinek elcsatolása, majd elpusztítása – révén megy végbe azon nagy aggregátumok kialakulásának folyamata, amelyek lehetővé teszik és egyszersmind meg is követelik a magasan fejlett szervezeteket” (Spencer 1882: §448). A környező társadalmakkal folytatott háborúk a tagok közül szükségképpen kiemelnek egy katonai vezetőt, aki – mondja Spencer –, minthogy a háború sikeres megvívása a társadalom legfontosabb célja, könnyen megerősítheti pozícióját, és többnyire az általános vezető, döntéshozó szerepébe kerül. A háború kezdeti, fejlődést generáló hatása annyira kizárólagos, hogy békés körülmények között az elsődleges – nemi – differenciációt további már nem követi, a társadalom alacsony fejlettségi szinten reked meg.

Az egyszemélyi vezető szerepének kialakulása után rövid időn belül bekövetkezik a vezető testületek létrehozása, amelyek eredendően ugyancsak sikeres katonákból rekrutálódnak, és idővel általános tanácsadó testületekké válnak. A differenciálódásnak ezek csak kezdeti lépései, melyeket a folyamat során újabb és újabb szervezeti egységek kialakulása követ. A háború pozitív megítélése Spencernél tehát nyilvánvaló, ugyanakkor csak a fejlődés korai szakaszaira vonatkozik. Valójában Spencer – ahogyan az már az eddigiekből is kitűnhetett, a később tárgyalt szempontok alapján azonban még inkább világossá fog válni – a háborút etikailag kifejezetten elítéli, teoretikusan pedig – a fejlődés előmozdítása szempontjából – annak csak egy bizonyos evolúciós szintig tulajdonít pozitív hatásokat. A háborúskodás elindítja és egy darabig továbblandítja a fejlődést, a fejlett társadalmak esetében azonban annak kerékkötőjévé válik: „az evolúciónak azt a szintjét, amelyet egymás közti konfliktusaik révén kellett elérniük, a társadalmak már elérték”, mondja korának fejlett civilizációiról, „további előnyük abból már nem származhat” (Spencer 1882: §552).

A politikait megerősíti, és egy darabig egybefonódik azzal, az egyházi szervezet. A természetfeletti képzetek kialakulása – melyek gyökerét Spencer a halottkultuszban találja meg – a társadalmi szabályozás egy bizonyos formáját teszi lehetővé. A halottak világa valójában a politikai vezetést időben megelőző kontroll forrása volt:

„mielőtt a társadalmi ellenőrzés bármely határozott ágense kifejlődne, az ellenőrzés olyan formájában létezik, amely részben az élők, de sokkal inkább a holtak ítéletéből (public opinion of the dead) ered” (Spencer 1882: §467). Az az egyén, aki a holtak világával kapcsolatot tud létesíteni – és aki sokszor, de nem mindig a politikai vezető is egy személyben –, szükségképpen hatalomra tesz szert – a többiek fölé emelkedése pedig ugyancsak a differenciáció kezdeti lépését jelenti. Az egyházi szervezet kiépülése kohéziót hoz létre és társadalmi folytonosságot teremt, hiszen nemcsak az egyidőben élő egyéneket, de a generációkat is összekapcsolja. Konzerváló hatása az evolúcióval ellentétes irányú, hiszen „funkciója szerint az egyházi szervezetnek meg kell őriznie a korábbi tapasztalatok már kiépült (organized) termékeit az újabb tapasztalatok változtatást eredményező hatásaival szemben” (Spencer 1896: §627). Hatalma ugyanakkor a társadalom számára kifejezetten előnyös, ha a környezeti feltételek változatlanok maradnak. „Ha tekintetbe vesszük, hogy a törzsfő vagy vezető, akinek a szelleme köré épül a helyi kultusz, szokás szerint ilyen vagy olyan sikerek révén tett szert pozíciójára, akkor azt a következtetést kell levonnunk, hogy a tőle származó parancsoknak való engedelmesség és az általa bevezetett szokások fenntartása általában előnyös a társadalom jóléte szempontjából mindaddig, amíg a feltételek változatlanok maradnak, és hogy nagyfokú konzervativizmusa ennél fogva bizonyos tekintetben igazolható” (Spencer 1896: §627). Az ilyen értelmű konzervativizmus, noha egyfelől ténylegesen hátráltatja a fejlődést, másfelől elő is segíti azt, hiszen, mondja Spencer, a társadalmi kohézió alapvető feltétele a haladásnak. Az egyház és az állam szétválása a magasabb evolúciós szinten természetes folyamánya a differenciáló tényezők hatásának; ezzel párhuzamosan az egyházi funkció elsődleges, kultikus eleme fokozatosan eltűnik, és helyét etikai funkcióknak adja át.

Utaltam már arra, hogy Spencer evolúciós koncepciójában minden állítását nagyszámú példával támasztja alá. Ezek a szociológiai mű esetében a legkülönbélebb társadalmakra vonatkoznak, és a példák között semmiféle térbeli vagy időbeli rend nincsen. Spencer ahelyett, hogy egy kiválasztott társadalom fejlődését történetileg követné nyomon, példáival térben és időben egyaránt távoli területeket jár be, ezzel mintegy az evolúció globális jellegét hangsúlyozza, de természetesen egyúttal a könnyebb megoldást is választja, hiszen egy univerzális elméletet ha igazolni nem is, illusztrálni mindenesetre nem nehéz a világegyetem tetszőlegesen kiválasztott jelenségeinek segítségével; ugyanez a feladat viszont már komolyabb problémákat jelentene, ha egy *konkrét* társadalom fejlődése során *konkrétan* lezajlott folyamatokhoz nyúlna, azaz *történeti* elemzést kívánna illusztráció gyanánt felhasználni.

Az evolúció és a történelem viszonyának vitatott kérdése tehát Spencer elmélete esetében is fölmerül. Az ezzel kapcsolatos ellentét két álláspont formájában fogalmazódik meg: az egyik szerint az evolúció valóságos eseményekből, nem pedig absztrakciókból áll, a másik nézet ezzel szemben azt tartja, hogy a történelem idő-

höz és helyhez kötött egyedi események sorozata, míg az evolúció nem vonatkozik specifikus helyre és időre.¹¹ Az ellentét feloldását jelenti a Sahlins által bevezetett fogalompár, az evolúciós elméletek specifikus és általános típusa, ahol a specifikus evolúció egy adott növény- vagy állatfaj, illetve társadalom fejlődésének leírását adja, ide tartozik a történeti megközelítés, az általános evolúció pedig a folyamat térbeli és időbeli megkötöttségektől elvonatkoztatott értelmezését képezi (Sahlins 1970).

Ezt a fogalmi apparátust alkalmazva megállapíthatjuk, hogy Spencer elmélete az általános evolúciós elméletek közé sorolható, semmi okunk sincs ugyanakkor azt feltételezni, hogy Spencer ne hitt volna abban, hogy a leírt folyamat lokalizálható. Világosan kell látnunk azonban, hogy elmélete *nem* történeti folyamatokra vonatkozik, és hogy ezt – bármennyire jogos is az a megállapítás, hogy példáit meglehetősen önkényesen használja – maga sem téveszti szem elől: „nem szabad megfeledeknünk arról, hogy következtetéseink nem valamely adott (particular) helyről vagy időből összegyűjtött tények adott osztályára támaszkodnak”.

IV.

Spencer társadalomtipológiájának egyik oldaláról már szó volt. Az összetettség foka szerinti osztályozás mellett azonban az elmélet részét képezi egy másik is: a militáns és ipari társadalmak jól ismert spenceri szembeállítását.¹² Felvetődik a kérdés, hogy e dichotómia miként illeszkedik az evolúciós koncepcióba, annak elemeként vagy esetleg attól függetlenül jelenik-e meg. A válasz távolról sem egyértelmű, amit már az is jelez, hogy a Spencerrel foglalkozó értelmezések megosztottak e téren.¹³ A probléma megoldása érdekében magához a szöveghez kell nyúlnunk: meg kell vizsgálnunk, milyen szempontrendszer alapján állítja szembe Spencer e két társadalomtípust.

Bár az itt felvetett kérdés megválaszolását nem viszi előre, lényeges szem előtt tartanunk, hogy a felsorolt attribútumok által jellemzett társadalomtípusok valójában nem léteznek tiszta formájukban, a fejlődés során ezek keveréke jelenik csak meg, vagyis a militáns és az ipari társadalom leírása nem más – noha Spencer természetesen nem használja a weberi kifejezést –, mint ideáltípusok megalkotása, ami már önmagában megkülönbözteti e tipológiát a társadalmak összetettségi foka szerinti osztályozásától.

A militáns típusra jellemző vonások kialakulását a társadalmak közti háború eredményezi, mondja Spencer. Minthogy a társadalmak létét veszély fenyegeti, mindent a veszély elhárításának kell alárendelni. A katonai szervezet dominánssá válik, és az ennek megfelelő centralizáció az egész társadalmat áthatja. Az egyéni érdekek alárendelődnek a közös céloknak, az individualitás eltűnik, a szabadság megszűnik, az egyénnel teljes mértékig az állam rendelkezik, és a társadalom

fennmaradásához képest tagjainak fennmaradása másodrendűvé válik: a részek léteznek az egészért, nem pedig az egész a részekért. Az egyéni érdekek elnyomása kizárólag kényszer révén érhető el, ezért a társadalom mechanizmusának alapját a kényszerű együttműködés képezi. Az egyének kapcsolatát a státusforma határozza meg, vagyis egymással alárendeltségi viszonyba kerülnek.¹⁴ A társadalmi szabályozás pozitív formája is megjelenik, sőt elsődleges szerepre tesz szert, vagyis az állam a tilalmak mellett határozottan megszabja a lehetséges cselekvési területeket is. A militáns társadalom egésze tehát a katonai szervezet mintájára épül fel, a polgári és a katonai struktúra egybefonódik, a vezetés egy kézbe kerül. Spencer leírásában a militáns társadalmat nem egyszerűen a háborúskodás ténye különbözteti meg az ipari társadalomtól; az éles szembenállás az annak folyományaiként kialakuló strukturális jegyek következménye.

Éppígy az ipari társadalomnak sem az a legfontosabb jellemzője, hogy nem folytat katonai akciókat: a béke teszi lehetővé, illetve szükségesszerűvé a megkülönböztető jegyek megjelenését. Az ipari társadalom minden tekintetben ellentéte a militánsnak. Ha a társadalom létét semmi sem fenyegeti, a társadalom önfenntartása az egyének önfenntartása által valósítható meg, az individuumból ezért itt már nincs alárendelve közösségi szempontoknak, és az egyéni szabadság kiteljesedhet. Mínt hogy az egyéni érdekek a legfontosabbak, a társadalom az önkéntes együttműködés elvén épül föl, és az egyének viszonyát a szerződéses forma határozza meg. Az igazgatás decentralizált, a magánkezdeményezések tág lehetőséget kapnak, és az állami szabályozás kizárólag negatív formájában létezik.

A két társadalomtípus leírása során Spencer több helyütt utal az evolúciós kontextusra, amikor azt mondja, hogy a körülmények határozzák meg, hogy melyik az életképebb: háború esetén az a társadalom marad fenn, amelyik a militáns struktúrát a legteljesebben fejleszteni, békés körülmények között azonban a társadalmak fennmaradási esélye annál nagyobb, minél jobban megközelítik az ipari társadalom ideáltípusát. Egy ipari társadalom újra militáns jegyeket vesz fel, ha konfliktusba keveredik, és az átalakulás fordítva is megtörténik, ha a háború hosszú időre megszűnik.

Ez pusztán megerősíti Spencer fentebb már kifejtett gondolatát, amely szerint a környezeti feltételeknek döntő hatásuk van az evolúciós folyamatokban, arra azonban nem ad választ, hogy a fenti két társadalmi típus közül melyik fejlettebb. Nem állíthatjuk, hogy ezek szerint a fejlettségi szint megállapítása csak viszonylagosan, vagyis az adott környezeti feltételeket figyelembe véve lehetséges, tehát háború esetén a militáns, békében pedig az ipari típus a fejlettebb. Hiszen ez azt implikálná, hogy például az amőba és a majom fejlettségi sorrendjének eldöntésére sincsenek abszolút érvényű kritériumok, mivel létezik olyan környezet, amelyben az amőba életben marad, a majom pedig elpusztul. Mint láthattuk, Spencernél az evolúciós szintet nagyon is határozott kritériumok – az integráltság, a differenciáltság, a heterogenitás – döntik el. A környezeti tényezők alapvetőek, amennyiben

beindíthatják a fejlődési folyamatot, de a fejlettségi szint mércéjéül semmiképp sem szolgálnak – ez ugyanis az evolúciós koncepciót alapjaiban tenné érvénytelenné.

Kézenfekvőnek látszik tehát, hogy a kérdés eldöntéséhez a fenti kritériumokat hívjuk segítségül. A militáns és az ipari társadalom strukturális jegyei azonban nem jelentenek egyértelmű különbséget a differenciáltság és integráltság tekintetében; valójában, ahogyan erre Spencer maga is rámutat, ezt a másik tipológia foglalja magába. „Két módon osztályozzuk tehát a társadalmakat, és mindkettőt észben kell tartanunk, amikor társadalmi jelenségeket értelmezünk. Először is, integráltságuk szerint rendezzük őket, mint egyszerű, összetett, kétszeresen összetett és háromszorosan összetett társadalmakat. Fel kell itt ismernünk az evolúció növekvő szintjét, amelyet az összetettség ezen egymást követő fázisaival párhuzamosan növekvő – általános és helyi – heterogenitás is implikál. Sokkal kevésbé határozott az a felosztás, amelyet aszerint alakítottunk ki, hogy a társadalom melyik szervrendszere a legfontosabb. Eltekintve attól a legalacsonyabb típustól, amelyikben egyáltalán nincs differenciáció, alig találunk kivételt az alól a szabály alól, hogy minden társadalomnak éppúgy megvan a más társadalmakkal meglévő konfliktusok kezelésére kialakított, mint a fenntartás feladatát ellátó struktúrája. Minthogy a kettő között bármilyen arány előfordulhat, *e társadalmak relatív fejlettségén alapuló osztályozása nem lehetséges*” (Spencer 1876: §263). Vagyis Spencer itt azt mondja, hogy egyszer kialakított egy az evolúciós szintnek megfelelő tipológiát, és az utóbb bevezetett militáns–ipari kategóriapáros más dimenzió mentén nyer értelmezést, amit az a tény már önmagában is mutat, hogy bármely fejlettségi szinten álló társadalom tartozhat akár az egyik, akár a másik osztályba. „(...) minden társadalom, legyen az *egyszerű* vagy *összetett*, alkalmanként vagy állandó jelleggel összeütközésbe kerül más társadalmakkal, és (...) kifejleszti a védekező és támadó cselekményeket végrehajtó struktúráit” (Spencer 1876: §285. Az én kiemeléseim. – P. E.).

E megállapításokat szem előtt tartva egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a militáns–ipari dichotómián alapuló társadalomtipológia *nem* illeszkedik az evolúciós koncepcióba, hanem attól független, illetve annak segítségével le nem írható jelenségek értelmezésére szolgál. Ez az interpretáció igen plauzibilis, különösen, ha tekintetben vesszük Spencer más műveiben kifejtett politikai és etikai nézeteit (lásd Spencer 1994; 1892, 1893, 1868), amelyek összhangban vannak az iparizmus fenti leírásával, hiszen az azokban kívánatosként feltüntetett berendezkedés egyben az evolúció irányát is kijelölte, a folyamat későbbi, alaposabb vizsgálata azonban azt mutatta, hogy az iparizmus nem az egyedüli fejlett forma, a folyamat jellege nem zárja ki egy másik, az iparizmus minden pozitív vonását nélkülöző, ugyanakkor nem kevésbé fejlett forma kialakulását; Spencer utóbb bevezetett tipológiája ezért eszerint egyfajta pontosításként értelmezhető, mely arra szolgál, hogy a két magasan fejlett berendezkedést megkülönböztesse egymástól.

Ha azonban ez valóban ennyire egyértelmű, akkor meglehetősen érthetetlennek tűnik, hogy miért fogalmazódik meg gyakran, sőt terjedt el általánosan az a nézet, mely szerint a militantizmus és az industrializmus spenceri fogalma az evolúció egy-egy lépcsőfokát jelöli. Valójában a probléma távolról sem ilyen egyszerű, és ez utóbbi értelmezés megfogalmazásának ugyancsak nagyon is érthető indokai vannak.

Terjedelmes életművében Spencer számos ellentmondásba keveredik, s ennek következtében hosszan lehetne azokat a szöveghelyeket is idézni, ahol a militáns alacsonyban, az industriális pedig magasan fejlett társadalomként jelenik meg.

Már a fenti leírásban is szerepel egy attribútum, amely a militantizmus fejlettségére utalhatna. Mint láttuk, e társadalomtípus egyik jellegzetessége, hogy a katonai és a polgári vezetés – sőt az egyházi is – egy kézben összpontosul, ami a differenciáltság alacsonyabb mértékét jelenti. Spencer ugyanakkor egyértelműen kijelenti, hogy e tekintetben nem lát különbséget a két társadalomtípus közt.

E társadalomtipológia végigvonul a szociológiai művön, és különböző jelenségek vizsgálata során játszik szerepet, ezért a kérdés megválaszolásához a közvetlenül nem ezzel foglalkozó szöveghelyeket is fel kell használnunk. A következő idézet a háztartási intézmények és a társadalomtípus összefüggéseire vonatkozik, itt azonban eltekinthetünk ezen összefüggés kifejtésétől, ehelyett elég, ha Spencer szóhasználatára figyelünk. „Az is lehetséges, hogy a militantizmus bizonyos területeken állandósul, és az ennek megfelelő politikai viszonyokkal együtt az ilyen körülmények között természetes háztartási kapcsolatok is fennmaradnak. (...) Eltekintve az ilyen továbbélő *alsóbbrendű* típusoktól, korlátozzuk figyelmünket azokra, amelyek az evolúciós folyamatban továbbhaladva arra a szintre jutottak, melyen a mai civilizált nemzetek állnak” (Spencer 1882: §339. Az én kiemelésem. – P. E.).

Ez az idézet csupán egy a sok közül, ahol Spencer a két társadalomtípus közti fejlettségi különbségre utal. Fejtegetéseit a következőkkel azonos értelmű kitételek kísérik végig: „a túlnyomó militantizmus által jellemzett alacsonyabb társadalomtípus” és „a magasabb industriális társadalom”. Nem lehet eltekintenünk ettől a kontextustól, amely a militáns és industriális típust olyképpen helyezi el az evolúció folyamatában, hogy annak során először az előbbi, később pedig az utóbbi alakul ki.

Ehhez azonban – az elméleti alapokat figyelembe véve – az szükséges, hogy az idő előrehaladtával a háborúk fokozatosan megszűnjenek, a béke állandósuljon; ezt Spencer általános tendenciának látja, noha saját korában a konfliktusok újraeledéséről számol be, aminek megfelelően – és e tekintetben konzisztens az elmélet – militáns strukturális vonások újbóli megjelenését írja le. A két társadalomtípus fejlettségi különbsége legegyértelműbben ott fogalmazódik meg, ahol Spencer a jövőbeli fejlődés esélyeit latolgatja: „a legnagyobb jelentőségű következtetés, amely felé az érvelés minden szála fut, az, hogy a magasrendű társadalmi állapot lehetőség, politikailag éppúgy, mint általánosan, alapvetően a háború megszűnésén

múlik. Mindazok után, amiket elmondottunk, szükségtelen újfent hangsúlyoznunk azt az igazságot, hogy a tartós háborúskodás az ehhez adaptált intézményeket fenntartva elkerülhetetlenül megakadályozza vagy semlegesíti az igazságosabb intézmények és törvények irányába ható változásokat, míg a béke állandósulását szükségképpen társadalmi javulás követi minden téren” (Spencer 1882: §582).

Két, egymásnak ellentmondó és egymással összeegyeztethetetlen nézetet fogalmaz meg tehát Spencer. Az egyik szerint a militáns és az ipari társadalmak strukturális jegyeinek eltérései önmagukban nem implicálnak fejlettségi különbséget, és csak horizontális osztályozást tesznek lehetővé. A másik ezzel szemben azt állítja, hogy a militánsizmus, illetve az iparizmus mértéke és az evolúciós szint korrelátumok. Ez utóbbi álláspont Spencernél teoretikusan teljességgel megalapozatlan, hiszen, mint láttuk, a megadott fejlettségi kritériumokat figyelmen kívül hagyva jut kifejezésre.

E kétértelműség oka minden bizonnyal Spencer politikai értékítéleteiben keresendő. Kétségtelen ugyanis, hogy a militáns társadalomtípus formájában leírt rendszert élesen elítéli, és a más műveiben bemutatott ideális berendezkedés, mely felé az ottani leírások alapján az evolúció tart, az ipari típusra emlékeztet. Spencer ilyen értelmű preferenciái sok helyen még a fent idézett szóhasználatot is értelmezhetik, vagyis ilyen értelemben az „alacsonyabb” és a „magasabb” jelzők a tényleges fejlettségi szinttől független pusztán értékítéletet fejezhetnek ki. Ez az értelmezés azonban más helyeken nem állja meg a helyét, és ezzel együtt is világosan látható Spencer arra irányuló törekvése, hogy értékítéleteit elméletileg is megalapozza, vagyis az általa elítélt kényszerű együttműködés elvén alapuló, centralizált rendszert fejletlennek minősítse. E törekvését azonban nem korlátozza siker, a militánsizmus–iparizmus dichotómia az elmélet integrálatlan része marad.

Mint láthattuk, Spencer társadalomelméletét alapvetően formálta a korszakban virágzó evolúciós gondolkodás. Konceptiójának sajátossága, hogy nem elégszik meg csupán egy-egy területre kiterjedő hipotézisek megalkotásával, hanem átfogó, minden jelenséget felölelő magyarázatokat keres. Az elméletben fellelhető ellentmondások egy része éppen ennek tudható be, annak tehát, hogy a természetükben teljességgel különböző jelenségeket azonos törvények alá igyekszik besorolni. Evolucionista társadalomelmélete is ezért torkollik helyenként antagonizmusokba, alapjául szolgálva így az életművet illető későbbi bírálatoknak.

Jegyzetek

- ¹ Ehhez lásd például Bock 1978.
- ² Ehhez lásd Mayr 1982.
- ³ Érdekes, hogy Darwintól függetlenül és vele szinte teljesen egyidőben fejtett ki meglepően hasonló gondolatokat – sokkal inkább hasonlóakat, mint Spencer – Wallace is. Ehhez lásd Gould 1990a.
- ⁴ Ehhez lásd Peel 1971; Offer 1994; Sanderson 1990; Blackwell 1990; Mayr 1982.
- ⁵ A szerzett tulajdonságok öröklődésének koncepciója valóban nem Lamarcktól származik, és az ő elméletének sem központi gondolata. Ehhez lásd Gould 1990b. Az elméletet ennek ellenére általában neki tulajdonítják, és feltehetően Spencer is tőle vette át.
- ⁶ Spencer a „Szintetikus filozófia” összefoglaló címet adta következő alapvető műveinek: *Alapvető elvek*, *The Principles of Psychology*, *The Principles of Biology*, *The Principles of Ethics* és *The Principles of Sociology* (Spencer 1876, 1882, 1892, 1893, 1895, 1896, 1909). Minthogy Spencer a „Szintetikus filozófia” minden kötetét paragrafusok szerint tagolta, az ezekből vett szöveghelyek esetében nem az oldal, hanem a paragrafus számát adtam meg.
- ⁷ Ehhez lásd még „The Nebular Hypothesis” (Spencer 1883).
- ⁸ A struktúra és a funkció összefüggéseinek kérdését alább tárgyalom.
- ⁹ E tanulmánynak nem célja Spencer fejtegetéseinek logikai ellentmondásait kimutatni. Bőven elég itt rámutatnunk arra, hogy a „külső” és „belső” tényezők különválasztása nem teljesen indokolt, hiszen fentebb láttuk, hogy az itt belső tényezőkként felsorolt törvények mindenhol érvényesek, vagyis Spencer elméletében a környezeti változások is éppígy ezeknek tudhatók be. Valójában Spencer a külső és a belső tényezőket itt oly módon választja el egymástól, hogy ez utóbbiakat eggyel magasabb logikai szinten ismerteti.
- ¹⁰ Spencer társadalomtipológiájának valójában csak az egyik oldalát képezi az egyszerű, összetett és többszörösen összetett társadalomtipusok megkülönböztetése. Emellett – más attribútumok alapján – különbséget tesz militáns és ipari társadalmak között is. Ez utóbbi tipológiáról és annak evolúciós elméleti vonatkozásairól a későbbiekben lesz szó.
- ¹¹ Ehhez lásd Sahlins 1970.
- ¹² Ehhez magyarul lásd Spencer 1993 (Huszár–Somlai 1993). A fogalom páros a katonai–ipari és a militáns–ipari változatban terjedt el. A magyar fordításnak ez esetben nincs különösebb elméleti jelentősége, bármelyik variáns elfogadható. Én mégis inkább a spenceri terminológiához közelebb álló militáns–ipari változatot használom, mert az angol szövegben előforduló „militant” kifejezés nem annyira „katonai”-t jelent, amelynek a „military” szó lenne a megfelelője, hanem inkább agresszivitásra, harciaságra utal, és egyénekre szokás használni. Továbbá a két társadalom típus szembeállítását, mint látni fogjuk, voltaképpen nem a katonai, még kevésbé pedig az ipari tevékenység meglétéén, illetve hiányán alapul, ezért úgy éreztem, hogy az „ipari” kifejezés használata – noha kétségtelenül „ipari”-t jelent – kevesebb félreértésre adhat okot.
- ¹³ A Spencerrel foglalkozó hivatkozott szerzők közül Peel, Sanderson és Burrow a militarizmus és az ipari társadalom evolúciós sorrendjét nem látja problematikusnak, vagyis szerintük az előbbi egyértelműen a fejlődés korábbi fokát képviseli; Turner azonban annak a véleményének ad hangot, hogy a szembeállítás ezen értelmezése félreértésen alapul, hiszen

az a fejlettségi szintektől teljesen függetlenül fogalmazódik meg. Lásd Peel 1971; Sanderson 1990; Burrow 1968; Turner 1985.

¹⁴ A status fogalmát Spencer Maine-től veszi át, és – amint majd látni fogjuk – hozzá hasonlóan a szerződéses viszonyt állítja azzal szembe.

Irodalom

- Andreski, Stanislaw 1969. Introduction. In: H. Spencer: *The Principles of Sociology*. Abridged (ed.) London: Macmillan
- Bock, Kenneth 1978. Theories of Progress, Development, Evolution. In: T. Bottomore–R. Nisbet (eds.): *A History of Sociological Analysis*. London: Heinemann
- Burrow, J. W. 1968. *Evolution and Society. A Study in Victorian Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press
- Darwin, Charles 1973. *A fajok eredete*. Budapest: Magyar Helikon
- Gould, Stephen Jay 1990a. A természetes kiválasztódás és az emberi agy: Darwin kontra Wallace. In: *A panda hüvelykujja*. Budapest: Európa Könyvkiadó
- 1990b. Lamarck árnyai. In: *A panda hüvelykujja*. Budapest: Európa Könyvkiadó
- Harré, Rom 1981. The Evolutionary Analogy in Social Explanation. In: U. J. Jensen–R. Harré (eds.): *The Philosophy of Evolution*. Brighton: The Harvester Press
- Huszár Tibor–Somlai Péter 1993. *Szociológiai történeti szöveggyűjtemény*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
- Mayr, Ernst 1982. *The Growth of Biological Thought*. Cambridge (Mass), London: Harvard University Press
- Offer, John 1994. Introduction. In: H. Spencer: *Political Writings*. Cambridge: Cambridge U. P.
- Peel, J. D. Y. 1971. *Herbert Spencer. The Evolution of a Sociologist*. New York: Basic Books, Inc., Publishers
- Sahlins, Marshall D. 1970. Evolution: Specific and General. In: M. D. Sahlins–E. R. Service (eds.): *Evolution and Culture*. Ann Arbor: The University of Michigan Press
- Sanderson, Stephen K. 1990. *Social Evolutionism. A Critical History*. Cambridge (Mass), Oxford: Blackwell

- Spencer, Herbert 1852. *The Development Hypothesis*. In: *Essays*. Vol. I., *A Theory of Population, Deduced from the General Law of Animal Fertility*.
- 1852. *A Theory of Population, Deduced from the General Law of Animal Fertility*. London: Williams and Norgate
  - 1868. *Social Statics; or the Conditions Essential to Human Happiness Specified, and the First of them Developed*. London: Williams and Norgate
  - 1876, 1882, 1896. *The Principles of Sociology*. Vol. I.–III. London: Williams and Norgate
  - 1883, 1888, 1893a. *Essays*, Vol. I-III. London: Williams and Norgate
  - 1893b. *The Inadequacy of „Natural Selection”*. London: Williams and Norgate
  - 1892, 1893. *The Principles of Ethics*, Vol. I. London: Williams and Norgate; Vol. II. New York: D. Appleton and Co.
  - 1890, 1895. *The Principles of Psychology*. Vol. I. New York: D. Appleton and Co., Vol. II. London: Williams and Norgate
  - 1895. *The Principles of Biology*. Vol. I–II. New York: D. Appleton and Co.
  - 1904. *An Autobiography*. Vol. I–II. London: Williams and Norgate
  - 1909. *Alapvető elvek*. Budapest: Grill Károly Könyvkiadóvállalata
  - 1911. *A haladás*. Budapest: Révai
  - 1993. *A szociológia elvei*. In: Huszár–Somlai (szerk.)
  - 1994. *Political Writings* (Ed. by John Offer) Cambridge: Cambridge University Press
- Turner, Jonathan H. 1985. *Herbert Spencer. A Renewed Appreciation*. Beverly Hills, London, New Delhi: Sage Publications

DEMOKRATIKUS RÉSZVÉTEL ÉS A HATALOM ERKÖLCSE

Demokratikus participáció differenciált szükségletekkel?

Társadalmi rétegegyenlőtlenségeket kutatva meggyőződtem arról, hogy az eltérő élethelyzetű rétegek, egyének preferenciái, szükségletei és igény szintje többnyire különböző, s így az egyenlőtlenségek sokdimenziós rendszerében elfoglalt pozíciók miatt a többség demokratikus participációja is legfeljebb a választásra korlátozódik. A differenciált szükségletek és az információ egyenlőtlen elosztása következtében sokan többnyire azt sem tudják, hogy mire és milyen érdekek alapján voksolnak (Márkus 1992; Utasi 1984).

A „demokrácia” szó az emberek jogait jelenti (demos = emberek, kratein = jog). Olyan politikai rendszerre utal, amelyet a társadalom tagjai együtt teremtenek meg és működtetnek, ahol az egyének mindegyike jogosult az őt érintő legfőbb döntések meghozatalára. Az alapvető és nehezen megoldható kérdés egyenlőtlenségeket hordozó társadalmakban az, hogy a differenciált életfeltételekből következően rétegenként eltérő érdekek fogalmazódnak meg. Ennek következtében a demokrácia megvalósításának egyik alapkövetelménye – ha már a társadalmak egyenlő létfeltételeket úgysem képesek teremteni – az egyenlőtlen életfeltételek között élő rétegek, csoportok, egyének érdekei közötti kompromisszum, konszenzus létrehozása, a divergáló érdekek közelítése, legalábbis a törekvés erre.

Szükségképpen kapcsolódik tehát a demokrácia gondolatához az egyenlőség és egyenlőtlenség problematikája. Gyakran halljuk, hogy a társadalom demokratikus, hiszen az egyének, csoportok egyenlő jogokat élveznek, képviselőket választhatnak. Ez részgazság, mert sem a demokrácia, sem az egyenlőség nem egydimenziós fogalmak.

A politikai választás joga kétségtelenül a demokrácia kulcsa, ám azáltal, hogy valamennyi felnőtt időnként leadhatja voksát, korántsem válik demokratikussá egy rendszer, ha a lakosság „kulccsal a kezében” csupán a demokrácia „küszöbén topog”. A választás szükségzerű, ám messze nem elégséges feltétele a demokráciának. Ugyanakkor jelenleg a magyar politikai struktúrában a lakossági participáció nagyrészt erre redukálódik, „ad ugyan valamennyi helyet a nép esetenkénti közvetlen megkérdésének, de ez a hely, mint tudjuk, erősen korlátozott” (Kende 1994: 127).

A képviseleti demokrácia „mérsékelt” és „radikális” formája

A demokratikus beleszólást, participációt biztosító közösségekbe tömörülés igénye nélkül a társadalom többsége nem tudja érdekeit érvényesíteni. A képviseleti demokráciát felvázoló teóriák megkülönböztetik a voksolók és képviselők döntéshozatali szerepe, hatalmának mértéke, súlya szerint a demokrácia „mérsékelt” és „radikális” formáját. A demokrácia „mérsékelt” formájában a választók viszonylag passzív szerepet játszanak, s elsősorban a választott képviselők joga és kötelessége a döntéshozatal. A demokrácia „radikális” formájában a megválasztott képviselő nem saját akarata, döntése, belátása szerint jár el, csupán az őt megválasztók véleményét, akaratát képviseli-tolmácsolja, azaz nem ő dönt, hanem a választók véleményét közvetítő, szintetizáló, általuk delegált tag (Held 1987; Holden 1993).

Különbösképpen a helyi társadalmaknak, önkormányzatoknak a demokrácia „radikális” formája szerinti működésre kellene, talán lehetne is törekedniük. A demokratikus participációt a legtermészetesebb módon itt, a helyi közösségekben, a helyi önkormányzatokban lehetne megtanulni, elsajátítani. Ugyanakkor a helyi önkormányzatokban az államtól átvett feladatok ellátásához a „szakszerűségnek”, a „technokrata vezetésnek” is érvényesülnie kell, ez pedig értelemszerűen a „laikusokból” álló közösségi participáció ellen hat. Ebben az ellentmondásos helyzetben a leginkább meghatározó a tekintetben, hogy fejlődik-e a helyi közösségekben a demokratikus participációra igény vagy sem, a helyi önkormányzati vezetők demokráciával és hatalommal kapcsolatos attitűdje.

A lakossági participáció fékjei

A lakossági participációt a lokális közösségekben, a helyi önkormányzatokban is legalább két tényező gátolja:

– A demokratikusan megválasztott, hatalomba kerülő helyi vezetők kisajátítják a döntés jogát, s úgy értelmezik a képviseleti demokráciát, hogy a választások között a választók véleményének időről időre történő számbavétele nélkül kell (lehet) dönteniük valamennyi fontos kérdésben. A választókat meghallgatni szükségtelen, ez „csak nehezíti”, s „összezavarja” a döntéshozatalt. Vagyis a demokrácia konvencionális „mérsékelt”, sőt helyenként „elitista” képviseleti formáját követik.

– A gyakran hiányzó lakossági participáció másik fő oka az előzőnél nehezebb, fájdalmasabb kérdés: a társadalmi rétegek többsége nem is kíván beleszólni a közügyekbe, gyakran még az őt közvetlenül érintő kérdésekbe sem. Elsősorban azért nem, mert az egyenlőtlen létfeltételek hatására a helyi társadalom rétegeinek szükségletei, igényszintje kényszerűen eltérő preferenciákba rendeződik. A preferenciarendszerben a politikai részvétel igényét a hiányos létfeltételek között élőknel mesz-

sze megelőzi a mindennapi biológiai és civilizációs szükségletek kielégítésének prioritása (Utasi 1984).

A szükségletkielégítés ezen kényszerű sorrendjétől a helyi társadalmak participációt elutasító rétegeinek többsége csak abban az esetben tér el, ha nagyon fájdalmas, már-már elviselhetetlen egyenlőtlenség nyomorítja. Ilyenkor jórészt szélsőségesen radikális, esetenként agresszív megnyilvánulásokkal jelzi elégedetlenségét.

Ahhoz, hogy a participációt folyamatosan igényelje valamely társadalmi csoport, nagyobb gondoktól mentesen kell élnie, akkor megjelenhet életvitelében a közügyek intézésének igénye, a helyi képviselők, helyi vezetők ellenőrzésének szükséglete. A súlyos gondokkal, életfeltételi hátrányokkal élő ember csak abban az esetben lép fel a közügyek intézésének igényével még az őt sértő ügyek esetében is, ha olyan mélyen megbántottnak érzi magát, hogy elviselhetetlennek tartja helyzetét. Ez az igazságtalanság-érzés ilyenkor egy időre „felrúgja” a mindennapi szükségletek és tevékenységek természetes hierarchiáját. A társadalom többségét felölelő, nagyobb gondoktól mentesen élő széles középosztályok nélkül így a demokrácia végül is megvalósíthatatlan (Arisztotelész 1984).

Vizsgálatok igazolták, hogy jelenleg legfeljebb a társadalom ötöde él olyan életfeltételek között, amelyek az intellektuális igényekkel, szükségletekkel párhuzamosan nagyobb esélyt adnak arra, hogy kialakuljon bennük a közügyek feletti ellenőrzés, beleszólás vágya, igénye a tudatban, majd a praxisban (Utasi 1991).

Ilyen körülmények között a parlamenti és az önkormányzati választásokkal az országos hatalmi körbe bejutott politikai elit csakúgy, mint a helyi önkormányzatok vezetői könnyűszerrel kiiktathatják akár a többség véleményét is, és nagymértékben a vezetők erkölcsi belátásától függ, hogy élnek vagy visszaélnek hatalmukkal. Jól jelzi ezt néhány közvélemény-kutatási eredmény a közelmúltból, amelyek szerint a társadalmat képviselő mintából szinte mindenki másként voksolt, mint a politikai elit a parlamentben.

A városokban nagymértékben a helyi önkormányzat vezetőinek kezdeményező-készségétől függ, hogy döntési helyzetekben aktivizálják-e a lakossági participációt, és konszenzust akarnak-e teremteni az eltérő életfeltételek között élő helyi társadalmi csoportok érdekei között. A helyi lakosság döntéselőkészítő participációjának növekedése nem kis mértékben az önkormányzati vezetők kvalitásaitól, a demokratikus vezetésről vallott nézeteitől, vezetési stílusától, végső soron a vezetői moráltól függ.

Az önkormányzati vezetők demográfiai és társadalmi összetétele

Harminc település mintegy négyszáz helyi közigazgatási, önkormányzati vezetőjének önköltéses kérdőíves felvétele alapján (N = 394, 1996) egy nemzetközi vizsgálat (New Democracy and Local Governance) magyar mintáját elemezve először azt kutattuk, hogy kikből lesznek legnagyobb eséllyel önkormányzati vezetők.

Korstruktúra

A helyi vezetők közül álló minta negyede képviselőtestületi tag a település önkormányzatában (N = 104, 26,5%). Polgármester vagy annak helyettese a minta tizede (N = 40, 10,2%), más vezető pozíciót tölt be a polgármesteri hivatal apparátusában a válaszolók negyede (N = 111, 28,2%). Valamely politikai párt, politikai szervezet helyi képviselője a megkérdezettek töredéke (N = 4, 1%), végül a településen egyéb vezető pozíciót lát el, s ennek alapján tagja az önkormányzati testületnek a minta több mint negyede (N = 115, 29,3%).

A helyi vezetők közül álló minta korstruktúrája a társadalom közmegítélésének megfelelően az eltérő életkorhoz kapcsolódó presztízs-különbségeket jelzi. A 35 év alatti fiatalok ritkán kapják meg a vezetéshez szükséges magas presztízst, emiatt közülük csak kevesen jutottak a helyi önkormányzatokban vezető pozícióhoz. A mintán belüli arány csak 8,7 százalék. Még a 36–40 évesek közül is keveset találunk az önkormányzati vezetők között (10,9%). Emiatt összességében is csupán minden ötödik önkormányzati vezető 40 év alatti.

A legnagyobb a negyvenesek aránya a helyi hatalmat gyakorlók körében: az önkormányzati vezetők mintegy fele kerül ki közülük (47,6%). 50 év felett 60 éves korig, azaz többnyire az aktív munkából kivonulásig fokozatos a hatalomból kiszorulás-kivonulás tendenciája is, noha még minden negyedik helyi vezető ebből a kocsoportból rekrutálódik (24,4%).

A 60 év felettiekben, a magas életkor folytán gyakran gazdag tapasztalatokkal, sok szabadidővel rendelkező „öregek” tanácsában azonban a helyi közösségek már kevésbé bíznak, helyi vezetőként hasonló arányban számítanak rájuk (8,4%), mint a még tapasztalatlanok tekintett legfiatalabbakra.

A helyi vezetők korösszetétele leképezi az életkorral változó, társadalmi konszenzuson alapuló presztízs- és hatalmi trendet. Az ifjúkortól a középkorig emelkedés, majd a negyvenes években egy évtizednyi stagnálás a „csúcson”, s az öregedéssel kezdetben a presztízs és hatalom redukálódása, majd radikális csökkenése, végül eliminálódása következik be. A fiatal kor még nem biztosít elégséges presztízst a hatalomba kerüléshez, elsősorban a középkorúak és az idősebb középkorúak birto-
kolják azt, majd a nyugdíjas korral együtt elolvad a foglalkozási presztízs, s ilyenkor már csak kivételes esetnek tekinthető az is, ha valaki részt kap a helyi hatalom-

ból. Az életkorral együtt járó biológiai különbség ezáltal társadalmi-hatalmi egyenlőtlenségként jelenik meg a helyi vezetői hatalom dimenziójában.

Nők és férfiak a helyi vezetésben

A biológiai különbség hatalmi-participációs társadalmi egyenlőtlenséggé transzformálódását tükrözi a nők és férfiak arányának különbsége is a helyi vezetők között. A vizsgált mintában kétszer annyi a férfi (66,9%), mint a nő (31,3%), s ez még így is kedvezőbb arány, mint az országos vezető pozíciókban. Ennek egyértelmű oka, hogy a helyi irányításhoz kötődő, az országos vezető pozícióknál kisebb hatalmat könnyebben rábízza a közmegítelés „még nőre is”, míg az országos irányító pozíciókat már csak elvétve.

Ugyanakkor a nőknek a férfiakénál általánosan alacsonyabb társadalmi értékelését egyebek mellett az jelzi, hogy a helyi vezetői hatalomból is elsősorban a kisebb döntési hatáskörökben számítanak az ő munkájukra. Így a polgármesterek és helyetteseik a vizsgált helyi vezetők közül álló mintában 90 százalékban férfiak, ezzel szemben a polgármesteri hivatalok adminisztrációját végző, aprólékos munkát igénylő apparátusi vezetők között csaknem annyi a nő, mint a férfi (47,7%, illetve 52,3%).

A helyi képviselőtestület választott tagjainak is négyötöde férfi. A férfiaknál a házások ébresztenek nagyobb bizalmat a választók és kiválasztók körében a vezető pozícióba kerülésre (a férfi helyi vezetők 94,3%-a házas), a nők esetében az egyedülállók nagyobb eséllyel válnak az önkormányzatok tagjaivá. Igaz, a teljes minta túlnyomó többsége házas (85%), ám a nem házas önkormányzati vezetőknek majdnem háromnegyede nő (71,2%-a).

A származási család ismertségével növekvő bizalmi tőke

A vezetővé váláshoz hipotézisünk szerint kedvezőek lehetnek a széles körű lokális kapcsolatok, ismeretség, emiatt hasznos lehet a származási család helyi eredete. A család helyi kapcsolatai nagymértékben növelhetik a megválasztáshoz-kiválasztáshoz szükséges bizalmi tőkét. A vizsgálati adatok azonban csak részben igazolták ezt a hipotézist: a helyi vezetőknek csak harmada született azon a településen, ahol megválasztották. Kétségtelenül egy újabb harmad közeli településről, tehát „leinformálható közelségből” származik, de még így is további egyharmad azoknak az önkormányzati vezetőknek az aránya, akik az ország valamely távoli településéről kerültek oda, ahol vezetővé választották őket.

Az is igaz, hogy nem egyformán szigorú a különböző önkormányzati pozíciókban a kiválasztás mércéje. Így jobban „díjazták” a választók és kiválasztók az ismerettségből eredő bizalmi tőkét a polgármesterek és helyetteseik, valamint a polgármesteri hivatal apparátusi vezetőinek megválasztásakor. Közöttük minden má-

sodik az általuk irányított településről származott, megbízásukhoz minden bizonynyal jelentősen hozzájárult a családjuk ismertségéből eredő nagyobb bizalmi tőke is.

A diploma növeli a megválasztáshoz szükséges bizalmat

A magas formális iskolai végzettséget-műveltséget az adatok szerint alapkritériumnak tekintették a választók és kiválasztók az önkormányzati vezető pozíció betöltéséhez. A minta több mint négyötöde diplomás (86,8 %), sokan tudományos fokozattal vagy egyetemi doktorátussal is rendelkeznek (15,3%). A hatalomba kerüléshez szükséges presztízshoz tehát többnyire nélkülözhetetlen a diploma, s az azzal együtt járó értelmiségi-szellemi munkakör, pozíció. Az önkormányzati vezetők iskolázottsági-műveltségi adatai megegyeznek az országos elitnél tapasztaltakkal. Idegennyelv-ismeretük is versenyképes az országos elitével: a minta csaknem harmada (35%) egy idegen nyelven, ötöde (18,0%) pedig több idegen nyelven is képes kommunikálni (Utasi 1995).

A mintába került önkormányzati vezetők kétharmada vezetővé választását megelőzően értelmiségi vagy más szellemi munkakörben dolgozott (67,1%), tizedük korábban is önkormányzati (tanácsi) tisztviselő vagy vezető volt (10,9%). Ez utóbbi adat a helyi önkormányzati vezető pozíciók relatíve kismértékű kontinuitására utal, rávilágít az e pozíciókban bekövetkezett jelentős fluktuációra.

A vezetők származási státusa és státus-mobilitása

Minden harmadik megkérdezett értelmiségi vagy más szellemi munkát végző apától származott, következésképpen az önkormányzati vezetők kétharmadánál joggal tételezhető intergenerációs státusmobilitás, státusemelkedés.

A származási család helyi közéletiséget katalizáló mintáját tételezhetjük azoknál, akiknek apja, anyja vagy valamelyik idősebb rokona korábban az adott településen valamilyen vezető funkciót töltött be. A helyi vezetői-hatalmi pozíciók családi-rokonsági generációk közötti relatíve nagyszámú átörökítésére utal, hogy minden negyedik megkérdezettnek volt legalább egy ilyen elődje, illetve idősebb rokona (24,3%). Értelemszerűen a legnagyobb arányban a jelenlegi pozíciót megelőzően értelmiségi vagy helyi közigazgatási funkciót ellátók körében találhatunk olyan elődöket, akik vezető pozíciót töltöttek be valamikor a településen.

Vezetők az eltérő nagyságú városokban

A mintába került harminc város az urbanizáltság, a fejlődési esélyek és a lélekszámmal mért településnagyság szerint differenciált. A városok önkormányzati vezetőinek összetétele is több szempontból különböző. A 30 települést az ott élő lakosok száma szerint négy kategóriába soroltuk.

Megkülönböztettük a 10 000 fő alatti „apróvárosokat” (1), a 10 000–20 000-es „kisvárosokat” (2), a 20 000–40 000 közötti lélekszámú „középvárosokat” (3), és az ennél több lakosú megyeközponti településeket (4). A legkisebb települések kategóriájából a megkérdezett vezetők negyede (24,6%) került a mintába, a 10 000–20 000 fős kisvárosokból harmada (35,5%). 20 000–40 000 lakosú középvárosokban önkormányzati vezető a minta közel negyede (22,6%), s végül a megyeközpontok, illetve megyei jogú városok irányítói adják a minta 17,3 százalékát.

A nagyobb településeken a diplomások nagyobb kínálatából választhatnak a helyiek, emiatt azt feltételeztük, hogy a kisebb lélekszámú településtől a nagyobb felé haladva egyre képzetesebb önkormányzati testülettel fogunk találkozni. Ezt a hipotézist nem erősítették meg az adatok. Az, hogy az önkormányzati vezetők diplomások legyenek, a város nagyságától függetlenül mindenhol elvárt követelmény. Sőt! Éppen a legkisebb lélekszámú városok csoportjában találtuk a vezetők iskolai végzettségének legmagasabb átlagát. (Igaz, a szórás-érték is itt volt a legmagasabb.) Vagyis a helyi önkormányzati pozícióhoz a legkisebb településen is többnyire megkövetelik a diplomát, ám ezekben a nagyobb lélekszámú településekkel összehasonlítva nagyobb eséllyel fordul elő alacsony iskolai végzettséggel rendelkező önkormányzati képviselő is.

Az önkormányzati vezetők iskolai végzettsége tekintetében a kisebb és nagyobb lélekszámú települések között kis különbség regisztrálható. Annál nagyobb a nyelvismeret vonatkozásában, s ez a különbség befolyásolhatja a település nemzetközi gazdasági kapcsolatainak esélykülönbségét. A legkisebb lélekszámú városok önkormányzati vezetőinek fele, a megyeközpontokban a vezetők nem egészen harmada tartozik azok közé, akik nem beszélnek idegen nyelven. A több idegen nyelvet beszélő vezetők pedig nagyvárosban kétszeres eséllyel találhatók (18%), mint az apróvárosokban (8%).

Mind az apák, mind az anyák foglalkozási státusára és iskolai végzettségére vonatkozó átlagok azt jelzik, hogy a kisebb városok vezetői a nagyobb települések vezetőihez képest alacsonyabb státusú, illetve alacsonyabb iskolai végzettségű-műveltségű családokban születtek.

Ugyancsak világos trendként kirajzolódik az, hogy a nagyobb városoktól a kisebbek felé haladva emelkedik az önkormányzati vezetők között a nők aránya. A kisebb település „kisebb hatalma” inkább megengedi a nők vezetővé választását, esetenként még polgármesterként vagy helyettesként is.

A megkérdezettek közhivatalban töltött idejének hosszából arra következtethetünk, hogy a rendszerváltást követő legnagyobb változás, vezetőcsera a legnagyobb lélekszámú településeken volt, míg a legnagyobb mértékű kontinuitás a legkisebb településeken és a 20 000–40 000 lakosú városokban tapasztalható.

Felekezeti megoszlás

Az önkormányzati vezetők gyakorló vallásossága a rendszeres templomba járók arányával mérve alig különbözik az országosan reprezentatív adatoktól (15,0%). A legintenzívebb vallásyakrolók a legkisebb és a legnagyobb lélekszámú városok önkormányzati vezetői.

Ugyanakkor a helyi vezetők felekezeti megoszlása eltérő az országos reprezentatív mintától. A semmilyen valláshoz sem tartozók aránya (18,6%) az önkormányzati vezetők körében jóval magasabb. Bizonyára ezzel összefüggésben alacsonyabb a helyi vezetők mintájában a katolikusok (53,7%) és a reformátusok részaránya is (18,8%).

A helyi vezetőkre jellemző sajátos vallásarányokat tehát elsősorban az okozza, hogy relatíve sok vezető nem kötődik egyik valláshoz sem. A valláshoz nem tartozó helyi vezetők aránya a településnagysággal párhuzamosan növekszik, a megyeközpontok nagyvárosaiban már a vezetők több mint negyede (29,4%) vallotta magát vallásnélkülinek.

Pártszimpátia vagy függetlenséget legitimáló távolságtartás

Jelentős az önkormányzati vezetők között a pártokhoz nem kötődők, függetlenségűkhöz e területen is ragaszkodók aránya, és azoké, akik még pártszimpátiát sem fogalmaznak meg: A megkérdezettek több mint harmada nem válaszolt arra a kérdésre, hogy melyik párthoz érzi közel magát (36,4%).

A választ adók túlnyomó többsége a felvétel időpontjában a koalíció valamelyik pártjával szimpatizált (MSZP: 30,0%, SZDSZ: 12,5%), ezután rendre a KDNP (7,4%), az MDF (6,4%), Fidesz–MPP (5,1%), majd az FKGP (2,0%) következett a helyi vezetők által szimpatikusnak tekintett pártok rangsorában.

A legkisebb lélekszámú városok pártszimpátiát nyilvánít vezetői körében a legvonzóbb pártok az MSZP (33,0%), az MDF (10,3%) és az FKGP (5,2%). A KDNP a középvárosokban a legerősebb (10,2%), az SZDSZ (20,6%) és a Fidesz (7,4%) a legnagyobb lélekszámú településeken számíthat a legtöbb szimpatizáns támogatóra a helyi vezetők körében.

A problémamegoldás vezetői stílusai

Az önkormányzati vezetőkéről feltételezzük, hogy sokat tehetnek a lakosság demokratikus participációjának fokozása érdekében. Nem kis mértékben tőlük függ, hogy a lakosság beleszól(hat)-e a helyi döntések előkészítésébe.

A vizsgálat egyik kérdése a válaszkategóriák nagyon széles skáláját (19 válaszvariációt) felvonultatva arra várt választ az önkormányzati vezetőktől, hogy kikhez fordulnak abban az esetben, ha nehéz vezetői feladatot kell megoldaniuk, és a döntéshez tanácsra, segítségre van szükségük.

A döntés-előkészítésben társként elsősorban megjelöltek között kiugróan magas aránnyal szerepeltek „a helyi önkormányzat apparátusának vezetői” (42,1%) és „az önkormányzati testület tagjai” (33,5%). Tehát az önkormányzati vezetők elsősorban az apparátuson belül és a lakosság választott képviselőinek bevonásával keresik a megoldás kulcsát. Nehéz helyzetekben dominánsan a képviseleti demokrácia konvencionális, „mérsékelt” vagy „elitista” vezetési módját preferálják.

Az iménti két kategórián kívül még említésre méltó, ám lényegesen alacsonyabb az elsősorban „közeli barátokhoz fordulók” (4,1%) és a „helyi civil csoportoktól, illetve üzleti köröktől, kamaráktól” tanácsot-segítséget várók (együtt 3,8%), valamint a „megyei vagy minisztériumi vezetők támogatásában bízók” (3,8%) aránya.

A megkérdezettek között kevesen fordulnának a helyi erőkon kívüliekhez segítségért. Ugyanakkor a helyben megjelöltek között is alig említik a demokrácia formális szervezeteit, egyesületeket, a pártok képviselőit.

A válaszokból következik, hogy a helyi közigazgatással járó súlyos gondok megoldásához elsősorban a lakosságot képviselő helyi vezetőkkel kívánnak tanácskozni a megoldásról, bennük keresnek társakat, támogatókat, s nem remélnék – bizonyára nem is remélhetnek – „felsőbb állami” támogatást. Ez mindenképpen változás a pártállami redistribúciós szisztémában megszokott kijárásos helyi hatalommal összehasonlítva. Másrészt azt is felfedik a válaszok, hogy a helyi lakosokat még az őket érzékenyen érintő fontos döntések esetén sem kívánják bevonni a döntés-előkészítésbe. A lakossági részvétel a helyi vezetők többségének tudatában elsősorban a négyévenkénti választásra korlátozódik. A település parlamenti képviselőjére is alig építenek nehéz helyzetben. A súlyos helyi ügyek intézése-ellátása alól felmentett „dekoratív” funkciónak, pozíciónak tekintik a delegált képviselőket.

A súlyos helyi gondokat elsősorban az önkormányzat „fizetett” apparátusi vezetőinek és a helyben választott önkormányzati képviselőknek kell szerintük megoldaniuk. Sem lefelé, a választókra, sem fölfelé, a parlamenti delegátusokra, illetve központi állami szervek segítségére nem számítanak.

A kérdésre adott válaszokból úgy tűnik, hogy a választások közötti időben szinte kizárólag a helyi hivatal: az apparátusi vezetők és a választott képviselők döntenek a többséget érzékenyen érintő problémákról is. Sem a lakosság, sem a helyi párt-

szervezetek, egyesületek véleményét, tanácsát nem igénylik döntéseikhez a helyi vezetők. A döntéseket saját joguknak és felelősségüknek tekintik. A civil szervezeteknek, egyesületeknek, pártoknak együttvéve is csak akkora a súlya nehéz döntési szituációkban, mint a vezetők közeli jóbarátainak.

Vezetői stílusok

Az előző információkat, változókat tovább elemezve kerestük a helyi vezetők problémamegoldására jellemző tipikus utakat, a vezetői stílusokat, azok arányait.

(A differenciáláshoz az imént jelzett változókat használtuk. A már említett, 19 válaszkategóriából képzett változóval azt mértük, hogy a problémák megoldásához az önkormányzati vezetők első-, másod- vagy harmadsorban kikre számítanak döntéseikhez támogatóként, társként a vezetésben.)

A nehéz helyzetekben támogatóként megjelölhető változókkal (19) készített klaszteranalízis alapján három jól elkülönülő problémamegoldó vezetői stílus körvonalazódott (1. táblázat).

1. „Technokraták” (62,8%)

(csak választott képviselőkre és az apparátusra építők)

A megkérdezettek kétharmada szinte kizárólag a vezetőtársak támogatásával kívánja megoldani a helyi közösséget érintő legnehezebb gondokat is. A helyi önkormányzati testületi megbízatással kapott képviseleti felelősséget és döntési jogot azonosnak tekintik. Ha mégsem tudnak önmaguk vagy képviselőtársaik közreműködésével dönteni, akkor – mintegy végső megoldásként – a „felsőbb szervekhez” fordulnak, betartva a tradicionális vezetői hierarchiát.

Korcsoportonként ez a vezetési stílus az átlagnál magasabb arányban jellemző a 45 év alattiakra (68–72%-uk), inkább a nőkre (75%-uk), mint a férfiakra, s a vezető-pozíció szerint leginkább az apparátusi vezetőkre és a helyi politikai pártok-szervezetek képviselőire (74–75%-uk).

2. „Konszenzuskeresők” (28,2%)

(a helyi pártok képviselőire és a lakosság közvetlen részvételére egyaránt számítók)

A vezetők mintegy negyede vonja be nehéz döntéseibe a helyi pártvezetőket, számít támogatásukra, ugyancsak ők másoknál fontosabbnak tekintik ilyen esetben a lakosság véleményének számbavételét, mérlegelését is. Az e csoportba tartozó vezetők döntéseit a demokratikus konszenzusra törekvés jellemzi.

Az átlagosnál gyakrabban alkalmazzák ezt a vezetői stílust a 46 év feletti vezetők (35–36%-uk), legkevésbé a 40 év alatti fiatalok (16–20%-uk). Az eltérő neműeket

összehasonlítva a férfiak kétszeres arányban (33%-uk) alkalmazzák a problémamegoldás ilyen módját, mint a női vezetők (19%-uk). A vezetői pozíció szerint az átlagnál magasabb arányban élnek ezzel a polgármesterek és helyetteseik (33%-uk), s főként a városok képviselő-testületének nem apparátusi tagjai (39%-uk).

3. „Elitista-lobbysta” (8,9%)

(individuális csatornák prioritására építő vezetői stílus)

Megközelítőleg minden tizedik vezető nehéz feladatok megoldása előtt fő módszerként „négyszemközti” tárgyalásokba kezd a helyi üzleti körök és érdekcsoportok képviselőivel, a helyi vagyonos emberekkel, jóbarátokkal, ritkábban a település parlamenti képviselőjével. Ők a demokrácia formális keretei helyett fontos döntések esetén a jelesnek tartott személyek támogatásának megszerzését preferálják. Elsősorban informális kontaktusaira és patrónusaira építenek.

A legnagyobb arányban az idősebb középkorúak (46–50 évesek 15%-a) és a legfiatalabbak (40 év alattiak 12%-a) gyakorlatában találkozunk ezzel a stílussal. A férfi vezetők körében kétszeres az arány (11%-uk), mint a női vezetők között (6%-uk). A vezetői pozíciók tekintetében pedig leginkább a politikai pártok helyi vezetői (25%-uk), kevésbé a polgármesterek (10%-uk) és az „egyéb vezetők” (14%-uk) élnek ezzel a gyakorlattal.

A vezetői stílusok közül a lakossági participációt és az országos plurális politikai intézményrendszert egyaránt figyelembe vevő „koszenzusereső” önkormányzati vezetők közé a megkérdezettek alig több mint negyede tartozik.

A legszélesebb kört a „technokraták” csoportja adja. A megkérdezettek mintegy kétharmada szinte kizárólag a megválasztott és kinevezett vezetőtársakra támaszkodik a problematikus döntések előkészítésekor. Számukra a választással eldőlt a kompetencia és beleszólás kérdése: aki pozícióba került, annak feladata a döntés, a „nép/lakosság” joga és feladata a választás.

A „mértékadó helyi személyiségeknek” a vezetők csaknem tizede szán mindenki másnál fontosabb szerepet a döntések, nehéz problémák megoldásában. Ebben a vezetői stílusban az informális kapcsolatok, a baráti beszélgetések alapozzák meg a döntéseket. Nyilvánvalóan a lakossági participációnak itt is redukált a jelentősége a döntéshozatalban, de itt redukált a képviseleti demokráciáé is.

A helyi lakosság érdekeit megosztó főbb dimenziók

Az önkormányzati képviselők nagy része nehéz döntések előkészítésekor sem kívánja bevonni a lakosságot, nem törekszik konszenzusra. Ugyanakkor az is igaz, hogy nehezen jöhet létre konszenzus és kicsi az esély a lakossági participációra ott, ahol a lakosság egyes csoportjai között mély érdekellentétek feszülnek.

A vezetésnek legalább valamelyes konszenzust el kell érnie, annak ellenére, hogy az egyenlőtlen életfeltételek esetenként egymás ellen fordítják a település lakóit.

A helyi vezetők véleménye szerint leginkább a vagyoni-jövedelmi-munkamegosztási egyenlőtlenségek osztják meg településük lakóit (42,1%), ezután következik a „politikai nézetek különbözősége” (13,2%), majd hasonló arányban a „faji és etnikai különbségek” (13,2%).

A lakosságot leginkább megosztó dimenziók között találjuk tehát a hierarchikusan tagolt, rétegzett társadalmakra jellemző domináns egyenlőtlenségeket: a vagyoni és a születéssel örökölt, természeti különbségekből adódó, társadalom által felerősített egyenlőtlenségeket.

A legtöbb etnikailag inhomogén társadalomban a faji és etnikai alapon történő megkülönböztetés nehéz gazdasági körülmények hatására felerősödik. A rendszerváltást követő vagyoni differenciálódással párhuzamosan így többnyire erősödtek a helyi közösségekben az etnikai különbségre rakódott egyenlőtlenségek is.

A politikai nézetekben meglévő különbségek helyi társadalmat megosztó hatása a rendszerváltást megelőzően jobbra csak látenszen létezett, hiszen a „puha” diktatúra nem tolerálta a politikai-ideológiai pluralizmust. Az eltérő politikai nézetek nyílt artikulációjára és konfrontációjára a rendszerváltás előtt aligha kerülhetett sor, így a lakosságot megosztó hatása is kevésbé juthatott felszínre. A rendszerváltást követően a többpártrendszerrel ennek lakosságot megosztó hatása helyenként ugyancsak felerősödött.

A kérdőívben felsorolt, a helyi lakosságot megosztó dimenziók közül a vezetők szerint kevés konfliktust okoznak az „idősek és fiatalok” közötti generációs különbségek. Nem osztják meg az önkormányzati vezetők szerint erősen a lakosságot a „felekezeti hovatartozás”, a „város és falu” különbségéből képződött települési egyenlőtlenség (városokban!), a „társadalmi származás”, valamint a település „öslakói és a betelepültek” közötti különbségek. Ezek – jóllehet súlyos egyenlőtlenségek forrásai lehetnek – a vizsgált városokban a helyi vezetők szerint ritkán éleződnek ki oly mértékben, hogy egymással szembefordítanak a helyi lakosság egyes csoportjait.

Az önkormányzati vezetők által megjelölt, a települések lakosságát megosztó dimenziókat jelző változókkal (12 változó) készített faktor-analízis a lakosságot megosztó három domináns értékstruktúrát rajzolt fel (2. táblázat).

(Az első faktorba kerülne az önkormányzati vezetők által jelzett települések mintegy harmada, a másik kettőbe pedig tizede-tizede.)

A vagyoni-munkamegosztási egyenlőtlenség

Az első faktoron a legtöbb egyenlőtlenségi tényező magas értékkel szerepel, azonban közülük is kiemelkedik a vagyoni-munkamegosztási egyenlőtlenséghez köthető dimenziók hatása (képzettség, jövedelem, vezető-beosztott, fizikai-szellemi munkát végzők). Tehát a vagyoni-munkamegosztási egyenlőtlenség a legtöbb település vezetője szerint kiugróan erős megosztó tényező.

Ideológiai szembenállás

A második faktoron azok a változók jelennek meg magas értékkel, amelyek a politikai és vallási nézetek különbségét felerősítve osztják meg a lakosságot. Magas ezen a faktoron az őslakók és betelepülők, valamint a politikai változást helyeslők és ellenzők szerinti megosztottságra utaló változók faktorértéke is. Vagyis mindazon dimenziók hatása, amelyek valamilyen ideológiai-politikai érték mentén osztják meg a lakosságot. Ez a faktor azonban jóval alacsonyabb arányú, mint a vagyoni dimenzió mentén strukturáló. Az ideológiai értékek megosztó hatása tehát létezik, de lényegesen kisebb eséllyel fordítja egymással szembe a települések lakosságát, mint a munkamegosztási-vagyoni helyzetből következő egyenlőtlenségek hatása.

Biológiai különbségekből eredő egyenlőtlenségek

A harmadik faktoron a születéssel-származással összefüggő, jórészt biológiai különbségekre rakódott társadalmi egyenlőtlenségek lakosságot megosztó hatása emelkedik ki (faji-etnikai különbségek, származási család, eltérő életkor). A relatíve alacsony faktor-arány arra utal, hogy országosan ugyancsak a vagyoni egyenlőtlenség mögé sorolódnak ezek a tényezők. Ugyanakkor az is igaz, hogy a vizsgálati adatok szerint a települések több mint tizedében az etnikai különbségek és vagyoni egyenlőtlenségek összekapcsolódásának hatása mélyíti a szakadékot a települések lakosai között.

Végül is a legtöbb önkormányzati képviselő szerint a helyi társadalmat leginkább megosztó választóvonal – megelőzve minden más – a vagyoni-munkamegosztási különbségekből következik. A társadalomban a növekvő vagyoni egyenlőtlenségek hatása nehezíti leginkább a lakossági csoportok közötti konszenzusteremtést, hátráltatja a lemaradó rétegek érdekeinek megjelenítését és a lakosság széles rétegeinek participációját. Ahol növekszik a megélhetésükért kényszerűen küzdők, nélkülözők

aránya, ott szükségképpen gyengül, legalábbis stagnál a közéleti participációt igénylő lakosság aránya.

A helyi vezetők és a lakosság a demokrácia iskolájában

Az önkormányzati vezetők körében végzett vizsgálat igazolta, hogy a demokrácia csak a társadalom kisebbik része számára jelent participációt, beeszólást a helyi ügyek intézésébe. A túlnyomó többség a vezetők döntéseinek kiszolgáltatott, a demokratikus participáció számunkra kimerül a több évenkénti választás lehetőségében.

A lakosság az önkormányzati vezetők választásakor fontosnak tekinti, hogy az őket képviselő leendő helyi vezetők műveltek, képzettek legyenek. Egyes pozíciókban emellett jelentős a származási család ismertségéből eredő bizalmi tőke is. A legnagyobb eséllyel a negyvenes éveikben járó, diplomás, házas férfiak kapnak bizalmat a választóktól. A nők jobbra csak a kis városokban és főként apparátusi „adminisztratív” funkciókban válnak vezetővé.

A lakosság véleményének folyamatos, időről időre történő számbavételére, a lakosság bevonására a döntés-előkészítő munkába az önkormányzati vezetők alig több mint negyedénél találhatunk erőteljes igyekezetet. A vezetők többsége csak önmagában és vezetőtársai „szakértelmében” bízik, a lakossági véleményt kiiktatva szinte kizárólag a „képviselőkkel” közösen készíti elő a többséget érintő nehéz döntéseket is. A vezetők mintegy negyede úgy hozza meg a lakosságot súlyosan érintő döntéseit is, hogy „informális” tárgyalásokat folytat a helyi elitek tagjaival.

A lakossági participáció alakulása, fejlődése nagymértékben függ az önkormányzati vezetőktől. A vizsgálati eredmények szerint a helyi közösségekben a vezetők demokratikus irányítással kapcsolatos praxisa döntően a demokrácia „mérésékelt” formájának követéséről tanúskodik. Hatalmuk a lakosság aktuális akarától független, limitálatlan döntési jog a választott időszak végéig. Az önkormányzati vezetőknek csupán negyede értelmetti „radikálisan” a demokráciát, azaz úgy, hogy neki szó szerint képviselőnek kell lennie, a lakosság és a helyi politikai erők véleményének szintetizálásával, konszenzusteremtéssel kell meghoznia a fontos döntéseket.

Az önkormányzati vezetők szerint az egyenlőtlen létfeltételek között élő lakossági csoportok közötti konszenzusteremtést leginkább a vagyoni-munkamegosztási különbségekből eredő egyenlőtlenségek gátolják. A vezetők jelentős része szerint ez komoly törést, érdekellentétet generál az általuk képviselt település lakosságának csoportjai között. A vagyoni-munkamegosztási egyenlőtlenségek mellett számottevők az etnikai és más származási-biológiai különbségekből adódó egyenlőtlenségek, valamint a politikai nézetek polarizáltságából származó különbségek okozta szakadékok is a városi lakosságon belül.

A lakosságot megosztó jelzett dimenziók mentén alakuló egyenlőtlenségek gyakran összekapcsolódnak, felerősítik egymás hatását, és nagymértékben gátolják, hogy az önkormányzati vezetők építhessenek döntés-előkészítő munkájukban a lakossági participációra, hogy bevonják őket a konszenzusteremtés nehéz munkájába, hogy „beültessék” őket a demokrácia iskolájába.

Mindazonáltal az önkormányzati vezetőket ez nem mentesíti a középosztályi erkölcsi felelősség alól. A társadalmi egyenlőtlenségek erősödnek, így a lakosság demokratikus participációja a legjobb esetben is stagnál. Miként oldható fel – legalábbis részben – ez a súlyos feszültség? Egyetlen eszköze a társadalmi szolidaritást középosztályi erényként, a hatalmat szolgálatként vállaló helyi hatalom lehet. Tekintettel a differenciált létfeltételekre és szükségletekre, jelenleg más kiút nem látszik.

Irodalom

Arisztotelész 1984. *Politika*, Budapest: Gondolat Kiadó

Bóhm Antal 1993. The Hungary National Report. In: B. M. Jacob–K. Ostrowski–H. Teune (eds.) *Democracy and Local Governance*. Honolulu: Hawaii, 73–90.

Held, D. 1987. *Models of Democracy*. Cambridge: Polity Press

Holden, B. 1993. Democracy. In: W. Outhwaite–T. Bottomore (eds.) *Twentieth-Century Social Thought*. Cambridge: Blackwell, 142–146.

Kende Péter 1994. „Működik-e a demokrácia intézményrendszere Magyarországon?”. *Politikatudományi Szemle*, 4.

Márkus Mária 1992. A szükségletek politizálódása. *Szociológiai Szemle*, 3.

Szőgyi Lenke 1994. Demokrácia-értelmezések a helyi vezetők körében. In: Balogh István (szerk.) *Törésvonalak és értékválasztások*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest

Utasi Ágnes 1991. Az interperszonális kapcsolatok néhány nemzeti sajátosságáról. In: Utasi Á. (szerk.) *Társas kapcsolatok*. Budapest: Gondolat Kiadó

– 1995. A középosztályi életstílusok reprodukciója és új elemei. In: Róbert P.–Sági M.–Utasi Á.–Kovács I. *A középosztályok nyomában*. MTA PTI Budapest

1. táblázat

Ha Ön mint vezető olyan helyzetbe kerül, hogy támogatásra van szüksége, kihez fordul leggyakrabban?

választható kategóriák	1. klaszter	2. klaszter	3. klaszter
magpontértékek			
a helyi pártvezetőkhez	.3571	0.972	.000
a helyi önkormányzati testület tagjaihoz	.6250	1.3846	.2857
helyi újságokhoz	.1875	.1498	.1143
magasabb szintű pártvezetőkhez	.2143	.0081	.0286
helyi önkormányzat apparátusvezetőihez	.4643	1.2632	.8000
politikai mozgalmak helyi vezetőihez	.0982	.0526	.1143
városi helyi civil csoportokhoz	.3750	.5020	.2000
megyei, minisztériumi közigazgatási vezetőkhez	.1161	.7166	.3429
helyi tüzleti körök, érdekcsoportok vezetőihez	.1518	.1579	1.6571
helyi szakszervezetekhez	.0357	.1296	.2000
a város lakóihoz	1.5536	.0607	.0571
helyi etnikai, nemzetiségi csoportokhoz	.0000	.0243	.0000
egyházi vezetőkhez	.0268	.0364	.0000
településfejlesztési szervezethez	.0268	.0121	.0000
helyi szegényekhez	.0000	.0121	.0000
helyi vagyonos elithez	.0000	.0081	.4857
közeli barátokhoz	.1696	.3117	.8571
parlamentari képviselőkhöz	.0804	.2996	.6000
helyi apparátus tagjaihoz	.0893	.5547	.1429
mintaarány	28%	63%	9%

Az egyes klaszterek elnevezése:

1. klaszter: konszenzuskeresők
2. klaszter: technokrata
3. klaszter: elitista-lobbysta

2. táblázat

Mennyire osztják meg az alábbi különbségek városának lakóit?
(A faktoranalízis 3 domináns faktora)

különbségek	1. faktor vagyon	2. faktor ideológiai	3. faktor biológiai
idősek–fiatalok	.54298	.30577	-.20085
képzettség	.72794	.13998	.18251
jövedelem	.67660	.10909	.15955
hit–vallás	.02975	.71621	.10407
politikai nézetek	.32812	.59824	.08306
város–falú	.32261	.35569	.05703
vezetők–beosztottak	.68584	.04338	.21285
társadalmi származás	.33076	.06094	.69894
faji–etnikai	.12151	.18284	.80089
őslakosok és betelepülők	-.04273	.59445	.36360
társadalmi változást követelők és ellenzők	.36808	.57901	-.06261
fizikaiak és szellemiek	.69130	.21429	.20399
mintaarány	32%	9,6%	9,1%

KÖNYVEK

Johan Heilbron: The Rise of Social Theory, Cambridge: Polity Press, 1995 (első, holland nyelvű kiadása: 1990)

Heilbron fiatal, a Bourdieu-iskolához közel álló szociológiatörténész. Több figyelemre méltó cikke után publikált első könyve az évtized legjelentősebb szociológiai-történeti könyvei közé tartozik – de e ponton rögtön meg kell állnunk. Heilbron a könyv bevezetőjében leszögezi, hogy az eszmetörténet, a tudományelmélet, a tudománytörténet és a tudományszociológia közti mesterséges határ ma már eltűnőben van. Könyve értékét épp az adja, hogy nem zavartatja magát e mesterséges és irreleváns diszciplináris szempontok által, tehát nem szociológiatörténész a szó konvencionális értelmében. Azért képes a többoldalú megközelítésre, mert kutatási gyakorlatában is felül tud emelkedni az internalista/externalista dichotómián, azon a dilemmán, hogy a tudomány fejlődését/változását belső tényezők vagy a külső, társadalmi feltételek határozzák-e meg. Ezt a dichotómiát ugyan már régen meghaladottnak deklarálták, de nem sok olyan munka van, amely érdemben meg tudott szabadulni tőle. Heilbron Bourdieu fogalmi apparátusát hívja segítségül, de szuverén kutató lévén el tudja kerülni a nem mindig egyértelmű és pontos bourdieu-i fogalmak csapdáit.

Az externalista/internalista dilemmától nehéz mindaddig megszabadulni, amíg valaki magától értetődőnek veszi a diszciplináris kereteket, amíg a történetben nem lát mást, mint a tudás „természetes” diszciplináris tagozódásának a kibontakozását. Ez a megközelítés spontán módon internalista, amit csak egy durva externalizmus, az „érdekek” és „materiális” tényezők kiemelése ellensúlyozhat. Heilbron a szociológiának mint szaktudománynak a megjelenését nem tartja a tudománytörténet immanens céljának. Enyhén evolucionista sémája szerint a tudománytörténetben három szakaszt lehet elkülöníteni: nagyjából a 19. század elejéig tartott a prediszciplináris szakasz, az az időszak, amikor nem diszciplinákkal, szaktudományokkal van dolgunk, hanem „műnemekkel” (intellectual genres); a 19–20. század a diszciplinák korszaka, s napjainkban kezdődik (az inter-, multi- és transzdiszciplináris kutatások szaporodásával) a posztdiszciplináris korszak. A prediszciplináris szakasz tudományát nem szaktudósok, hanem írók (men of letters) művelik, akadémiákban és tudós társaságokban szerveződik, a diszciplináris korszak szereplői a szaktudósok és műhelyei az egyetemi intézmények. A posztdiszciplináris szakaszcso-

Heilbron történész létére érdemben nem beszél. Ebben a megközelítésben az internális és externális elemek, a tudományos kijelentések és az intézményi formák elválaszthatatlanok. Heilbron az elméleteket az intellektuális mező vagy forma (intellectual field or intellectual regime) részeként elemzi, magukat a mezőket pedig autonómiájuk, differenciáltságuk foka szerint különíti el egymástól.

Alig jutott túl az olvasó a bevezetésen, s már tudja, hogy a könyv címe félrevezető: Heilbron igazán alaposan csak a francia társadalomelméletet elemzi, néha kitekintve a brit fejleményekre. Mentsége az, hogy a változás sehol sem volt olyan folyamatos, mint Franciaországban. Ez ugyan ellenérv is lehetne a könyv koncepciójával szemben (Heilbron a szó értékelő értelmében tipikusnak tartja a francia fejlődést, amelyet ugyanolyan joggal lehetne kivételesnek tartani), de az elemzés minősége feledteti a fenntartásokat.

Jellegzetes francia sajátosságnak tűnik az, hogy a társadalomelmélet mint „műnem” a morálfilozófián belül bontakozott ki, távol a politikaelmélettől és politikai tudományoktól – olyan sajátosság ez, amely napjainkig befolyásolja Franciaországban a szociológia, a gazdaságtan és a politológia (rossz) viszonyát. Heilbron figyelmeztet arra, hogy a morálfilozófia vagy „morális tudományok” a diszciplináris kialakulása során eltűntek a színről, történetüket nincs aki számon tartsa. A diszciplináris szempontból írott történetek szükségképpen hiányos képet rajzolnak, ezért nem értjük világosan a 17–18. század történéseit.

A moráltudományok keretében kialakuló „műnem”, a társadalomelmélet az akadémiák és szalonok közegében kelt életre. Az akadémiák és szalonok történetét nem kell Heilbronnak felfedeznie, hiszen sokat írtak róluk. A társadalomelmélet franciaországi kibontakozása szempontjából két dolog fontos: egyrészt az, hogy a tudósokat az akadémiák, amelyek megszerezték maguknak a tudományos minőségről való ítéletmondás privilégiumát, megszabadították a középkori egyetemi pedantériától, és közelebb hozták őket a kézművességhez és az empirikus tapasztaláshoz, másrészt az, hogy részben az akadémiákkal szemben, az udvar és a szalonok világában kialakult a „szellem” (esprit) jellegzetes kultúrája, amely a specializált tudással szemben az ékesszólást és az eleganciát értékelte magasra. A társadalomelmélet és ezen belül a jellegzetesen franciának tartott pozitivistá gondolkodás e mezők erőterében kezdett kialakulni, nagyjából mint az uralkodó „műnemekkel” szembeni „ellenhagyomány”, a szellem kultuszával szemben a komoly kutatást preferáló törekvés.

Heilbront – a szokásos eszmetörténettel szemben – nem egyes, valami okból kiválónak vagy jelentősnek tartott szerzők gondolatainak rekonstrukciója érdekli, hanem a „mezők” működése. Ebből a szempontból a „filozófus” és a vele rokon „irodalmár” (homme de lettres) figurája lesz fontos számára: ők hordozzák ugyanis azt a racionalista, elvilágiasodott, de nem szcientista kultúrát, amelyben a „morálfilozófia”, a szokásokról, szenvedélyekről, érdekekről való okoskodás teret nyert. A tradicionális elmélettörténetek vagy eszmetörténetek hősei, például

Montesquieu vagy Rousseau ezen a ponton lépnek színre Heilbronnál. Montesquieu-t Heilbron szerint alapvetően az foglalkoztatta, hogy mi a szerepe a „nemzeti szellemnek”, „általános szellemnek” (esprit générale) az államok történetében. A „társadalom” és „társadalmi” (social) fogalmának kidolgozásában pedig Rousseau-nak jut kulcsszerep: nála a társadalom (s nem az emberi természet) a morálisan rossz forrása, ezért kell a társadalmat megváltoztatni, s ezért kell tanulmányozni. Heilbron szerint ezen a ponton jelent meg a társadalomelmélet.

1775 körül változás következett be: a „szellem” általános kultúrájával szemben egyre nagyobb presztízsre és végső soron befolyásra tett szert a tudós, a kutató. A forradalom és a napóleoni rendszer Heilbron szerint felgyorsította ezt a változást: szétrombolta a szalonok világias, de a specializálódással ellentétes kultúráját, felszámolta az akadémiák rendszerét. Jól ismert a forradalmi és napóleoni korszak tudomány- és oktatáspolitikája, az alakuló természettudományok favorizálása. (1800 körül Párizs volt a világ legjelentősebb tudományos központja.) Heilbron kiemeli, hogy ennek következtében a világiasság, amely 1775 előtt a szellemi élet fontos kérdése volt, már nem volt igazi probléma, a felvilágosult „filozófus” figurája eltűnt, irodalom és tudomány szövetsége megszűnt, új és politikailag is jelentős kulturális hasadás jött létre a szépművészetek és a tudományok között. A szemantikai változások, a tudás egyes ágainak jelölésére kialakult új szavak is jelezték, hogy a 19. század elején megjelentek a diszciplínák.

Heilbron szerint a társadalomelméletben Condorcet volt a változások elindítója. Ő és utódai új szavakkal kísérleteztek: társadalmi matematikáról, társadalomtudományról, embertudományról (science de l'homme) beszéltek, de nemcsak a szavakról volt szó. A társadalomelmélet szempontjából ennek a csoportnak (Condorcet, az „ideológusok”, Say, de ide számítja Saint-Simont is) nagyobb a jelentősége, mint az eszmetörténeti művekben bővebben elemzett Montesquieu-nek és Rousseau-nak, ezért Heilbron is nagyobb figyelmet szentel nekik. Condorcet törekvése a társadalomtudomány matematizálására, Cabanis kísérlete, aki a fiziológiában látta az új humán tudomány alapjait, jelezte a szándékot a társadalomelmélet „tudományosítására” (scientization).

A társadalomelmélet kibontakozása szempontjából az igazán eredeti és centrális figura Comte volt. Heilbron az ő esetében mintha megfordítaná az intézménytörténeti és intellektuális elemzés viszonyát: itt (a könyv utolsó harmadában) a szellemi teljesítmény elemzése áll az előtérben. A szociológiatörténetek általában nem kedvelik Comte-ot: erre elég alapot látszik adni spekulatív fejlődésmélete, pedantériája, önmaga jelentőségének a túlbecsülése, patológikus vonásokat mutató személyisége. Heilbron is kritikus Comte teljesítményeivel szemben. Pozitivismusát nem tartja igazán eredetinek, szociológiáját, a három stádium törvényét nem igazán meggyőzőnek. A szociológia, amelynek nevet adott, egyetemi tudomány lett, a pozitívizmus a filozófián belül komoly jelentőségre tett szert, de Comte hatását mind-

két esetben elhanyagolhatónak tartja. Comte azért jelentős, mert ő dolgozta ki először a tudomány történeti és differenciális elméletét: vagyis Comte művéből Heilbron épp azokat az aspektusokat emeli ki, amelyeket a szociológiatörténetek – Comte-ot dilettánsnak tartva – mellőzni szoktak. Comte volt az első, aki – a biológiai felismerésekre támaszkodva – szakított azzal az illúzióval, hogy létezik egységes tudományos módszer (s ez fontos, még ha ahhoz vezetett is, hogy kategorikusan tagadta a matematikai módszerek használhatóságát a szociológiában). Felismerte a tudományok (tárgyak bonyolultságától függő) kognitív különbözőségét. A tudományos heterogenitás felismerése miatt tekinthető Comte tudományképe igazán történetinek. Ebből a tudományképből a tudományok önállósága következett – az a diszciplinárizálódás, amely épp Comte születése idején bontakozott ki, s amelynek ő volt a legszínvonalasabb elméleti elemzője.

Heilbron könyvének utolsó, Comte-ot elemző része önmagában is megáll mint kismonográfia. Talán ezekben a fejezetekben mutatkoznak meg leginkább Heilbron történetírói kvalitásai: a kiterjedt anyagismeret, az értelmezett gondolatok világos és áttekinthető bemutatása, az átgondolt és következetesen érvényesített koncepció.

Heilbron más tudománytörténészekhez hasonlóan könyve zárómondataiban azzal igazolja létét és munkáját, hogy az a társadalomtudósok kollektív önértelmezését segítve új kérdések megfogalmazásához és elfelejtett problémák felismeréséhez vezet. Ha igaz, hogy a tudományokban új, posztdiszciplináris korszak kezdetén vagyunk (és ezt nemcsak Heilbron állítja), akkor különös jelentősége lehet a diszciplínák történeti vizsgálatának. Nemcsak elfelejtett problémákat tudunk újrafogalmazni, hanem felismerhetjük tudományos tevékenységünk eddig magától értetődő és ezért soha nem reflektált alapjait is. Ebből a szempontból különös jelentősége van annak a ténynek, hogy a szociológia diszciplináris kezdetei olyan szerző munkásságában lelhetők fel, akinek igazi nagy teljesítménye nem is szociológiai, hanem tudományelméleti. Az igazi elméleti szociológia nem jöhet létre a tudásra való elméleti reflexió nélkül – ahogy ezt a klasszikusoktól, Marxtól, Durkheimtől és Webertől is megtanulhattuk volna.

**Leo Granberg és Jouko Nikkula (eds.):
The Peasant State. The State and Rural Questions in 20th
Century Finland. University of Lapland: Rovaniemi, 1995.**

„A finnek parasztok!” – mondta volt egyik kollégám, amikor a finnek, a finnség „mibenlétéről” faggattam. „Na jó, de honnan tudod?” „Látszik. Az evésükön, ahogy a villát fogják, ahogy a poharat a szájukhoz emelik, ahogy leülnek, felállnak, egy szóval ahogy élnek.”

Ez a könyv arról szól, hogy a finnek nem parasztok. Már nem, vagy csak nyomokban. A tanulmányok arra a gondolati vonalra épülnek, mely szerint a 20. század elején a finn társadalom három nagy problémája, a munkáskérdés, a nemzeti kérdés és az agrárkérdés közül ez utóbbi miként oldódott meg, miként sikerült/sikerülhetett a századelő nyomorúságos vidéki, föld- és erdőművelő állapotából mára – sokaktól irigyelten – prosperáló, „skandináv” jellegű társadalmat létrehozni.

Mielőtt rátérnék a tanulmánykötet főbb megállapításaira, s egyben ismertetném a „siker titkát” – legalábbis a szerzők olvasatában –, fontosnak tartom bemutatni azt a kontextust, melynek ismerete nélkül a kötet témáinak kijelölésében, az írások stílusában kifejezésre jutó szándékok nehezebben értelmezhetők. Meglátásom szerint itt három főbb tényezőre kell kitérnünk: a nemzeti identitásra, a társadalomkutatói szerepre és a nemzetközi társadalomkutatói hálózatokhoz való kapcsolódásra.

A finnek nemzeti önképének egyik legfőbb eleme a perifériakusság, illetve a parvenüség. Perifériakusság a tekintetben, hogy az ország az európai fejlődési centrumoktól meglehetősen távol helyezkedik/helyezkedett el, a centrum–periféria kölcsönhatásban inkább mintaátvevő, mintsem mintaadó szerepet játszott. A „parvenüség” tárgyalása nem szakítható el a perifériakusság gondolatától, azonban annyiban más irányultságú, hogy tartalmazza a „felzárkózás” momentumát. Egyrészt gazdasági értelemben (ti. a gazdaság teljesítménye eléri a finnek gondolkodásában centrumként számon tartott országokét), másrészt a civilizáltság értelmében, azaz a finnek mindennapi életvitele alapjaiban azonos a referenciaországokéval. A sikeres felzárkózásból eredő önbecsülés ugyanakkor együtt van jelen a gyors és ezért talán „alap nélküli” egyenrangúvá válás miatt érzett „újonnan jöttéssel”.

A kutató, a tudós társadalmi szerepére Finnországban rányomta bélyegét az értelmiségnek a finn nemzet létrehozásában, a nemzetállam intézményeinek kialakításában játszott aktív, kezdeményező szerepe. Olybá tűnik, hogy Finnországban közmegegyezés uralkodik a tekintetben, hogy az iskola és különösen az egyetem az önálló nemzeti lét egyik alappillére, a nemzet boldogulásának záloga. E közmegegyezésre számot tartó vélekedés a társadalomkutató legfőbb szerepét abban látja, hogy a nemzet, a társadalom problémáira válaszokat keressen – és persze találjon –, s így a társadalomalakítás folyamatába aktívan kapcsolódják be.

A nemzetközi társadalomkutatói hálózatokhoz való finn kapcsolódás nem tekinthető ugyan új keletű jelenségnek, ám az utóbbi években tapasztalható egyfajta fel lendülés a finn kutatók nemzetközi s különösen európai szerepvállalásában. E kezdeményező részvétel érezhető egyrészt a nemzetközi tudományos társaságok munkájához kapcsolódásban, másrészt a felsőfokú oktatás terén az egyetemisták peregrinációjának növekedésében. Az okok között nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk az Európai Unió képzési és tudományos együttműködési programjainak mint lehetőségeknek, a finnországi kutatásfinanszírozás megváltozott preferenciáinak (ti. a nagyobb volumenű, több, nemzetközi kutatói együttműködést felmutató pályázatok részesülnek előnyben), és a szovjet tömb összeomlását követő orientációváltásnak, annak, hogy a baltikumi és az észak-oroszl területet „megnyitották” a finn kutatók előtt (persze itt fontos arra is utalni, hogy az Európai Unió északkeleti határvidékén uralkodó állapotok folyamatos figyelemmel kísérését a finn politika a csatlakozást követően fontos feladatának tartotta).

A Leo Granberg és Jouko Nikkula szerkesztette tanulmánykötet leginkább a „gyors felzárkózást” előidéző tényezők számbavételével kapcsolódik a nemzeti önkép kérdésköréhez. Nem véletlen, hogy a kötet második mondata szerint a 20. század elején „...az élet szegényes volt, a mi perspektívánkból gyakran primitívnek tűnt...” Ugyanakkor a könyvet záró mondatok egyike már a jelenkor nagy becsű ideájáról, a telematikáról íródott: „...a vidéki telematikai projektek a parasztpolitikák valódi unokáinak tekinthetők”.

De a nemzeti önképről oly sokat eláruló (s egyben újraerősítő) „paraszt nagyapa és komputermániás unoka” metaforája mellett a finn társadalomkutató szerepe is újrafogalmazódik a könyvben. A tanulmányok ugyanis azt veszik számba, hogy miként oldódott meg a század első felében oly feszítő „agrárkérdés” Finnországban, ebben milyen szerepet játszottak a különböző eszmei irányzatok, s a mai vidéki társadalmi problémákra milyen megoldások lehetségesek – a társadalomkutató szerint.

A nemzetközi ismertségre és elismertségre törekvő megnyilvánul egyrészt abban, hogy a mű nemcsak finn nyelven, de angolul is megjelent. E két nyelvűség azért érdemes említésre, mert a nagyobb transznacionális kiadók – üzleti megfontolások alapján – kevésbé vállalják egy-egy, nem angol nyelvű ország társadalmát elemző kötet publikálását, s így – amennyiben külföldi érdeklődésre is számot tartó műről van szó – a helyi kiadókra, egyetemekre hárul az idegen nyelvű kiadvány elkészítésének feladata. Ugyanakkor a „nemzeti tudomány” művelése és a külföldi vitákhoz kapcsolódás igényei közötti konfliktusra utal a kötet nemzetközi fogadtatása. Ray Abrahams a *Sociologia Ruralis*ban közölt könyvismertetésében felrója a szerzőknek, hogy nem utalnak a finn vidéki társadalom átalakulását tematizáló, külföldi szerzők tollából született írásokra. A kötet szerzőinek elmondása alapján ez a tartózkodás szándékos volt: a nemzeti tudományos diskurzusban részt vevő kutatók nézeteire akartak reflektálni.

A tanulmánykötet három, nagyjából azonos terjedelmű részre tagolódik: az első a paraszti állam kérdéskörét tárgyalja, a második a vidéki problémák jóléti állambeli jellegzetességeire összpontosít, a harmadik a jelenkorban, a „jóléti állam” időszakát követően felmerülő kérdéseket elemzi.

A kötet szerintem legfontosabb mondanivalója a címben is megjelenő „paraszti államhoz” kapcsolódik. Leo Granberg és Jouko Nikkula bevezető tanulmányukban azt a kérdést teszik fel, hogy mi volt annak a rendszernek a legfőbb jellegzetessége, amely időben a jóléti államot megelőzte, illetve a jóléti modell kialakítását előkészítette. A „paraszti állam” mint a jóléti modellt megelőző hegemon társadalmi projekt több elemből tevődik össze. Meglátásaik szerint a „paraszti állam” létrejöttének alapfeltétele az agrárkérdésnek (a vidéki agrárnépesség nagy száma, életkörülményeik nyomorúságos volta, a vidéki munkalehetőségek korlátozottsága, stb.) mint a legfőbb megoldandó társadalmi problémának a tartós jelenléte. Ugyanakkor az agrárkérdés kapcsán folyó politikai csatározásokból és a megoldásra javaslatot tevő elképzelésekből csak akkor születik meg a paraszti állam projektje, amikor a törvénykezésben testet öltenek e megoldási javaslatok, és az állami adminisztráció végrehajtja a törvényekben előírtakat. Hogy a paraszti állam tartósan, az 1930-as évektől az 1960-as évekig hegemon társadalmi projektnek számított Finnországban, abban közrejátszott az agrárnépesség magas aránya, illetve a politikai érdekképviselétét zászlajára tűző erők meghatározó politikai jelenléte.

Noha a paraszti szerveződések a komoly kormányzati szerepet vállaló Agrárpárttól a kis helyi önképzőkörökig az élet legtöbb területén működtek és hatottak, a paraszti ideológia néhány főbb elemre osztható. A helyesnek tartott életvitel, a jobb élet elérésének útja a munkán, az istenhiten, s a közügyekben részt vevő aktív (állam)polgár eszményének való megfelelésen alapul. De fontos eleme a képzés, a folyamatos tanulás, az alkoholtól való tartózkodás és az egyenlőség eszménye.

A paraszti ideológia társadalomképét a szerzők mezőgazdasági fundamentalizmusként értékelik. A paraszti gondolkodásban két főbb tényező jellemzi a társadalmat: társadalmi osztályok nem léteznek a valóságban, csak gondolati konstrukciók, valós különbségek csak a város és a vidék között vannak. Míg az előbbi nem rendelkezik fejlődési dinamikával, és a vidék eltartottjaként kiszolgáltatott helyzetben van, addig a falu és a mezőgazdaság elválaszthatatlanul összefonódva alkotja a nemzet gazdasági és társadalmi alapjait.

Granberg és Nikkula meglátásai egybecsengenek más, a skandináv országok társadalomfejlődését vizsgáló kutatókéival: a paraszti értékek és a paraszti fundamentalizmus más régiókban (pl. Közép-Európában) is jelen volt a század első felében, ellenben skandináv sajátosság a paraszti ideológia hegemoniája ezekben az országokban.

A finn történelem legfontosabb szereplőjének a telepes parasztot tartó agrár-fundamentalizmus mind a szovjet típusú kommunista, mind a kapitalista társada-

lomszerveződést elutasítja. Feltételezi a „harmadik út” lehetőségét, s a paraszti állam projektje – s ez egybeesik a szerzők meglátásaival – e harmadik út megvalósítását jelentette.

Matti Peltonen tanulmánya a 19. század végi finn paraszti gazdaságok működését elemzi. A mezőgazdaság üzemszerkezetére vonatkozó nézetekben, s különösen a családi gazdaságok (family farm) vizsgálatában egészen napjainkig uralkodónak tekinthető Harriet Friedmann felfogása, aki szerint a leginkább családi munkaerőt alkalmazó, a család tulajdonában levő földterületet saját gépekkel művelő specializált üzemek (legalábbis a gabonaszektorban) versenyképesebbek a kapitalista elven szerveződő, bérmunkát alkalmazó üzemeknél. Ez a vélekedés a Magyarországon az 1990-es évek elején végbemenő kárpótlási és téesz-átalakulási folyamatok mögött is meghúzódott, s így különösen érdekes számunkra, hogy a finn példa miként támasztja alá a nézet helytállóságát.

Peltonen – kissé szakasztikusan – utal arra, hogy a második világháborút megelőző időszakra vonatkozóan a mezőgazdasági kisüzemeket szokásos paraszti gazdaságoknak nevezni, ha viszont a világháborút követő kor mezőgazdaságát vizsgáljuk, akkor a kutatók előszeretettel beszélnek családi gazdaságokról.

A „family farm” ideológiában a paraszti gazdálkodás a második világháborút és különösen a századelőt megelőző időszakban úgy jelenik meg, mint alapvetően ön-foglalkoztatáson és önellátáson nyugvó, szoros rokoni-szomszédsági szálakon a helyi közösséghez kötődő termelési, fogyasztási és szocializációs intézmény.

Peltonen adatokkal alátámasztott érvelésében kétségbe vonja a fenti, ideologikusnak tartott meglátások helytállóságát, és azt bizonyítja, hogy a századelőn a finn paraszti gazdaságokban felhasznált munkaerő mintegy 60 százaléka bérmunka jellegű volt, és helyi és kisebb körzetekre kiterjedő munkaerőpiacok működtek. De az önellátás shanini és friedmanni elképzelése sem állja meg a helyét a századelő Finnországában, hisz a paraszti gazdaságok (helyi, illetve távolabbi) piacra is termeltek, s például a századelő gabonaválságához gyorsan alkalmazkodtak: átálltak a nagyobb hasznot ígérő intenzívebb tejtermelésre. Peltonen szerint ugyanakkor a századelőtől csökkenni kezdett a paraszti gazdaságokban a külső munkaerő igénybevétele, és a nyolcvanas évekre – legalábbis ha a munkaerőinputot nézzük – valóban családi farmokká váltak a paraszti gazdaságok. Mindez viszont szoros kapcsolatban áll egyrészt a gépesítés révén a mezőgazdasági termelés munkaerőigényének csökkenésével, másrészt a földreformok és a városi munkahelyek számának növekedése eredményeként a helyi földnélküli, bérmunkás rétegek eltűnésével.

A 19. századi finn nemzeti ébredés, a fennomán mozgalom ideológiáját veszi górcső alá Ilkka Alanen. Meglátása szerint a parasztság a fennomán diskurzusban mint szabad, független, keményen dolgozó, gazdaságilag racionális, törvénytisztelő, makacs és patrióta parasztság jelenik meg, és mindezen tulajdonságok megléte az egyéni földtulajdonon alapul. A fennománia, az önálló finn nemzeti állam létreho-

zását előkészítő, a nemzetet mint közösséget kialakító társadalmi mozgalom kiemelt, vezető helyet adott a parasztságnak. A 20. század földreformjai során a függetlenné vált finn állam, építve a fennománia, s egyben a finn nemzet igényeire, a fenti tulajdonságokkal rendelkező parasztok számát igyekezett szaporítani. Ugyanakkor – érvel Alanen – a földreformok és a harmincas évektől eszközeiben kibővülő agrárpolitika igyekezett a befolyásos ipari proletariátus és a gazdák érdekeit egyeztetni. Az érdekegyesítés, kibővülve a fafeldolgozó ipar nemzetközi versenyképességének biztosítását szolgáló intézkedésekkel, lehetővé tette az agrárpárt tartós politikai szereplését, és egyben hatást gyakorolt a jóléti társadalom későbbi kialakítására.

Leo Granberg a finn agrárpolitika változásait követi nyomon a kötet következő tanulmányában. A paraszti állam és a jóléti állam koncepcióját tovább pontosítva azt a kérdést teszi fel, hogy ha a paraszti állam kialakításában a mezőgazdasági problémák megoldása (földkérdés, jövedelmi különbségek, vidéki munkanélküliség) kapott prioritást, a jóléti állam kialakításában pedig a szociálpolitika, akkor a jóléti állam időszakában mi jellemezte a finn agrárpolitikát. Az egyes agrárpolitikai megoldásokat (jövedelemkiegészítés, nyugdíj, belső piac védelme stb.) elemezve bemutatja, hogy a hatvanas évektől kezdve az agrárpolitikában is érvényesült a „jóléti racionalitás”. Jóléti racionalitáson Granberg a gazdasági és társadalmi életet szabályozó normák körében végbement mély, minőségi változás eredményét, a polgárok társadalmi jogainak biztosítását megcélzó politikai magatartást érti. Meglátása szerint a jóléti racionalitás – és az ennek „bázisán” kiépülő jóléti állam – megváltoztatja a társadalom működését, átstrukturálja azt. Fontos kiemelni, hogy Granberg a jóléti racionalitás uralkodóvá válását és „működését” csak akkor látja biztosítottnak, ha a politikai döntéshozók ez irányú törekvése legitim, a társadalom többségének egyetértésével találkozik. Egy ilyen társadalmi konszenzus esetén viszont érdemes azokat az értékeket, normákat, kulturális ethoszokat is megvizsgálni, amelyek kijelölik a releváns társadalmi problémákat, s egyben a megoldási javaslatok milyenségét is meghatározzák.

A meghatározó értékeket, az ezeket képviselő politikai csoportosulásokat és az egyes alkalmazott politikákat egységben vizsgáló „politika projekt” elemzése alapján Granberg arra a megállapításra jut, hogy a 90-es években a jóléti állam projektje válságba jutott. Nem csupán azért, mert finanszírozhatatlan, hanem azért is, mert a jóléti állam alapját képző társadalmi érték-konszenzus felbomlott. Egyrészt a piaci verseny felsőbbrendűségét hirdető, másrészt pedig a környezeti értékek érvényesítését zászlajukra tűző törekvések megjelenése kikezdte a jóléti állam projektje mögött meghúzódó társadalmi konszenzust. Hogy e két rivális „projekt-kezdemenyezés” közül melyik válik hegemónná a kilencvenes évek átmenetiségét követően – az Granberg vélekedése szerint is kérdéses.

Ilkka Pyy és Pertti Rannikko a „vidéki jóléti állam” működéséről és a kilencvenes években tapasztalható válságjelenségekről készítettek elemzést. A hatvanas évek második felétől kezdődően a jóléti állam kiépítése a vidéki, falusi térségekben egyrészt a helyben is elérhető szolgáltatások körének bővítését, másrészt a helyi, önkormányzati foglalkoztatás szerepének növekedését jelentette. A jóléti állam kiépítése – a célokról és a helyes politikai megoldásokról uralkodó közmegegyezés mellett – próba-hiba módszerrel ment végbe, azaz nem egyetlen, kétségbevonhatatlan „tervet” követett. A kilencvenes évek elejére számos elmaradottabb térségben a helyi önkormányzatok által fenntartott szervezetekben (iskolák, egészségügy, idősek ellátása stb.) dolgozott a helyben foglalkoztatottak többsége, de más térségekben is jelentős tömegeknek (elsősorban nőknek) adott munkát a helyi, önkormányzati gazdaság. 1960-ban a „települési önkormányzati gazdaságban” 142 000 fő dolgozott, 1989-re ez a szám meghaladta a 460 000-t (Finnország népessége ekkor érte el az 5 millió főt). A kilencvenes évek elején viszont lényeges változás következett be az ország politikai és ideológiai „atmoszférájában”: hívószóvá a privatizáció, a liberalizáció és az európai integráció vált. A helyesnek tartott politikai irányok, az állam szerepének újradefiniálása körül folyó vitákban, illetve magában a települési önkormányzatok működésének törvényi szabályozásában fontos helyet kapott a nem kormányzati, nonprofit szervezeteknek és az eredmény-orientált magánvállalkozásoknak bevonása a helyi szociális ellátórendszerek működtetésébe. A szerzők megállapítása szerint a változások hatása legalábbis kétségesnek tekinthető. Igaz ugyan például, hogy a Finn Posta részleges magánosítása az állami támogatás csökkenését hozta, ám a kilencvenes évek elején több ezer (!) településen szűnt meg a postahivatal, és ezzel az amúgy is válság sújtotta vidékeken tovább romlottak az életkörülmények. De számos más eset is azt bizonyítja, hogy az állami kiadáscsökkentési és magánosítási politika tovább növeli a területi különbségeket, ugyanakkor a kiadások lefaragása révén megtakarított összegek az állami kiadások csekély részét teszik csak ki. Hogy a „helyi állam” finanszírozásában, működésében bekövetkező változások eredményeként valóban hatékonyabbá válik-e a társadalmi ellátórendszerek működése, vagy csak egyszerűen a jóléti állam előtti időszak területi egyenlőtlenségeinek újratermelődése megy végbe, azt a szerzők még korainak tartották eldönteni.

A fentiekben részletesebben is bemutatottak mellett számos olvasásra érdemes tanulmányt foglal magába Leo Granberg és Jouko Nikkula válogatása. Olli Poropudas írása Yrjö Ruutu, a neves politikus és tudós – Urho Kekkonen mestere – nézeteit elemzi; Hilikka Vihinen a holland és a finn politikai pártok mezőgazdasági és vidékpolitikai programjait hasonlítja össze; Ari Aukusti Lehtinen és Pertti Rannikko tanulmányai az erdőnek a finnek életében betöltött szerepét, az erdő gazdasági jelentőségét elemzi; míg Jukka Oksa a – hazánkban is megjelent – telecottag-ek, teleházak működését, a szolgáltatások fogyasztói körét vizsgálja.

Ez utóbbi tanulmányokban a szerzők részletesen bemutatják, hogy a finn vidék az elmúlt ötven évben a föld- és erdőművelők által dominált vidékből sokszereplős gazdaságú és társadalmú vidékké vált. Ebben az átalakulásban a „parasztin” nyugvó jóléti állam játszott a központi szerepet. A kilencvenes évek változásaiban épp a jóléti állam működése, szervezeti megoldásai a leginkább érintettek, s az új, „hatékonyan” és „vállalkozásbarátságon” alapuló társadalmi konszenzus visszatérést jelent a „paraszti állam” időszakában preferált egyenlőségfelfogáshoz: az *esélyek egyenlőségéhez*.

A magyar érdeklődő számára meglátásom szerint két vonatkozásban lehet hasznos olvasmány a kötet. A paraszti állam és a jóléti állam projektjeinek koncepciója a szocialista és a poszt szocialista állam projektkénti elemzéséhez adhat segítséget. Ugyanakkor a kötet elkészítése mint „vállalkozás” – vagyis a nemzetközi szakirodalmat jól ismerő finn kutatók együttműködése és egy teoretikus koncepció közös kidolgozása – irányt mutathat a tekintetben is, hogy miként lehet a helyi kontextusba illeszkedő, ám külföldön is figyelemre számot tartó meglátásokat produkálni.

Csige András

ABSTRACTS

Róbert, Péter:

Occupational Class Structure: Theoretical and Methodological Problems

The present paper was written with the objective of calling attention to the need for revision, and if necessary, for possible transformation of the occupational classifications (groups of work, stratification models), used in Hungarian social science research. Social position (class, stratum, status group, socio-economic status) has prominent place among the variables used by social science surveys, the definition, operationalisation, and measurement of which is partly theoretical, and partly empirical task. In the case of measuring, social position, special emphasis is placed on works requirements like *reliability, validity, international comparability*, as it works as a basic background (explanatory) variable in the majority of statistical data and of researches.

The paper wishes to lay foundations of such a research which would primarily perform the revision and modification of the occupational categories presently used in social statistics. The Hungarian practice of social sciences shows that it is expedient to use such categories based on broad professional consensus in respect of social position, which meet the requirements and needs of statistical grouping as well as of other social science researches. For the future research, the paper surveys the theoretical and methodological questions related to the definition of social position, and argues that social position must be measured by a classification containing a finite number of categories, based on occupation (place occupied in the division of labour), and a few related features of the labour market and of employment. Its development is a task for empirical research, the basis of which is also summarised by the paper.

Róna-Tas, Ákos-Böröcz, József:

Continuity and Change in the Bulgarian, Czech, Polish and Hungarian Business Elites after State Socialism

This paper argues that, despite the apparent dissimilarities of the transformation paths taken by the four societies after the collapse of state socialism, the process of economic elite selection has been strikingly similar. These strong and nearly

uniform mechanisms link an individual's past to his or her present and tie the collective pre-state-socialist and state socialist past to a collective present.

Szalai, Erzsébet:

Systemic Change and the Conversion of Power

The Hungarian elites have undergone curious metamorphoses since the surfacing of the structural crisis of state socialism in the 1980s, primarily appearing in the shape of economic tension. It is primarily the transformations of the technocracy of the late Kádár period which are decisive among them. The possession of symbolic capital is a basic condition of retaining the positions gained within the political, economic and cultural elites towards the completion of systemic change, which guarantees the conversion of the three basic types of capital defined by Bourdieu as social, economic and cultural, into one another. The power structure that has emerged can be described with the help of Max Weber's terminology as an estate having class features.

Vedres, Balázs:

Bank and Power. The Place of Banks in the Web of Contacts of the Big Hungarian Companies

There is an increasing interest in the contemporary Hungarian social scientific literature in the possible power of banks and bankers. The question of bank – power implies the giving up of the image of the independent firm, so I think that a relevant empirical answer to the question needs an analysis of the interfirm relations. To trace the possible power of banks over large corporations I have analysed the network of interlocking directorates of the largest one hundred Hungarian firms and the banks. The relation of banks and firms can be characterised largely as a matter of constraint. The banks are connected with less profitable companies, that possibly have bad loans. According to the models of centrality there is no evidence that the banks are more central than firms, so we cannot state, that the banks have power. Apart from this there is a bank centrality, if we control for other factors. This means that being a bank possibly means power, but the other characteristics, such as revenue and indebtedness suppress this effect.

Bindorffer, Györgyi:

Ethnic Groups Live in Their Language.

Identity, Representation of Language and Culture in a Swabian Village in Hungary

One of the main characteristics of ethnic minorities in Hungary, among them of ethnic Swabians, is their bilingualism and biculturalism. These groups having lived in Hungary for more hundred years have learnt Hungarian and internalized some elements of the different Hungarian culture. That way they developed a special kind of cultural identity which is open both in ethnic and national direction.

In case of ethnic minorities in Hungary the culture and language of the majority has strong impact on the ethnic culture and mother tongue. As a consequence minorities loose their language, they are on the best way to loose their ethnic culture, too. All these facts show towards ethnic assimilation. Accepting the necessity and unavoidableness of changing language, however, Swabian ethnic groups does not want to disapper as communities and strive for their ethnic survival with their cultural representation.

In my research in Dunabogdány I have investigated this changing process with special interest on in- and outgroup influences, on changing social and cognitiv values. It is widely said and believed that transition in Eastern Europe and in Hungary stopped homogenization of cultures and opened ways towards a revival of ethnicity and ethnic nationalism. In the advaced stage of assimilation of ethnic minorities in Hungary process of homogenization could only be slowed down but by no means stopped. Besides their assimilated everyday profane way of life, however, Swabian and they can manifest it through their sacred ceremonies and tradition.

Pál, Eszter:

Herbert Spencer and the Evolutionary Theory in Social Science

The paper ventures to give a comprehensive presentation of Spencer's evolutionary theory. It analyses the changes of the general concept of evolution from his early understanding, stressing the growth of heterogeneity towards his later idea which brings the growth of integration into the foreground. Spencer's views on the development of the society are also dealt with. In respect of Spencer's social typology the paper justifies the fact that it cannot be fitted into a uniform evolutionary scheme.

Utasi, Ágnes:

Democratic Participation and the Morals of Authority

The needs of the (local) society are forcibly arranged into different preferences under the influence of the unequal conditions of existence. In the system of preferences the demand for participation in democratic public life is inevitably preceded by the satisfaction of daily biological and civilizational needs.

As a result, and as a consequence of the lack of broad strata of the middle classes, today the democratic participation of the majority of the society is limited only to voting and the demand for a share in public affairs, for the continuous control of MPs and for making them report back to the electorate do not figure in their way of life. In fact a social group may participate in public life and may demand participation only if its members live free of major difficulties.

Under the present conditions of social inequalities existing in respect of needs it largely depends on the ethical attitude of the elected leader how far he/she would use, or abuse his/her authority. Whether following the radical form of democracy, he/she would feel it his/her duty as the 'representative' of the community, to get acquainted and to 'force out' the opinion of the population before important questions, or, following the moderate form of democracy, he/she would consider his/her mandate as total authority between two elections.

Starting from the above hypothesis, the paper uses the data base of an empirical survey conducted among urban local government leaders and studies the composition of those leaders. It differentiates the three dominant leadership styles with the help of a multivariable analysis. The paper studies the sequence of dominant inequalities which, according to the experience of leaders of local governments, generates grave differences of interest and thus makes approaches to the divergent interests of strata difficult, together with the assertion of leadership styles creating consensus and demanding the participation of the population.

A Szociológiai Szemle szakmai folyóirat, amely tudományos elemzéseket, ismertetéseket és a szociológiai tudomány életével kapcsolatos publikációkat közöl.

Szerzőink figyelmébe!

1. A beküldött és a lap jellegének megfelelő írásokat szakértők bevonásával a Szerkesztőség bírálja el.

2. A közlésre benyújtott tanulmány még nem publikált és más folyóiratnál elbírálás alatt nem lévő, eredeti írásmű lehet.

3. A tanulmány szövegét nyomtatott kéziraton kérjük leadni, A/4-es méretű papíron, széles margóval, kettes sortávolsággal. Kérjük mellékelni a kéziratfájlt floppyn MS-Word for Windows 2.0 vagy MS-Word for Windows 6.0 formátumban.

4. A szöveg első lapja a címlap, amelyen csak a szerző(k) neve, a cikk címe (alcíme) szerepeljenek és az esetleges köszönetnyilvánítások *-gal jelölt lapalji jegyzetben.

5. A szövegtörzshöz csak olyan lábjegyzetek kapcsolódjanak, amelyek a főszöveghez fűznek megjegyzéseket, kiegészítéseket stb. Pusztán irodalmi hivatkozásokat tartalmazó lábjegyzetek ne legyenek. A lábjegyzeteket a főszöveg után, külön lapon kezdve kérjük kinyomtatni. Az irodalmi hivatkozások a főszövegben szerepeljenek a következő formában:

ha a hivatkozott mű szerzője szerepel a szövegben, a név után zárójelben legyen a hivatkozott mű megjelenésének éve és szükség esetén a hivatkozott oldalszám(ok), például: MacIntyre (1967:35)

egyéb esetekben (idézet stb.) zárójelben szerepeljen a szerző(k) neve, a megjelenés éve és szükség esetén a hivatkozott oldalszám(ok), például: (Roth-Schluchter 1979:35)

El kell kerülni az „i.m.”, „i.h.” típusú hivatkozásokat.

6. A szövegben szereplő táblázatokat számozva, címmel ellátva kérjük. A táblázatok címe, az oszlopok és sorok megnevezése, a magyarázatok a cikk nyelvén íródjanak. Nem fogadjuk el tehát az adatelemző, adatfeldolgozó programokból kikerült nyers, szerkesztetlen, a szövegbe pusztán beillesztett táblázatokat. Amennyiben a szerző ábrát kíván közölni, ezt külön lapon, a kívánt formában megrajzolva kérjük leadni.

7. A szövegtörzs után, külön lapon kezdve kérjük az irodalomjegyzéket. Az irodalomjegyzék a szerzők neve szerint szigorú betűrendben tartalmazza a szövegtörzsben és lábjegyzetben hivatkozott teljes irodalmat olyan módon, hogy a szövegbeli hivatkozásokat az irodalomjegyzékben azonosítani lehessen. Az irodalomjegyzék ne tartalmazzon a szövegben nem hivatkozott művet. Az irodalmi hivatkozások három alapformája a következő:

– könyv: szerző(k), megjelenés éve: a mű címe, a kiadás helye: a kiadó neve;

– folyóiratcikk: szerző(k), a megjelenés éve: a cikk címe, a folyóirat neve, (az évfolyam sorszáma), a szám sorszáma, a cikk kezdő és befejező oldalszáma;

– gyűjteményes kötetben szereplő cikk: a szerző(k) neve, a megjelenés éve: a cikk címe, In: a gyűjteményes kötet szerkesztőjé(i)nek neve (szerk. vagy ed(s), vagy Hrsg.), a kötet címe, a kiadás helye: a kiadó neve, a hivatkozott írásmű kezdő és utolsó oldalszáma.

Például:

Besnard, Philippe 1987. *L'Anomie, ses usages et ses fonctions dans la discipline sociologique depuis Durkheim*. Paris: Presses Universitaires de France

Birnbaum, Pierre 1969. Cadres sociaux et représentations collectives dans l'oeuvre de Durkheim: l'exemple du Socialisme. *Revue française de sociologie*, (10) 1, 3-11.

Alexander, Jeffrey C. 1987. The centrality of the classics, In: Anthony Giddens-Jonathan H. Turner (eds.) *Social Theory Today*. Cambridge: Polity Press, 11-57.

8. A kézírathoz kérjük külön lapon csatolni a cikk 10-15 soros összefoglalását.

Megjelent
az **ESÉLY** 1997/1. száma

A TARTALOMBÓL:

Gyulavári Tamás:

Az Európai Közösséghez való csatlakozás hatása
a spanyol szociális védelem rendszerére

Gyekiczky Tamás:

Illúzióvesztés

Gosztonyi Géza:

Ki fizeti a révést?

Az ESÉLY kapható a nagyobb könyvesboltokban Budapesten.
Előfizethető a szerkesztőségben.

Címünk: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/c.
ELTE Szoc. pol. Tanszék/169-es szoba
Tel.: 266-98-33/2298 m.

Előfizetés egy évre:	1.080,- Ft
Egy szám ára:	180,- Ft

A folyóirat megrendelhető a következő címen:

Magyar Szociológiai Társaság

1068 Budapest, Benczúr u. 33.

Telefon: 322-5265, fax: 322-1843

e-mail: mszt@mailhost.mtapti.hu

Éves előfizetési díj: 700 forint

Példányonkénti ár: 250 forint

Szerzőink

Róbert Péter

MTA Politikai Tudományok Intézete

Róna-Tas Ákos

University of California, San Diego

Böröcz József

Rutgers University, Brunswick és MTA Politikai Tudományok Intézete

Szalai Erzsébet

MTA Politikai Tudományok Intézete

Vedres Balázs

BKE Pénzügy és Szociológia Szak

Bindorffer Györgyi

ELTE Ph.D. hallgató

Pál Eszter

ELTE Ph.D. hallgató

Utasi Ágnes

MTA Politikai Tudományok Intézete

Némedi Dénes

ELTE Szociológiai Intézet

Csité András

MTA Politikai Tudományok Intézete

Nyomtatás és kötés: NEOTIPP BT
1025 Vöröstorony lejtő 5. – Tel.: 176-2656
Felelős vezető: Dr. Naszályi Gábor

Contents

In memoriam Rudolf Andorka	3
----------------------------------	---

PAPERS

Róbert, Péter: Occupational Class Structure: Theoretical and Methodological Problems	5
Róna-Tas, Ákos–Böröcz, József: Continuity and Change in the Bulgarian, Czech, Polish and Hungarian Business Elites after State Socialism	49
Szalai, Erzsébet: Systemic Change and the Conversion of Power.....	75
Vedres, Balázs: Bank and Power. The Place of Banks in the Web of Contacts of the Big Hungarian Companies.....	101
Bindorffer, Györgyi: Ethnic Groups Live in Their Language. Identity, Representation of Language and Culture in a Swabian Village in Hungary	125

WORKSHOP

Pál, Eszter: Herbert Spencer and the Evolutionary Theory in Social Science	143
Utasi, Ágnes: Democratic Participation and the Morals of Authority	163

BOOKS

Némedi, Dénes: Johan Heilbron: The Rise of Social Theory, Cambridge: Political Press, 1995.	181
Csöste, András: Leo Granberg–Jouko Nikkula (eds): The Peasant State. The State and Rural Questions in 20th Century Finland. University of Lapland, 1995.	185

ANSTRACTS	193
-----------------	-----

